

T.C.

Ardahan Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

UYGURLARIN DIŞ POLİTİKASI

Neslihan KIRAN

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

UYGURLARIN DIŞ POLİTİKASI

Neslihan KIRAN

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Ana Bilim Dalı

Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ardahan, 2022

KABUL VE ONAY

Neslihan Kıran tarafından hazırlanan “Uygurların Dış Politikası” başlıklı bu çalışma, 31.08.2022 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER (Başkan)

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL (Danışman)

Dr. Öğr. Üyesi Göknil ARDA

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL
Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kâğıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Ardahan Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / Ardahan Üniversitesi Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

31/08/2022

Neslihan KIRAN

(1) Madde 6. 1. Lisansüstü tezle ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.

(2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.

(3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.

Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

* Tez **danışmanının** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında zgn olduğunu, Tez Danışmanının **Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Neslihan KIRAN

TEŞEKKÜR

Ömür boyu öğrenmeyi ülkü edinen, benliğimi şekillendiren ilk öğretmenlerim; annem Hatuncuk KIRAN'a, babam Ahmet KIRAN'a, abim Mustafa KIRAN'a, ablam Naime KAYIŞ ve eniştem Hüseyin KAYIŞ'e, emekleri için ne kadar teşekkür etsem azdır.

Sevgisi ve bilgisi ile her daim destekçim olan, her umutsuzluğa kapıldığımda yeniden umutlarımı yeşerten, yaşantısı ve değerleri ile daima biz öğrencilerine örnek olan, tez yazım sürecinde yardımlarını esirgemeyen, Bilge Işık hocam Dr. Arş. Gör. Özlem ALKAN'a, saygı değer eşi kıymetli abim Emrah ALKAN'a ve canım kardeşim Göktuğ'a, aynı zamanda hiçbir vakit dualarını esirgemeyen ailesine ve desteğini hep hissettiğim kadim dostum Esra TİMUÇİN'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Tezimize sağladığı kıymetli katkılarından dolayı sayın Dr. Öğr. Üyesi Göknıl ARDA ve Dr. Öğr. Üyesi Zafer SEVER hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Lisans ve lisansüstü eğitimim sırasında hemen her konuda yanımda olan, ilkeli duruşu ve yaşam tarzıyla bir tarihçinin nasıl olacağını gösteren, bu çalışmanın hazırlanmasında bilimsel birikimini, zengin kütüphanesini paylaşan ve kıymetli vaktini harcayan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL'a sonsuz teşekkür ve minnetlerimi sunarım.

ÖZET

KIRAN, Neslihan. *Uygurların Dış Politikası*, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan, 2022.

İslamiyet öncesi Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Uygurlar 744 senesinde kendi boy adlarıyla devlet kurmuşlardır. Boylar birliğinden oluşan bu devlet, Göktürklerin devlet geleneğini devam ettirerek VIII. yy'ın en önemli iki gücünden biri haline gelmiştir. Devletin gücü ile paralel gelişen dış politikası Uygurların iktidarını kuvvetlendiren temel öğelerden biridir.

Çin başta olmak üzere komşularıyla olumlu bir dış politika geliştirmeyi başaran Uygur Devleti, yaklaşık yüz yıl hüküm sürmüştür. Ötüken merkezli Uygur Devleti, 744'te Kutluk Bilge Kül Kağan tarafından kurulmuştur. Ardından gelen halefleri Moyen Çor ve Böğü Kağan zamanında zirveye ulaşan hakimiyetleri Çin İmparatorluğu'nu ve komşu devletleri zor durumda bırakmıştır. Uygurlar Tun Baga Tarkan'ın kağanlığı ile gerileme ve çöküş dönemine giren Ötüken Uygur Devleti, Üge Kağan devrinde bir başka Türk boyu olan Kırgızların hakimiyeti ele geçirmesiyle son bulmuştur. Hayatta kalan Uygurlar farklı bölgelere zorunlu göç etmiş ve geldikleri yeni topraklarda hakimiyet kurmayı başarmışlardır. Kan-Chou (Sarı Uygurlar) ve Turfan (Kao-Ch'ang) Uygur Devletleri göç eden Uygurların kurduğu devletlerdir. Sosyal ve kültürel alanda oldukça gelişen Uygurlar, yayılmacı politika yerine ticaretle uğraşıp komşuları ile olumlu seyreden bir dış politika geliştirmişlerdir. Ayrıca Türkistan'da kurulan Moğol ve Karahanlı gibi devletlerin yönetiminde de rol almışlardır.

Tarihi süreç içerisinde hem bulundukları coğrafya hem de Türk kültür birikimi ile adından söz ettiren bir uygarlık kurmayı başaran Uygurlar, günümüzde aynı isim altında ve kadim topraklarında yaşamaktadırlar.

Anahtar Sözcükler:

Uygurlar, Dış Politika, Türk Tarihi, Türkistan, Hun, Göktürk, İslam Öncesi

ABSTRACT

KIRAN, Neslihan, Foreign Policy of the Uyghurs, Master's Thesis, Ardahan, 2022.

The Uyghurs, who had an important place in Turkish history before Islam, established a state with their own clan names in 744. This state, which was formed by the union of tribes, continued the state tradition of the Göktürks and became the VIII. It has become one of the two most important powers of the century. Foreign policy, which developed in parallel with the power of the state, is one of the main elements that strengthen the power of the Uyghurs.

The Uyghur State, which managed to develop a positive foreign policy with its neighbors, especially China, ruled for about a hundred years. The Uyghur State, based in Ötüken, was founded in 744 by Kutluk Bilge Kül Kağan. Their dominance, which reached its peak during the time of his successors Moyen Çor and Bögü Kağan, left the Chinese Empire and neighboring states in a difficult situation. The Ötüken Uyghur State, which entered a period of decline and collapses with the khanate of Uyghurs Tun Baga Tarkan, came to an end with the domination of another Turkish tribe, the Kyrgyz, during the reign of Üge Kagan. The surviving Uyghurs migrated to different regions and succeeded in establishing dominance in the new lands they came from. The Kan-Chou (Yellow Uyghurs) and Turfan (Kao-Ch'ang) the Uyghur States are states founded by immigrating Uyghurs. The Uyghurs, who have developed quite a lot in the social and cultural field, have developed a positive foreign policy with their neighbors by dealing with trade instead of an expansionist policy. They also played a role in the administration of states such as Mongols and Karakhanids established in Turkestan.

The Uyghurs, who managed to establish a civilization that made a name for itself with both their geography and Turkish cultural accumulation in the historical process, today live under the same name and in their ancient lands.

Keywords:

Uyghurs, Foreign Policy, Turkish History, Turkistan, Hun, GokTurk, Pre-Islamic

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI.....	
ETİK BEYAN.....	
TEŞEKKÜR	
ÖZET.....	5
ABSTRACT	6
KISALTMALAR DİZİNİ	12
ÖN SÖZ.....	13
KAYNAKLAR	14
GİRİŞ	21
1. BÖLÜM.....	36
UYGURLARIN KURUCU BOYLARI ve KURULUŞ DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	36
1.1. UYGUR BİRLİĞİNİ KURAN BOYLARIN OLUŞUMU.....	36
1.1.1. Töles Boyları.....	42
1.2. ALTI BAG BODUN.....	43
1.2.1. Uygurlar	44
1.2.2. Bayırkular	45
1.2.3. Edizler (A-Tie).....	46
1.2.4. Tongralar (Tunglo).....	48
1.2.5. Pukular (Bugu-Bugut).....	48
1.2.6. Apa İsiler (A-pu-se)	49
1.3. DİĞER KURUCU BOYLAR.....	51
1.3.1. Basmıllar	51

1.3.2. Hunlar	51
1.3.3. Ch'i-Piler (Ki-Pi/Çepni).....	52
1.3.4. Karluklar	53
1.4. KURUCU BOYLARIN DEVLETLEŞME SÜRECİ ve UYGUR DEVLETİ'NİN KURULUŞU	54
1.4.1. Uygurların Menşei ile İlgili Efsaneler	54
1.5. UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI	60
1.5.1. Ötüken Uygur Kağanlığı Öncesinde Uygurlar	61
1.5.2. Birinci Uygur Hanlığı	62
1.5.3. Tula Dokuz Uygur Hanlığı (İkinci Uygur Hanlığı)	63
1.6. ÖTÜKEN UYGUR DEVLETİ.....	67
1.6.1. Kutluk Bilge Kül Kağan Dönemi Dış Politikası (744-747).....	68
1.6.2. Tay Bilge Tutuk Dönemi Hakimiyet Mücadelesi	70
2. BÖLÜM.....	72
UYGURLARIN YÜKSELME DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI.....	72
2.1. MOYEN-ÇOR (BÖRÜ KUN), TENGRİDE BOLMIŞ EL ETMİŞ BİLGE KAĞAN DÖNEMİ (747-759) DIŞ POLİTİKASI.....	72
2.1.1. Türgiş ve Karluk Politikası	74
2.1.2. Kırgız Politikası	75
2.1.3. Oğuz Politikası.....	75
2.1.4. Çin Politikası.....	76
2.2. BÖGÜ KAĞAN DÖNEMİ (759-779) DIŞ POLİTİKASI	83
2.2.1. Çin Politikası.....	84
2.2.2. Soğd Politikası	89
2.2.3. Tibet Politikası	91
2.2.4. Böğü Kağan'ın Din Siyaseti	92

3. BÖLÜM.....	95
UYGURLARIN GERİLEME ve ÇÖKÜŞ DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI.....	95
3.1. TUN BAGA TARKAN (ALP KUTLUK BİLGE KAĞAN) (779-789) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	95
3.1.1. Çin Politikası.....	96
3.1.2. Tibet Politikası	99
3.1.3. Türk Boyları Politikası.....	100
3.1.4. Soğd Politikası	100
3.2. AY TENGRİDE KUT BULMUŞ KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN (DUOLUOSİ KAĞAN) (789-790) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	102
3.2.1. Çin Politikası.....	102
3.2.2. Tibet Politikası	103
3.2.3. Türk Boyları Politikası.....	103
3.3. A-CH'O (FENG-CH'ENG) KUTLUK BİLGE KAĞAN (790-795) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	104
3.3.1. Çin Politikası.....	104
3.3.2. Tibet Politikası	105
3.4. AY TENGRİDE ÜLÜĞ BULMIŞ ALP KUTLUK ULUĞ BİLGE KAĞAN (795-805) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	106
3.4.1. Çin Politikası.....	107
3.4.2. Tibet Politikası	107
3.5. TENGRİDE BOLMIŞ ALP KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN (805-808) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	109
3.5.1. Çin Politikası.....	110
3.5.2. Tibet Politikası	110
3.6. AY TENGRİDE KUT BULMUŞ ALP BİLGE KAĞAN (808-821) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	111

3.6.1. Çin Politikası.....	111
3.6.2. Tibet Politikası	113
3.7. KÜN TENGRİDE ÜLÜĞ BULMIŞ ALP KÜÇLÜĞ BİLGE KAĞAN (821-824) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	115
3.7.1. Çin Politikası.....	115
3.7.2. Tibet Politikası	118
3.8. AY TENGRİDE KUT BULMIŞ BİLGE KAĞAN, (I. HESA TEGİN, HO-SA, HASAR, I. HAZAR TEGİN) (824-832) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI.....	120
3.8.1. Çin Politikası.....	120
3.9. AY TENGRİDE KUT BULMUŞ ALP KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN, (Hu Tegin/ Hu T'e-le/Kun/ Kürebir) (832-839) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI	121
3.9.1. Çin Politikası.....	121
3.10. HESA (II. KASAR/HO-SA) TEGİN KAĞAN (839-840) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI ve UYGURLARIN ÖTÜKEN'İ KAYBETMESİ	123
3.10.1. Çin ve Kırgız Politikası.....	123
3.11. ÜGE (WUJİE) KAĞAN (841-846) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI ve DEVLETİ AYAKTA TUTMA ÇABALARI.....	125
3.12. E'NİAN TEGİN KAĞAN (846-848) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI ve ÖTÜKEN UYGUR DEVLETİ'NİN SONU.....	132
4. BÖLÜM.....	134
GANSU ve TURFAN UYGUR DEVLETLERİ'NİN DIŞ POLİTİKALARI	134
4.1. GANSU/KAN-CHOU UYGUR (SARI UYGUR) DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI.....	134
4.1.1. Çin Politikası.....	135
4.1.2. Tibet Politikası	138
4.1.3. Kırgız Politikası	139

4.2. TURFAN (KAO-CH'ANG) UYGUR DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI.....	140
4.2.1. Çin Politikası.....	141
4.2.2. Moğol Politikası.....	143
SONUÇ.....	145
KAYNAKÇA	150
EKLER.....	168
Ek 1: Uygur Tengrikenleri ve Tiginleri, Bezeklik Mağarası Duvar resmi	168
Ek 2: Uygur dönemi yazıtlarından Suci Yazıtı	169
Ek 3: Yağlakar boyunun Tamgası.....	170
Ek 4: Karabalgasun duvar alanı genel görünüm.....	170
Ek 5: Karabalgasun şehri buluntuları	171
Ek 6: Karabalgasun, kale içindeki tuğla döşeme	171
Ek 7: Karabalgasun Yazıtı	172
Ek 8: Altın Köl Yazıtı	173
EK 9. Orijinallik Raporu Formu	174
EK 10. Etik Kurul ya da Muafiyet İzni.....	175
İNDEKS	176
ÖZGEÇMİŞ.....	179

KISALTMALAR DİZİNİ

AÜ.	: Atatürk Üniversitesi
Bkz.	: Bakınız
DTCFD	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
FSM	: Fatih Sultan Mehmet
Km	: kilometre
km ²	: kilometrekare
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
s.	: sayfa
S.	: Sayı
SBF	: Sosyal Bilimler Fakültesi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİKA	: Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vd.	: ve devamı
yay.	: yayınlayan
yy.	: yüzyıl

ÖN SÖZ

Uygurların varlığı milattan önceki dönemlerden beri bilinmektedir. Bir uruktan boya, boydan da boylar birliğine giden süreç sonrasında Uygurlar, ellerine geçen her fırsatı akıllıca değerlendirip devletlerini kurmuşlardır. Kutluk Bilge ile başlayan devlet olma süreci, Üge Kağan ile son bulmuştur. Sonrasında farklı isimler ile kurulan Uygur devletleri, yayılmacı politika yerine komşu devletlerle uyum politikası sürdürmüş böylece ticarete ve kültürel alanda gelişmiş ve Uygur medeniyetini gerçekleştirmişlerdir.

Çalışmada elde bulunan veriler ışığında Uygurların devlet olmadan önceki süreçleri incelenerek dış politika kapsamında değerlendirilmiştir. Göktürk ve Uygur dönemi kitabeleri, Türkçeye çevrilen Çin yıllıkları ve araştırma eserleri bu çalışma yapılırken istifade edilen kaynaklardır. Boylar birliğinden devletleşmeye giden süreç, komşu boylar ve devletlerarası dış politika ilk bölümde incelenmiştir. İkinci bölümde Uygur Devletinin yükseliş dönemi dış politikası ele alınmış, Moyen Çor Kağan ve Böğü Kağan dönemi, Çin ile olan siyasi faaliyetleri çalışılmıştır. Üçüncü bölümde Tun Baga Tarkan ile başlayan gerileme ve çöküş dönemi dış politikası, dördüncü bölümde ise Kan-Chou (Sarı Uygurlar) ve Turfan (Kao-Ch'ang) Uygur Devletlerinin uyguladıkları dış politika incelenmiştir.

KAYNAKLAR

Göktürk Dönemi Kitabeleri; Tonyukuk, Bilge Kağan, Kültigin Kitabeleri.

Türk tarihinin ilk yazılı belgeleri olan kitabelerden, Göktürk Dönemine ait olanlar Moğolistan'da bulunan Orhun Irmağı'nın yakınlarında Koço-Çaydam adlı gölün çevresinde dikilmiştir. Yadrintsev tarafından 1889'da bulunan yazıtların Göktürk Devleti zamanında 732 senesinde Kültigin adına, 735'te ise Bilge Kağan adına dikildiği tespit edilmiştir. 1897'de ise Klementz tarafından Göktürk Devleti'nin bilge veziri Tonyukuk adına diktirilen bir diğer büyük yazıt bulunmuştur. 720 ile 725 aralığında yazıtın yazılıp dikildiği tespit edilmiştir.¹ Bu kitabelerin içeriği öncelikle atalarımızın ne amaçla yaratıldığı, cihanşümul devletleri nasıl kurduklarını nasıl bölünüp yıkıldıklarını, elli yıllık fetret devrinde yaşananları anlatmaktadır. Göktürklerin, Çin'de 50 yıl boyunca esaret altında yaşamalarından sonra nasıl oradan kurtulduklarını da yine bu kitabeler anlatmaktadır.² Kitabelerde Uygur adının geçmesinin yanında Türk milletine verilen öğütler büyük önem arz etmektedir.

Tonyukuk Kitabesi; Göktürk tarihinin bilge veziri Tonyukuk, birçok Göktürk hükümdarı zamanında yaşamıştır. Türklerin kurtuluş savaşına katılan vezir Bilge Kağan döneminde vefat etmiştir. Vezirin yaşadığı dönemlere bakılırsa kitabesinin 720-725 senelerinde dikilmiş olduğu düşünülmektedir. Bu kitabe Bilge Kağan ve Kül Tigin Kitabelerinin civarında, Tola Irmağı'nın yukarı tarafında bulunmuştur.³ Kitabe iki taştan meydana gelmektedir. Birinci taşın diğerine göre daha sağlam durumda olduğu ve kitabenin bizzat Tonyukuk tarafından yazdırıldığı ve diktirildiği anlaşılmaktadır.⁴

Kül Tigin Kitabesi; 732 senesinde ağabeyi Bilge Kağan tarafından diktirilen yazıt, Göktürk Kitabeleri arasında günümüze en sağlam ve okunaklı şekilde ulaşanıdır. Yazıldığı dönemin Türkçesinin en güzel örneği olan yazıt, Türkçenin geniş anlam ve üstün anlatım yeteneğini göstermesi bakımından önemlidir. Kaplumbağa şeklinde bir kaide taşı üzerine oturtulan kitabenin yüksekliği 3.75 metredir. Kitabede yer alan bilgiler Bilge Kağan Kitabesinde yer alan bilgilerle hemen hemen aynıdır. Göktürk

¹ Talat Tekin, **Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, İstanbul** 1998, s.10 vd.

² Varis Çakan, **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, Ankara 2022, s.102 vd.

³ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987, s.99.

⁴ Erhan Aydın, **Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)**, Konya 2014, s.113.

Devleti'nin başlangıcından, Bilge Kağan dönemine kadar yaşanan tarihi olaylar bu kitabede anlatılmaktadır.⁵

Bilge Kağan Kitabesi; Kül Tigin Yazıtı'ndan birkaç santim daha yüksek olan yazıtın doğu yüzünde 41, kuzey ve güney yüzlerinde 15'er satır bulunmaktadır. Kül Tigin Kitabesiyle aynı özellikleri taşıyan bu kitabe, Bilge Kağan'ın oğlu tarafından 735 senesinde diktirilmiştir. Türkçe yüzleri ve Çince yüzü Kül Tigin Yazıtı'ndan daha kötü durumdadır. Üç parça olarak kırık vaziyette duran yazıt TİKA (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi) ile Moğolistan aydınlanma bakanlığı tarafından birlikte yürütülen Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi'nin 2001 yılı çalışmaları sonucunda Koşo-Çaydam bölgesinde kurulu depo müzeye taşınmıştır. Sonrasında bu depo müzeye, Koşo-Çaydam müzesi adı verilmiştir. Günümüzde Kül Tigin Yazıtı ile birlikte bu müzede sergilenmektedir.⁶

Uygur Devleti Kitabeleri; Şine Usu, Tes, Tariat, I. Karabalgasun, Hoyto-Tamır, Servey, Xi'an (Karı Çor), Suci, II. Karabalgasun, Arhanan ve Gurvaljin-uul Kitabeleridir.

Şine Usu Kitabesi; Uygur Kağanlığı Kitabeleri içerisinde satır sayısı bakımından en çok olan yazıt, G. J. Ramstedt tarafından, 1909 senesinde Kuzeybatı Moğolistan'ın Şine Usu Gölü civarında bulunmuştur. 3 m 80 cm yüksekliğinde olan yazıt, 4 köşeli granit taştan oluşmaktadır. Çince bölümü bulunmayan kitabenin, 4 yüzü de Türk runik harfler ile kaplıdır. Yazıtın Kuzey yüzünde 13, Doğu yüzünde 12, Güney yüzünde 15, Batı yüzünde ise 12 satır bulunmaktadır. Kitabe 747-759 senesi arasında kağanlık yapan Moyan Çor Kağan tarafından 759 ya da 760 yılında diktirilmiştir. Günümüzde ilk bulunduğu yer olan Mogoyin Şşine-Us bölgesindedir.⁷ Kitabe çalışma dahilindeki, Moyan Çor Kağan'ın tahta çıkışı, hükümdarlığı ve faaliyetleri hakkında kıymetli bilgileri içermektedir.

Tez Kitabesi; günümüzde Moğolistan Arkeoloji Müzesinde sergilenen kitabe, 1976'da S. G. Klyastorniy ve S. Karcavbay tarafından Moğolistan'ın Kubsugul Aymag'ında, Tes Irmağı'nın bölümlerinde, Tsagaan-uul kasabası çevresinde toprağa gömülü halde bulunmuştur. Kitabenin Batı yüzünde 6, Kuzey yüzünde 5, Doğu yüzünde 6 ve Güney

⁵ V. Çakan, **Kaynaklar**, s.104.

⁶ Erhan Aydın, **Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)**, Konya 2014, s.80; V. Çakan, **Kaynaklar**, s.104 vd.

⁷ Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul 2018, s.49; H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s.63.

yüzünde 5 olmak üzere toplam 22 satırı mevcuttur. Kitabenin çoğu satırı tahrip olunduğundan okunabilecek yerleri satırların son bölümleridir.⁸ Kitabenin ilk satırları Uygurların devlet olmadan önceki durumlarına atıfta bulunduğu ve Uygur kağanlarının tahta geçişleri hakkında kıymetli bilgiler verdiği için çalışmada kullanılmıştır.

Karabalgasun Kitabesi; Türkçe, Soğdça ve Çince olarak üç dille yazılan kitabe bu özelliği ile evrensellik de taşır. Uygur Devleti dönemini yansıtmaları bakımından oldukça kıymetlidir. Kitabenin Türkçe ve Soğdça yüzü oldukça tahrip olmuş ancak Çince yüzü diğerlerine göre oldukça iyi korunmuştur. 1889 senesinde Yadrintsev tarafından bulunan kitabenin ilk neşri Radloff tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada Uygur Devleti'nin 833 senesine kadar olan siyasi tarihi hakkında kıymetli bilgiler vermektedir.⁹

Suci Kitabesi; G. J. Ramstedt tarafından 1900'de Urga'dan Handu-Wang manastırına giderken keşfedilmiştir. İlk olarak 1913'te Journal de la societe Finno-ougrienne'in XXX. cildinde neşri yine Ramstedt tarafından gerçekleştirilmiştir. 11 satırı bulunan kitabe, Doğu Moğolistan'da Ar-Ashatu Dağı, Dolon Huduk yakınlarında bulunan Sucin-dava'da keşfedilmiştir.¹⁰ Kitabenin ilk satırları Uygurların kağan soyu hakkında bilgiler içermesi bakımından çalışma için önem arz etmektedir.

Altın Køl I-II Kitabeleri; E. T. Korçakoff isimli bir köylü 1878 senesinde Altın-køl'den biraz uzakta iki taş bulmuştur. Taşlar toprağa gömülü sadece köşeleri dışarıda ve kahve rengi kum taşı şeklinde keşfedilmiştir. Minusinsk müzesine taşınan taşların biri ikiye kırılmış diğeri de hasar görmüştür.¹¹ Radloff tarafından 1895'te neşredilmiştir. Günümüzde Minusinsk Müzesi'nde sergilenmektedir.¹² Altın Køl Kitabesinde geçen “...erdem için Tüpüt kanka yalabaçbardım, kelürtim.” ifadesi Tibet-Uygur ilişkilerini yansıtmaları açısından önemlidir.

⁸ Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul 2018, s.33.

⁹ H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s.228 vd; V. Çakan, **Türk Tarihinin Kaynakları**, s.110; Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul 2018, s.66.

¹⁰ H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s.155.

¹¹ H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, s.511.

¹² Erhan Aydın, **Sibirya'da Türk İzleri**, İstanbul 2019, s.103.

Uyug-Tarlık Kitabesi; Uyug Nehri civarında bulunan bu kaynak eser, Fin sefer heyeti tarafından bulunmuştur.¹³ Kitabe 2. satırında geçen *Altı Bag Budun* bahsi sebebiyle çalışmada kullanılmıştır.

Çin Kaynakları: İslamiyet öncesi Türk tarihi çalışmalarında, araştırmacıların başvurdukları kaynakların başında Çin yıllıkları gelmektedir. Bu sebeple çalışmamızın önemli kısmında Türkçeye tercüme edilen Çin kaynaklarından faydalanılmıştır.

Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu) 194a “Türkler” Bölümü; (Açıklamalı Metin Neşri), (nşr: İ. Togan, G. Kara, C. Baysal), Ankara 2020, XXX+515 s.

Çin’de T’ang Hanedanı’nın hâkim olduğu 618-907 yılları konu alan eser, Chiu T’ang-Shu adıyla T’ang tarihine ve Türklere dair ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Kıymetli bilgiler içeren eser, ilk olarak tarihçi Liu-hsü tarafından 941’de kaleme alınıp, 947’de tamamlanmıştır. Kaynağın 194, 195, 198 ve 199. bölümleri Türk boyları ve yerleşim yerleri hakkında kıymetli bilgiler içerir. Özellikle Göktürk ve Uygurlar dönemine ışık tutmaktadır.¹⁴ Eser, yazıldığı tarihte (940-945), *T’ang Tarihi* (T’ang-Shu) ismini taşımaktaydı. Ancak daha sonra Sung Sülalesi zamanında, 1060 yıllarında yapılan yeni değerlendirmeler ile *Yeni T’ang Tarihi* (Hsin T’ang-Shu) ismini almıştır. Bu sebeple eserin ilk hali Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-Shu) diye adlandırılmıştır.

Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-Shu), 200 cilt olarak hazırlanmıştır. Eserde Kadim Türkler hakkında 194. bölüm, a ve b olarak ikiye ayrılmıştır. Çin Kaynaklarında Türkler, Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-Shu) adıyla İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal tarafından açıklamalı metin neşri yapılan eser, XIX+519 sayfadan oluşmaktadır. Eser, Türk Tarih Kurumu tarafından 2006, 2017 ve 2020 olmak üzere üç kez basılmıştır.

Hsin T’ang Shu; Ou Yang-hsiu ve Sung-Ch’i başkanlığındaki bir heyet tarafından kaleme alınan eser, T’ang Sülalesinin resmi yıllığıdır. 225 cilt olarak hazırlanan eser Chi’u T’ang Shu’nun yetersiz olduğu düşünülerek Sung Devleti hükümdarı Jen Tsung, 1044’te yeni bir T’ang Kitabı yazılması emri ile başlamış ve eser 1060 senesinde bitirilmiştir. Eserin 215,217,219 ve 221. bölümleri Türklerle ilgilidir. Kaynağın

¹³ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.441.

¹⁴ V. Çakan, *Kaynaklar*, s.122.

Göktürkler ile ilgili 617-630 yıllarına ait bilgiler Türk bilim adamı Ahmet Taşağıl incelemiş ve değerlendirmiştir.¹⁵

KAŞGARLI MAHMUD, **Divanü Lugat-İt-Türk Dizini “Endeks”**, (yay. B. Atalay), Ankara 1986.

Kaşgarlı Mahmud 25 Ocak 1072’de yazmaya başladığı eserini ve 12 Şubat 1074’te Divanü Lugati’t-Türk ismi ile tamamlamıştır. Eserini Bağdat halifesi Ebü’l-Kasım’a 1077’de takdim etmiştir. Türkçenin ilk sözlüğü niteliğindeki kaynak eser çeşitli Türk boylarından derlenmiş bir ağızlar sözlüğü olma özelliği taşır. Aynı zamandan XI. yy’ın Türkçesi dil özelliklerini belirten eser, Türkçenin ses ve yapı bilgisine de ışık tutar. Ansiklopedik bir eser değeri taşıyan kaynak, kişi, boy ve yer adlarından, Türk coğrafyasına, tarihine, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına, dönemin tıbbı ve tedavi usullerine kadar pek çok alan da zengin bilgiler sunmaktadır.¹⁶

EBU’L GAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)**, (yay. Z. K. Ölmez), Ankara 1996.

Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü), Ebu’l Gazi Bahadır Han tarafından 1659-1660 yılları arasında Türkmen boyları arasında söylenen rivayetler, hocaların ve beylerin ellerinde bulunan şecereleden faydalanılarak kaleme alınmıştır. İlk olarak beş nüshasının olduğu bilinen eserin daha sonra Kononov tarafından iki nüshası daha bulunarak bilinen nüsha sayısı yediye çıkmıştır.

Eser, Arapça ve Farsça’dan uzak olarak sade Türkçe ile yazılmıştır. Bir Oğuzname metnine benzetilen eser, Türkmenlere dair bilgiler barındırır, Oğuzdan ve neslinden, Türk damga ve ongun kuşlarından bahsetmektedir. Yazar eserini kaleme alırken, sözlü ve yazılı kaynaklardan da faydalanmıştır. Yazılı kaynak olarak Reşidüddin Fazlullah tarafından yazılan Cami’ü’t- Tevarih adlı Farsça umumi tarihinin, özellikle “Oğuzname” kısmını kullanmıştır. Birçok nüshasından üçü Taşkent, ikisi Aşkabat biri de Leningard kütüphanelerinde bulunmaktadır. Türkmen boyları arasında özel ellerde de nüshaları vardır. Bunların en iyisi ve en eskisi Taşkent’te bulunan, A. N. Kononov tarafından neşri yapılan nüshadır. Eser, yazıcısının akıcı, zengin ve renkli üslubu ile XVII. yy. Çağatay Türkçesinin parlak bir örneğidir. Türkistan’daki Türk tarihi ve

¹⁵ V. Çakan, **Türk Tarihinin Kaynakları**, s.123; Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası (MÖ III.- MS X. Yüzyıl)**, İstanbul 2016, s.22; Ahmet Taşağıl’ın inceleme ve değerlendirmesi için bkz., Ahmet Taşağıl, **Göktürkler I-II-III**, Ankara 2018, s.1 vd.

¹⁶ Mustafa S. Kaçalın, *“Divanü Lugati’t-Türk”*, **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.446-449.

Türklerin soyuyla ilgili çok kıymetli bilgiler barındırmaktadır.¹⁷ Zuhal Kargı Ölmez tarafından yayına hazırlanan eserin 1996 baskısı bu çalışmamızda kullanılmıştır.

Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1998, X+111 s.

Wang Yen-te, Sung sülalesi devrinde X. yy'ın sonlarına doğru elçi olarak Kao-ch'ang Uygurlarına gönderilmiştir. Onun yapmış olduğu bu seyahat sırasında aldığı notları döneme ve Türk tarihine ışık tutmuştur. Wang Yen-te notlarını rapor halinde İmparator T'ai-tsung'a sunmuştur. İlk kez 1677'de Claude de Visdelou tarafından Barthelemy d'Herbelot'un *Supplement a la Bibliotheque Orientale* kitabında tanıtılmış. 1847'de ise Stanislas Julien, Wang Yen-te'nin seyahatnamesini tercime etmiştir. 1864'te geldiğinde derlediği *Malenges de geographie asiatique et de philologie cinico-indienne*, Paris, 1864, s.68-102 de yayınlamıştır. Ancak bu tercüme bilim adamları tarafından hatalı bulunmuştur. Çeşitli bölümleri tekrar neşredilmiştir.¹⁸ Bu çalışmada Özkan İzgi tarafından neşredilen araştırma eserden istifade edilmiştir.

Tsai Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)**, Taipei 1967, XI+249 s. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Uygurların 840 senesi sonrası için en önemli kaynak olan Li Te-Yü'nün mektupları Tsai Wen-Shen tarafından doktora tez çalışması olarak çevirisi yapılmıştır. Uygurların Kırgızlar tarafından yıkılışı sonrası olaylarını anlatan eser Çin başbakanı Li Te-Yü'nün imparatora yazdığı mektuplardan oluşmaktadır. Bu mektuplar yazılırken Uygur tarihinden sıkça bahsedilmesi bu çalışma için önem arz etmektedir.

CHAVANNES, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (yay. M. Koç), İstanbul 2013, 451s.

Fransız Türkolog olan Edouard Chavannes'in eseri Göktürk tarihi açısından yurtdışında yapılan eserlerin en önemlilerinin başında gelmektedir. Eser birinci el kaynak olma özelliğinde ve beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Batı Türklerinin soy ağacı, geçtiği güzergâhlar, yaşadıkları coğrafya ile ilgili bilgiler verilmektedir. İkinci bölümde; Çin yıllıklarından bahsedilen Batı Türkleri hakkında bilgiler verilmiştir. Üçüncü bölümde Batı Türk Halkları ve toprakları ile ilgili konular anlatılmıştır. Dördüncü

¹⁷ Mustafa Kafalı, "Ebu'l Gazi Bahadır Han", **TDV İslam Ansiklopedisi X**, İstanbul 1994, s.358-360.

¹⁸ Özkan İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1998, s.1 vd.

bölümde; Batı Türkleri tarihi üzerine bir denemeye yer verilmiştir. Beşinci bölüm ilave, dizin ve haritadan oluşmaktadır. Selenge yayınları tarafından basılan eser 451 sayfa olmakla beraber son sayfasında ek olarak bir de harita yer almaktadır.

LIU MAU-TSAI, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (yay. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu), İstanbul 2019, 640 s.

Doğu Türkleri ile ilgili önemli bilgilerin verildiği eser, dört bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde kaynakların toplanması ve tercümesine ilişkin bilgiler verilerek Çin’de Kuzey-Wei, Batı-Wei ve Kuzey Çov dönemlerinde T’u-küe’ler başlığı altında ayrıntılı bilgiler sunulmaktadır. İkinci bölümde Sui-döneminde T’u-küe’ler (Türkler) hakkında bilgiler verilmektedir. Üçüncü bölümde T’ang Sülalesi döneminde T’u-küe’ler ile ilişkili bilgiler ele alınmaktadır. Dördüncü ve son bölümde ise Wu-tai döneminde T’u-küe’ler anlatılmaktadır. Çalışmamızda kullandığımız kaynağın Türkçesi, Selenge yayınları tarafından İstanbul’da 2016’da yayımlanmıştır.

EBERHARD, Wolfram, **Çin Tarihi**, Ankara 2019, XVII+383 s.

Alman sinolog ve etnolog Wolfram Eberhard tarafından kaleme alınan eser, Türklere Çin tarihini anlatması bakımından büyük önem arz etmektedir. Eserin giriş bölümünde Çin’in coğrafi durumu hakkında bilgi verirken birinci bölümde tarihten önceki zamanlar anlatılmaktadır. Eserin sonraki bölümlerinde Çin’e hükmeden sülalelerin dönemleri anlatılmaktadır. Yedinci bölümde Sui ve Tang sülaleleri devri hakkında teferruatlı bilgiler verilmektedir. Özellikle T’ang Sülalesi devrinde Çin’in uyguladığı iç ve dış siyaset ve Uygur Devleti ile olan ilişkilerinin anlatıldığı bölümler çalışmamızda kullanılmıştır. Giriş bölümüyle birlikte 13 bölümden oluşan araştırma eserinin son sayfalarında XXXIII levha bulunmaktadır. Türk Tarih Kurumu (TTK) tarafından baskısı yapılan eserin V. Baskısı bu çalışmamızda kullanılmıştır.

GİRİŞ

Uygur adı, Bilge Kağan Yazıtı'nda 716 senesi olaylarının anlatıldığı, “*Uygur İlteberi yüzçe erin ilgerü tezip bardı...*” (Uygur İlteberi, yüz kadar asker ile doğuya kaçıp gitti.) ifadesi ile geçmektedir. O dönemde Uygurların, Göktürk hâkimiyetini istemeyerek kağanlığın doğusuna doğru yer değiştirdiği bilinmektedir.¹⁹

Şine Usu Yazıtı kuzey yönü 2 ve 3. satırda “*Ötüken yurdu ile Tegres²⁰ yurdu, bu ikisinin arasında hüküm sürmüş, suyu Selenge imiş. Orada yurdu ... imiş, gitmiş ... su ... o sırada, geri kalan halk ile On Uygurlar, Dokuz Oğuzlar’a yüzyıl hükmedip ... Orhon Irmağı...*” şeklinde yer almıştır. Karabalgasun Yazıtı 5 satırda “*...i uygur ka-*” şeklinde, Tes Yazıtı batı yönü 4. satırda “*... göğe yükseltti. Uygur Hanım tutulmuş ... Tavuk yılında (745) ...*” aynı yazıt kuzey yönü 1. satırda “*... yer ve gök yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. O yüce ve büyük kağan imiş.*”, 5. satırda “*Doğuda Çin’e tabi olmuş. Uygur kağanı tok bir biçimde tahta oturalı yetmiş yıl olmuş.*”, doğu yüzü 1 satırında “*...da Tengride Bolmuş El Etmiş Uygur Kağan tahta oturmuş...*”, güney yüzü 4. satırda “*... dokuz komutan... -guk Uygur’u. Tay...*”, Suci Yazıtı 2. satırda “*Uygur ülkesindeki Yağlakar hanını sürerek gelen...*”, ifadeleriyle anılmıştır.²¹

Çin kaynaklarında, ismine farklı biçimlerde rastladığımız Uygurlar, Hoei-ho, Wei-ho, Hui-ho, Huei-hu, Wei-wu gibi şekillerde ifade edilmektedir. İbrahim Kafesoğlu’nun aktarımına göre 974 senesinde kaleme alınan Kiu Wu Tai adlı eserde ise “*Şahin sürati ile dolaşan ve hücum eden*” manasına gelmektedir.²²

Uygur adı ile alakalı farklı görüşler bulunmaktadır. Uygur adı “uy” uymak kökünden gelip, takip etmek, uymak, isyan etmeyen Türk, şeklinde anlamlandırılmaktadır.²³

¹⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, “*Geçmişte ve Günümüzde Uygur Türklerine Genel Bir Bakış*”, **Vahdet Keleşyılmaz Armağanı Bilim Uğruna 30 Yıl**, Ankara 2018, s.101; Bilge Kağan Yazıtında geçen Uygur adıyla ilgili bilgiler için bkz., Vilhelm Thomsen, “*Moğolistandaki Türkçe Kitabeler*”, **Türkiyat Mecmuası III**, (yay. M. Fuad Köprülü), İstanbul 1935, s.107; Vilhelm Thomsen, **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, (yay. V. Köken), Ankara 2011, s.189; Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul 2015, s.82.

²⁰ Hangay Dağlarının doğu ya da güneydoğusunda yer alan bir bölgedir. Bkz. Erhan Aydın, **Eski Türk Yer Adları**, İstanbul 2016, s.141.

²¹ Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul 2018, s.3 vd.

²² İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2015, s.124.

²³ Bkz., Gyula Nemeth, **Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu**, (yay. H. Ş. Ç. Çapraz), İstanbul 2019, s.62; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, İstanbul 2018, s.167.

Ayrıca, ud/uz/uy- “to follow” (takip etmek) olarak da açıklanır.²⁴ Bazı tarihçiler, Uygur adının ud- “takip etmek” ya da oy- “oymak, baskı yapmak” veya uy-gur “akraba, müttefik” başka bir ifade ile “On-Uygur” ifadesinden “On müttefik” şeklinde manalandırılması gerektiği de öne sürmüştür.²⁵ Kaşgarlı Mahmud “uy” kelimesini “uymak, birine bağlı olmak”, “Uygur” kavramını ise “uyarmak” anlamında kullanmıştır.²⁶

Şecere-i Terakime’de: “Oğuz Han onlara Uygur adını verdi. Uygur Türk dilidir. Manasını herkes bilir, yapıştır manasınadır. derler, “süt uydu”, Süt iken birbirinden ayrıldı, yoğurt olduktan sonra birbirine yapışıyor. Şunu da derler, “İmama uydu.” İmam otursa oturuyor, kalksa kalkıyor. O halde yapışmak olmuyor mu? Onlar gelip Oğuz Han’ın eteğine iki kollarıyla muhkem yapıştılar. Bunun üzerine Han onlara Uygur dedi. Yapıştır demek olur.” yazdığı uy- fiilini gerçekte uyu- olduğundan önemle bahseder ve uy- fiilini “katılaşmak, mayalanmak” anlamları ile ifade edilmektedir.²⁷

Uygur adının siyasi bir isimden başka kabile ve bölge adı olarak kullanıldığını savunan görüşler de vardır. Uygur ismi tam olarak tüm Türkleri kapsayan bir terim olmamıştır. Kitabelerde de karşımıza çıkan Uygur yurdunun Selenge Nehri’nin doğu kısımlarının olduğudur.²⁸

Devletlerin iç ve dış siyasetlerini büyük oranda coğrafyaları belirler. Bu yönüyle Türk tarihini belirleyen ana unsurlardan biri Türkistan coğrafyasıdır. Türklerin yaşadığı Asya coğrafyasında, bütün sınırları deniz ve dağlarla kaplı doğal bir savunma sistemi yoktur. Bozkır bölgesinde Türkler, doğal koruma olmadan, sınırları içerisinde pek çok güç ile birden fazla cephede mücadele etmek zorunda kalmıştır. Türklerin tarih boyunca devam

²⁴ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*, Oxford 1972, s.38; Alimcan İneyet, ““Uygur” Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, bkz., https://turuz.com/storage/beyhadi/2016-3/bey-2016-1/Uygur_Sozcugunun_Kokeni_Ve_Anlamı_Uzerine_Yeni_Bir_Yaklasim_Alimcan_Inayet.pdf, 10.02.2022, 21:36.

²⁵ James Hamilton, “Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, *Türk Dilleri Araştırmaları* 7, (yay. Y. Koç-İ. Bircan), İstanbul 1997, s.218 vd; İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s.124.

²⁶ KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lugat-İt-Türk Dizini “Endeks”*, (yay. B. Atalay), Ankara 1986, s.704 vd.

²⁷ “Oğuz Han anlarga Uygur at koydılar. Uygur Türk tili turur. Ma’nası barçaga ma’lüm turur yapışgur ma’nasına turur. Ayturlar süt uydu, süt irgeninde biri birindin ayrılır irdi. Katık bolgandın song biri birige yapışa turur ve takı ayturlar kim imamga uydu. İmam oltursa oltura turur, tursa tura turur. Pes yapışkanı bolmas mu. Anlar kbirlen myapışdılar irse han anlarga Uygur tidi. Yapışgur timek bolur.”, Bkz., EBU’L GAZİ BAHADIR HAN, *Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)*, Ankara 1996, s.129.

²⁸ Saadetin Yağmur Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi*, Ankara 2015, s.54 vd; Erkin Emet, “Uygur Türkleri”, *Türkler II*, Ankara 2002, s.407.

eden göçlerinin altında yatan temel sebep jeopolitik temelde aranmalıdır.²⁹ Toplum hayatında ve kültürün gelişiminde bölgenin coğrafi imkânlarının etkisi açıktır. Çiftçi ya da çoban hayatı, yerleşik veya göç hayatı süren toplumun iktisadi faaliyetleri, hukuki ve dini davranışları, içinde yaşadığı coğrafyaya göre şekillenmektedir. Medeniyetin gelişmesinde sadece coğrafyanın değil aynı zamanda insan unsurunun da yüksek rol oynadığı malumdur.³⁰

Ötüken merkez olmak üzere Karabalgasun ve civarında teşekkül eden Uygurların ortaya çıktığı coğrafya, bir yandan devlete karakter verirken diğer yandan da Uygurların kaderini belirlemiştir. Devlet ve medeniyet kurmak bakımından Asya Kıtasının son derece özel bir coğrafyası olan bu çevre, daha önce Hun ve Göktürklerle de zemin teşkil etmesi bakımından kayda değerdir.³¹

Asya kıtası, Uygurların ortaya çıktığı coğrafya olması bakımından ciddi önem arz eder.³² Türklerin büyük çoğunluğunun tarih boyunca yaşamış olduğu sahadır. Kuzey ova ve platolar bölgesinden güneye doğru yol alındığında dağlık alanlar ile karşılaşmaktadır. Kıtanın yüzey şeklini, ortadaki dağlık alan ile kuzeyinde ve güneyindeki düz alanlar belirlemektedir.³³

Uygur coğrafyası olan Türkistan, günümüz İran'ının Horasan bölgesi ile başlayan, Kuzey Afganistan, Pamir ve Hindikuş Dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine, bu bölgeden de Mançurya'nın batısına uzanan, Moğolistan ve Güney Sibirya'nın tamamını kapsayan, batıda Ural Dağları ile Volga Irmağının Hazar denizine döküldüğü yer boyunca büyük bir sahayı içine alan bölgedir. Türkistan ismi, XIX. yy ortalarına kadar kullanılmıştır. Günümüzde büyük çoğunluğunu Uygur ve Kazak

²⁹ Cihat Cihan, “*Türk Devlet Felsefesi Açısından Kök Türk Devletinin Dış Politikası*”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi III/1**, Afyon 2001, s.59 vd.

³⁰ İ. Kafesoğlu, Türk Milli, s.27.

³¹ A. Zeki Velidi Togan, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981, s.19 vd; A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihie Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 2019, s.81.

³² Asya kıtası, büyük bir bölümü ile kuzey yarım kürede bulunmaktadır. Eski kara kütlelerini oluşturan üç kıtadan biridir. Diğer kıtalara oranla yükseltisi en yüksek ve yaklaşık 44 milyon km² yüzölçümüyle en büyük karadır. Kıtanın en yüksek dağlarını, Himalaya sıra dağları oluşturmaktadır. Asya'da bulunan kıta çekirdekleri; Arabistan Kalkanı, Hindistan Kalkanı, Hindiçini Platformu, Güney Çin Platformu, Kuzey Çin Platformu, Ordu Platformu, Tarım Platformu, Angara Kalkanı, Kara Denizi ve Çukçe Platformlarıdır. Bkz., Ramazan Özey, **Asya Coğrafyası**, İstanbul 2019, s.27 vd. Uygurların yaşadığı Tanrı Dağları ile Altın Dağları arasında sıkışmış halde yer alan Tarım Platformu, onların menşei meselesine de ışık tutacak mahiyettedir.

³³ T. Ahmet Ertek, “*Asya*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.507; Ahmet Ardel, “*Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası*”, **Türk Dünyası El Kitabı I**, Ankara 2001, s.9 vd.

Türklerinin oluşturduğu Çin Halk Cumhuriyeti hâkimiyetindeki bölge, Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır. Sovyet hâkimiyetine 1924'ten sonra giren alana ise Batı Türkistan adı verilmektedir. Doğu Türkistan, yüz ölçümü 1.828.418 km²'dir. Batı Türkistan'ın yüz ölçümü ise 3.836.503 km²'dir.³⁴

Bugün Uygur coğrafyası özelliğini devam ettiren Doğu Türkistan, Asya Kıtasının orta bölümünde bulunmaktadır ve etrafı yüksek dağlarla sarılmıştır. Günümüz Doğu Türkistan toprakları, kuzeybatısında Kazakistan, kuzeyinde Altay Cumhuriyeti, kuzeydoğusunda Moğolistan, doğusunda Çin, güneyinde Çin Devleti'ne bağlı Tibet Özerk Bölgesi, güneybatısında Keşmir ve Pakistan, batısında Tacikistan ve Kırgızistan toprakları ile komşu durumundadır.³⁵

Eski Çin sınırları, Doğu Türkistan'a kadar olup, daha batıya gitmediği için Çin kaynaklarında Hsi-yü (Batı Toprakları) tabiri ile Doğu Türkistan işaret edilmektedir. Yıllar içerisinde Çinliler için Hsi-yü topraklarının sınırı, Maverâünnehir'e ve Moğol istilas döneminde günümüz İran dolaylarına kadar varmıştır. Böylelikle Çinliler, Moğol istila dönemine kadar Hsi-yü adlandırmasını Doğu Türkistan için kullanmışlardır.³⁶ Esasen eski Çin kaynaklarından da anlaşılacağı üzere burası kadim Türk yurdu.

Pamir'den kuzeydoğuya uzanan kuşak, büyük ölçüde Uygur coğrafyasını oluşturmaktadır. Doğu Türkistan'ın en doğusundan başlayıp batıya doğru, oradan güneybatıya uzanarak, Hindistan'ın kuzeyinde bulunan Karakurum Dağları'na bağlanan tüm sıra dağlara “*Tiyanşan-Pamir*”, Türkçe ismi ile “*Tengri Dağı*”- “*Tanrı Dağları*” (Uygurca; Tengri Tagh, Çince; Tian Shan) denilmektedir.³⁷

³⁴ Ahmet Taşağıl, “*Türkistan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.556 vd; Türkistan kelimesi ilk olarak *Turkistanak* olarak eski Yunanların İskitya kelimesini karşılarsın diye kullanılmıştır. Bkz., Kürşat Yıldırım, “*Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XII/1**, İstanbul 2012, s.423.

³⁵ R. Özey, **Asya**, s.374 vd.

³⁶ Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan'ın Tarihi Coğrafyası (MÖ. III.-MS. X. Yüzyıl)**, İstanbul 2016, s.31.

³⁷ A. Z. V. Togan, **Türkistan**, s. 19 vd; Tanrı dağları bir milyon km²'lik bölgeyi kapsamaktadır. En kuzeyinde Türkistan dağları, Türkistan dağlarını takip eden Zerafşan dağları, güneyinde ise Hisar dağları bulunmaktadır. Bölgede bulunan Alay dağları aracılığıyla Kökçal dağlarına oradan ise Tanrı dağlarının en yüksek zirvesi olan Han dağlarına varılmaktadır. Kuzeyde Karadağ, güneyde Aladağ ve iki dağın arasında Issık Göl çöküntü bölgesi yer almaktadır. Issık gölün kuzeyinde ise Kungei Aladağları, doğuya doğru gidildiğinde Çöl dağları bulunmaktadır. Çöl dağı ve Kuru dağ birleşerek Tanrı dağlarının bir dalı olan Pe-Şan dağlarını meydana getirmektedir. Cungarya havzasının maverasında Altay dağları görünmektedir. Altay dağları üç kol olarak uzanmaktadır. En güneyinde Narin dağları, bu dağları kuzeyinde Ukoh platosu yer almaktadır. Altayların daha kuzeyinde Hanhukei

Kıtanın en geniş havzaları Tarım, Çungari ve Gobi havzalarıdır.³⁸ Tanrı Dağları'nın ortasındaki çöküntüden oluşan havzaya Turfan adı verilmektedir. Dünyanın en alçak havzası sayılan Turfan havzası, XIV. yy'dan bu yana aynı adla anılmaktadır.³⁹ Turfan, “*su birikintisi*” manasına gelmektedir. Çinliler eski dönemlerde T'u-lu-fan derlerdi.⁴⁰ Turfan havzasını sulayan Karız kanalları,⁴¹ bundan yaklaşık 2500 yıl önce çölün altına inşa edilmiştir. Uzunluğu ile Çin Seddi'ne eş tutulan bu kanallar, Türkler tarafından, Tanrı dağlarının eriyen kar suları ile yeraltı sularını birleştirerek yerleşim alanlarına suları taşımak için inşa edilmiştir. Karız kanalı, 5100 km uzunluğu ile yeraltının Çin Seddi olarak adlandırılmaktadır. Karız kanalları Turfan'ı bereketli bir vaha haline getirerek günümüzde bile amacına uygun olarak çalışmakta ve her yıl ortalama 200 milyon m³ suyu bu bölgeye taşımaktadır.⁴²

Bozkır insanı olan Türklerin, bozkırın iktisadi ve coğrafi olanaklarının bulunmadığı yerlerde kültürlerini yaşamakta zorlandıkları ve zayıflayıp durakladıkları anlaşılmaktadır. Ormanlık, sıcak, rutubetli bölgeleri pek sevmedikleri ve oralara pek gitmedikleri bilinmektedir. Bu sebeplerden dolayı Türklerin genellikle devlet kurdukları ve yaşadıkları coğrafya, Kuzey Çin'den başlayarak bütün Türkistan sahası, günümüz İran'ı ve Anadolu'yu da içine alan bölge olmuştur.⁴³

Türklerin, IV. yy'da kuzeybatı Çin ve Orhun arasındaki bölgede yaşadıkları bilinmektedir. Çin kaynaklarında, Hiung-nu (Hun) ismi ile tarih sahnesine çıkmadan evvel de belli bir idari-askeri teşkilata sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bazı araştırmacılara göre, MÖ. III binde Mezopotamya'da hüküm sürmüş ve dil yapıları

dağları, bu dağların kuzeyinde ise iki kola ayrılan Sayan Dağları yer almaktadır. A. Ardel, “*Türk Coğrafyası*”, s.16; geniş bilgi için bkz., R. Özey, **Asya**, s.41 vd.

³⁸ Tarım havzası, Asya kıtasının en geniş kapalı havzası durumundadır. Havzanın bir kısmında Taklamakan Çölü bulunmaktadır. Bkz., K. Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.78; Tarım havzasının geri kalan bölümleri ise tarım için uygun alanlardan oluşmaktadır. Çungari havzası, Tarım havzasına oranla daha az alan kaplasa da daha çok verimli toprağa sahiptir. Çungari havzası, Doğu Türkistan'ın kuzey bölgesini kapsamakla birlikte yer yer engebeli arazi yapısına sahiptir. Havzanın güney tarafı sulanabilir olduğundan epeyce verimli topraklardan oluşmaktadır. Havza otlak alanların çokluğu nedeniyle de hayvancılık için uygun bölge durumundadır. Çungari havzasından geçen Kara ve demir yolları Uzakdoğu ülkelerini diğer ülkelere bağladığı içinde stratejik bir öneme sahiptir. Doğu Türkistan'ın başkenti Urumçi bu havza içinde yer almaktadır. Bkz., R. Özey, **AC**, s.45.

³⁹ Ahmet Taşağıl, “*Turfan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.414.

⁴⁰ K. Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.122.

⁴¹ Karız kanalları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Dursun Özden, **Uygur Karızlarına Yolculuk**, İstanbul 2006.

⁴² R. Özey, **AC**, s.46

⁴³ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.56.

Türkçe olan Sümerlerin,⁴⁴ kuzey batı Çin'deki Chou hanedanı (MÖ. 1050-247),⁴⁵ ile akrabalığı, bir başka ifadeyle Türk kökenli olduğu öne sürülmüştür.⁴⁶ Türk oldukları kesin kanıtlarla bilinen Asya Hun Devleti, ilk Türk siyasi birliğidir.⁴⁷ Türkçede kavim, halk anlamına gelen *Hun* adı, Gun, Kun, Khun şeklinde de söylenmiştir. Orhun, Selenge Irmakları ve Türklerin kutlu ülke bildikleri Ötüken⁴⁸ dolayları ile Ongın Irmağı üzerindeki Karakurum ile Ordos Bölgesi arasında bulunduğu anlaşılan Hunların MÖ. IV. yy'dan itibaren siyasi birliğinin kesin bir şekilde başladığı bilinmektedir.⁴⁹ Kuruluş tarihi net bir şekilde bilinmese de Büyük Hun Devleti ile ilgili ilk yazılı metin, MÖ. 318 senesinde yapılan Çince bir antlaşma metnidir.⁵⁰

Nitekim yaklaşık yüz yıl kadar önce Çin Seddi'nin Hun Türklerinden korunmak için yapıldığı da bilinmektedir.⁵¹ Bütün bu süreçte Hun Devleti'nin etkili bir dış politika sürdürmesi takdire şayandır.⁵²

⁴⁴ Sümerler ile ilgili geniş bilgi için bkz., Samuel Noah Kramer, **Tarih Sümer'de Başlar**, (yay. H. Koyukan), İstanbul 2002.; Harriet Crawford, **Sümer ve Sümerler**, (yay. N. Uzan), Ankara 2010; Ekrem Memiş, **Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)**, Bursa 2015, s.21 vd; Sümerlerin Türklüğü ile ilgili düşüncelerin dayanağı olarak gösterilen birkaç kanıt vardır. Bunlar, Sümerce ve Türkçe arasında olan benzerlikler, Kültigin Yazıtında yer alan "*Türk İduk yer subı*" cümlesi yani "*Mukaddes Türk Ülkesi*" tabiri üzerinde durularak, "yer-sub" kelimesi sub-yer olarak yeri değiştirilerek *Sümer* adı ile özdeşleştirilmesi yine Sümer adının Subar, Sibir gibi isimlerle bağlantılı olduğu bilgileridir. Bkz. İlhami Durmuş, "*Sümerlerin Kökeni ve Kültürü*", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi S.5**, 2018, s.177-200.; Sümerce ve Türkçe arasında benzer kelimeler ile ilgili bkz. Osman Nedim Tuna, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi ilgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi**, Ankara 2011; Gürer Gülsevin, "*Sümerce ile Türk Dilinin Tarihi ilişkisi*", **Türkler I**, Ankara 2002, s.673vd.

⁴⁵ Çin'de daimî ve doğru bir devlet anlayışı Cou sülalesi ile başlamıştır. Çinliliğin ilk temelleri ve Çin tarihi de yine bu devlet tarafından atılmıştır. Cou Devleti'nin kuruluşu ile ilgili Çin yıllığı Şici'nin dördüncü bölümünde bu devleti, Hunların atalarının kurduğuna dair sözler ve anlatımlar vardır. Geniş bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2015, s.17 vd.

⁴⁶ A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 2019, s.21 vd; Ekrem Memiş, **Genel Tarih**, Konya 2002, s.137 vd.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, "*Asya (İslam Öncesi Türk Devletleri)*", **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.516.

⁴⁸ Türklerin ve bütün Türkistan'da yaşamış pek çok boyun kutsal yeri olarak kabul edilen Ötüken, devlet kurulan ve ülke yönetilen merkez olarak kabul edilmiştir. Hatta cihanın merkezi olarak görülen kutlu yurt, cihan devleti olmak isteyen Türkler için vazgeçilmez başşehir olmuştur. Ötüken Tanrı'nın dünyaya, dünyanın da Tanrı'ya en yakın yeri olarak görüldüğünden daima kutlu sayılmıştır. Ötüken adı ile ilgili bkz., Adem Aydemir, "*Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi S.187**, İstanbul 2010, s.197 vd; Osman Karatay, "*Ötüken Yı: Dağ, Orman ve Ülke*", **Omeljan Pritsak Armağanı**, Sakarya 2007, s.131 vd; Adem Gül, **Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri (Hun-Göktürk-Hazar ve Uygurlar)**, Kayseri 2015, s.11vd. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Erhan Aydın, "*Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler*", **Turkish Studies II/4**, Erzincan 2007, s.1262-1270.

⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.59.

⁵⁰ Saadetdin Yağmur Gömeç, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012, s.37.

⁵¹ "*Çao valisi, Hunlara karşı koruma Tedbiri alıyor duvar inşa ettiriyordu. Çiftçilerden vergi topluyor, askerlerinin eğitimiyle meşgul oluyordu. Onun pasif savunma stratejisi, Hunlar saldırdığı zaman hemen savunmaya geçmekten ibaretti. Askerlerine Hunlarla savaşmayı yasaklamıştı...*" Duvarın uzunluğu ile ilgili 10 binli (yaklaşık 5 bin km) olarak kabul edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz., J. M. de Groot, G.

Türk devletleri, birleştirici siyasetleri gereğince, iç işlerinde dağınık boyları tek çatı altına toplamak için uğraşmışlardır. Hunların, Göktürklerin temel iç politikası, dağınık halde bulunan Türk boylarını bir araya getirmek olmuştur. Hatta Türk hükümdarlarının, bunu sağlayabilmek için Çine yerleşen Türk boylarını geri istediği dahi bilinmektedir.⁵³ Hun dış politikasında komşu devletler ile yaptığı anlaşmalar, siyasi evlilikler, ticari ilişkiler söz konusudur. Ağırlıklı olarak Çin ile ilişkilerde bulunan Hunlar, Çinliler için Kuzeyde büyük bir tehlikeli güç idi. Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı Mo-du (Mete, Mo-tun, Mao-dun) ile Çin İmparatoru Kao Tzu'nun dönemlerinde gerçekleşen ve Hunların zaferiyle sonuçlanan Ping-Ch'eng savaşı sonrası barış ve dostluk anlaşması imzalamışlardır. Siyasal alanda bir ilk olan bu anlaşma sonrası Çin, Hunlara vergi veren bir devlet konumuna gelmiştir. Hunlar güneye, Çin sınırındaki kentlere akınlar düzenler ve yağmalar yaparak böylelikle ekonomik gereksinimlerini karşılamışlardır. Hunlara tabi devletlerden alınan vergiler ve hediyeler de devletin ekonomisinin zenginleşmesini sağlamıştır. Sonraki dönemlerde Hun İmparatorluğunun ikiye bölünmesi ile Hun-Çin ilişkileri siyasal ve ekonomik alanda değişimlere uğramıştır. Çinliler, Hunların yeniden birleşmesini ve güçlenmesini önlemeye yönelik politikaların sergileyeceği döneme girilmiştir.⁵⁴

Mo-du uyguladığı “Çin’i uzaktan baskı ve kontrol altına alıp, ticari ilişkileri sürdürme” politikası daha sonraki Türk devletlerince de uygulanmıştır. Bu politika sürdürüldükçe

Ahmetcan Asena, **2500 Yıllık Çin Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, İstanbul 2010, s.65 vd. Bkz., L. G. Gumilev, **Hunlar**, İstanbul 2013, s.68 vd.

⁵² Dış politika, bir devletin diğer bir devlet ya da devletlerarasında yürüttüğü siyasete verilen isimdir. Devletlerin birbirleriyle olan ilişkileri ya da karşılıklı etkilenmeleri uluslararası ilişki olarak adlandırılmaktadır. Bir hükümdarlığın, kendi sınırları dışında gerçekleştirdiği politika, o hükümdarlık için dış politikadır. Bkz., Ömer Kürkçüoğlu, “*Dış Politika Nedir? Türkiye’deki Dünü ve Bugünü*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, XXXV/1, Ankara 1980, s.309 vd; Dış politikanın uygulanma şekline dair kuralların tümü diploması olarak görülmektedir. Diploması, kelime manasıyla ilk olarak Yunanca kökenli “*diplomeis*” sözcüğünden türetilmiştir. Latince kelime olan “*diploma*”da bu kelimeden türeyerek çift anlamına gelmiştir. Kelime, Eski Yunan ve Roma İmparatorlukları dönemince ayrıcalıklara konu olan resmî belgeleri tanımlamak adına kullanılmış, zaman içinde resmî belgeleri deşifre etme ve arşivleme işleri; “diploması” adı altında toplanmıştır. Günümüzde kullandığımız diploması sözcüğü ise XVIII. yy. itibarıyla kullanılmaya başlanmıştır. Genel anlamıyla diploması; “*milletlerarası ilişkileri yönetme mesleği ile bu mesleğin uygulama alanı*”nın yanı sıra; “*bir hükümetin belli konulardaki kanı ve görüşlerini doğrudan doğruya diğer devletlerin karar vericilerine iletme süreci*” olarak ifade edilmiştir. Diplomasının bir başka tanımı ise; “*devletlerarasında barışçıl ilişkilerin hükümet görevlileri ve yetkili ajanları aracılığıyla icra edilmesi*” olarak yapılmıştır. Bkz., Nasih Sarp Ergüven, “*Uluslararası Hukukun Tarihsel Boyutuyla Diplomasının Kurumsal Gelişim Süreci*”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VII/7**, Ankara 2016, s.112 vd.

⁵³ C. Cihan, “*Türk Dış Politikası*”, s.61.

⁵⁴ Ayşe Onat, “*Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri*”, **Belleten LI/200**, Ankara 1987, s.612 vd.

Çin'e karşı üstünlük sağlanmıştır. Sonraki dönemlerde Çin'in siyasi bakımdan güçlü olan Türk hükümdarlarıyla iyi ilişkiler güdüp, zayıf devlet adamlarıyla hesaplaşma ve Türk boyları arasına nifak sokup, birbirleriyle çarpıştırma, Türkleri zayıflatma ve gücünü kırma politikası sürdürmesi Türk devletlerinde taht değişikliğine, hatta devletin yıkımına sebep olmuştur. Kitabelerde bunun yaşanmaması için Türk milleti defaatle uyarılmıştır.⁵⁵

Hunların uyguladığı dış politikalardan biri de siyasi evliliklerdir. Hunlar ve Çinliler arasında gerçekleştirilen barış evlilikleri ismini alan *He Qin Politikası* (akrabalık/evlilik yoluyla barış sağlama politikası),⁵⁶ ilk olarak Çin'in ekonomi, sosyal ve siyasi alanda kuvvet kaybettiği dönemde, Han Hanedanlığı'nın isteği ile gerçekleştirilmiştir. He Qin Politikası ile gerçekleştirilen evliliklerin en güzel örneği, Hun lideri Hu Han Ye ile Wang Zhao Jun'un yaptığı evliliğidir. Bu evlilik ile Çin-Hun arasında 50 senelik bir barış anlaşması sağlanmıştır.⁵⁷ Aynı durum daha önceleri Mo-du döneminde de yaşanmış Çin İmparatoru Hun saldırılarından korunmak için kızını Mo-du'ya gelin göndermiştir. Bu sayede dostluk ve barış anlaşması yapılmıştır. Hun ve Çin arasında evlilik ile kurulan dostluk uzun seneler devam etmiştir. Çinliler, Türkleri Çinlileştirme politikası gereği prensesler göndermiştir. Aynı şekilde Türkler de Çin içerisinde asimile olmamak için Çin'i ele geçirme yerine, baskı altında tutma ve vergi alma politikasını sürdürmüştür.⁵⁸

⁵⁵ C. Cihan, “*Türk Devletinin Dış Politikası*”, s.66.

⁵⁶ He Qin Politikası, Türk tarihçilerine göre; Türkleri parçalamaya yönelik geliştirilen bir siyasetken, Çinli Tarihçilere göre bu bir barış politikasından başka bir şey değildir. Ancak dönemine göre değişkenlik gösteren bu politika hakkında kesin tanımlar yapmak eksik kalacaktır. Uygulanan bu politikanın iyi anlaşılması için gerçekleştirilen evliliklerin amacı, politikanın işleyişi, öncesi ve sonrası yaşanan olayların teferruatlı şekilde incelenmesi gerekmektedir. Hun-Çin devletleri arasında gerçekleştirilen barış evlilikleri olarak tanımlanan He Qin Politikası, Çin Devleti'nin siyasi, askeri, ekonomik alanda en güçsüz olduğu dönemde Çin'in isteği üzerine gerçekleştirilmiştir. Sonrasında bu anlaşma Hunların isteği üzerine gerçekleştirilmiştir. Bu politika neticesinde devletlerarası siyasi ilişkilerin gelişmesinin beraberinde sosyal, kültürel ve ekonomik alanda gelişmelerde yaşanmıştır. He Qin tarihine bakıldığında kısa süreli refah dönemleri yaşandığı anlaşılmıştır. Halka huzur getiren evlilikler sayesinde savaflara ara verilmişse de verilen aralar tekrar bir savaş yapma için hazırlık dönemi olarak da değerlendirilmiştir. Görünen bir barış anlaşması ancak devletlerin karşılıklı çıkar ilişkileri altında nefes alma politikası olarak da değerlendirilebilir. Geniş bilgi için bkz, Nurcan Türker, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla Yürütülen He Qin Politikası (Akrabalık ile Sağlanan Barış Politikası) ve Sonuçları**, Ankara 2013, s.69 vd. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

⁵⁷ Nurcan Türker, “*He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun*”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II/2**, İstanbul 2013, s. 215-229.

⁵⁸ Salim Koca, “*Büyük Hun Devleti*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s.702; Murat Öztürk, “*Siyasi Evliliklere Sistematik Bir Örnek: Asya Hun Devleti ile Çin Han Devleti Arasında Evlilik Antlaşması*”, **Toroslardan Tanrı Dağına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür; Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı**, İstanbul 2017, s.127 vd.

Hunların bir kolu ve devamı olan Göktürkler, dağınık halde olan Töles boylarını birleştirmek suretiyle Bumin öncülüğünde 552 senesinde devletin siyasi temellerini atmışlardır. Çin kaynaklarında Göktürkler, “*T’u-chüeh*” şeklinde gösterilmektedir.⁵⁹ Göktürklerin dünya devleti haline gelmesi ise Börü Kan (Mo-kan Kağan)’ın zamanında olmuştur.⁶⁰

Neolitik dönemin ilk zamanlarından beri yerleşim yeri olan Tanrı Dağları ve çevresini kontrol eden Gök Türklerinin kağanlığı çok farklı bir alt yapının üzerine inşa edilmiştir. İpek yolu gibi bir geçiş güzergâhı üzerinde bulunan bu bölge, içerisinde pek çok bilgiyi barındırmıştır. Soğdların da yaşadığı bu coğrafyada Göktürk varlığı her iki gücün birbirinden en iyi şekilde istifade etmesine olanak sağladı. Soğdların başında hâkim bir gücün olamaması Göktürklerin işini kolaylaştırmıştır. Göktürkler bu topluluğun ticaret ve diplomasideki becerilerinden istifade ederek güçlenmişlerdir. Türklerin, Bizans⁶¹ ve Sasaniler⁶² ile olan ilişkileri Soğdlar tarafından sağlanmıştır.⁶³ Göktürk Kağanı İstemi’nin yürüttüğü askeri ve siyasi faaliyetler, etkili bir dış politika oluşturmuş, bunun sonucunda Sasani ve Bizans gibi Orta Çağın iki önemli devleti ile ilişkiler kurulmuştur.⁶⁴

Göktürkler ve Sasaniler arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, 545 senesi itibariyle başlamıştır. Göktürk hükümdarı Bumin Kağan, henüz devletin başına geçmeden evvel Sasanilerle temasa geçmiştir.⁶⁵ Göktürkler İpek yolunu ele geçirmek için de engel olarak görünen Eftalitleri/Akhunları hakimiyet altına almak istemiş. İstemi Yabgu bu amaçla güçlü bir müttefik olarak Sasani Devleti ile iyi ilişkiler kurmuştur.⁶⁶ Sasani hükümdarı I. Hüsrev (Anuşirvan) Göktürklerle kurduğu ittifak sayesinde Eftalit

⁵⁹ Masai Mori, **Masao Mori’nin Göktürkler Ders Notları**, (yay. G. Çandarlıoğlu), İstanbul 2019, s.3.

⁶⁰ Saadettin Yağmur Gömeç, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011, s.39 vd; Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, (yay. M. R. Uzman), İstanbul 2014, s.109 vd; Ahmet Taşağıl, **Bozkırın Kağanlıkları**, İstanbul 2019, s.110 vd.

⁶¹ Bizans Devleti ile ilgili geniş bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, (yay. F. Işıltan), Ankara 1999, s.1 vd.

⁶² Sasani Devleti günümüz İran coğrafyasında kurulmuş ve 226-651 senesi aralığında hüküm sürmüştür. Bkz. Esko Naskalı, “*Sasaniler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.174-176.

⁶³ Anıl Yılmaz, “*Gök Türk Tarihi Coğrafyası*”, **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi I/1**, İzmir 2015, s.51.

⁶⁴ G. Çandarlıoğlu, **Göktürkler Ders Notları**, s.45 vd; C. Cihan, “*Türk Dış Politikası*”, s.67.

⁶⁵ Yılmaz Karadeniz, “*I. Hüsrev Dönemi’nde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/16**, 2011, s.209.

⁶⁶ Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973, s.99 vd.

Devleti'ni (Akhunlar'ı)⁶⁷ ortadan kaldırmış ve Akhun toprakları iki devlet arasında paylaşılmıştır. Bu sayede komşu olan iki devlet arasında dış politika olumlu seyretmiştir. İlişkileri daha da kuvvetlendirmek isteyen Sasani hükümdarı evlilik politikasını devreye koymuş, Batı Göktürk Yabgusu olan İstemi Kağan'ın kızı Fakim ile evlenmiştir. Bu evlilikten doğan oğlu ve veliahtı IV. Hürmüz tabiat olarak Türklere benzediğinden “*Türkzade/Türkoğlu*” lakabıyla anılmıştır. Bu evlilik sayesinde Göktürkler Sasani ordusunda söz sahibi olmuştur.⁶⁸

İpek Yolu, Türklerin batı ülkeleri ile bağlantı kurmasını sağlamıştır. Göktürk döneminde de bu durum değişmemiş İpek yolunu elinde tutan Türkler, batının büyük devleti Bizans ile bu sayede önemli ilişkiler kurmuştur. İki devlet arasında ilk diplomatik ilişki, 568 senesinde Bizans kralı Justinus döneminde başlamıştır. Soğdlu Maniakh, Göktürk hükümdarı İstemi Kağan'a, Bizans'a ipeği doğrudan satmasını tavsiye edince, İstemi Kağan onu dostluk politikası kurmak için 568/569'da Bizans'a elçi olarak tayin etmiştir. Başlatılan iyi ilişkileri pekiştirmek amacıyla Kilikyalı Zemarchus başkanlığında bir Bizans elçilik heyeti, 569-571 arasında Göktürk ülkesine gönderilmiştir.⁶⁹

⁶⁷ “Hua” adı ile bilinen Eftalitlerin ataları V. yy başlarında Moğolistanda hâkim güç olan Juan Juanların tabiyetindelerdi. Siyasi güçleri önceleri zayıf olan Eftalitler, güçlendikçe V. yy'ın ikinci çeyreğinde Vervaliz, Karaşahr, Kuça, Kaşgar, Aksu, Hotan ve Kargalı bölgelerine doğru yayılmışlardır. 466 yılında Tohoristan bölgesinde hâkimiyeti sağlayıp aynı yüzyıl sonlarında Maverâünnehir'de hâkimiyet kurmuşlardır. Sasani Devleti için büyük tehdit oluşturan Eftalitler, nihayetinde onları da yenerek vergiye bağlamışlar ve iç işlerine de müdahil olmuşlardır. Bkz. Hasan Bayburtluoğlu, “*MÖ I. Binden MS VII. Yüzyıla Kadar Tohoristan'ın Siyasi Tarihi*”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1**, 2019, s.7 vd. bkz. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/630028>, 25.03.2022, 15:26.; Ak Hunlara; Hintliler “Huna”, Bizanslılar “Eftalit, Chionita”, Araplar “Haytal”, Farslar “Khion”, Çinliler “I-ta, Ye-ta ve Hua” demişlerdir. Bkz. S. Gömeç, **Kök Türk**, s.47 vd.; Eftalit ismi ile ilgili eski Hunlar, Çin'in kuzeyinden ayrıldıktan sonra bir kısmı Avrupa'ya göç etmiş diğer bir grup Aksu ve Kaşgar'a yerleşmiş oradan da Hazar'a ve günümüz İran sınırlarına kadar uzanan bölgeye yayılmışlardır. Bu Hunlar T'ie-le ya da Te-le adı altında ve Ceyhun nehri boylarında yaşadıkları için kendilerine Ab-t'ie-le (Ab-tala) Su Tele'leri gibi isimler almışlardır. Abtalit ismi buradan gelmekte ve sonrasında Eftalit, Neftalit gibi şekiller almaktadır. Bkz. Enver Konukçu, **Kuşan ve Akhun**, s.52 vd; Eftalitlerin ortadan kaldırılması ile bölgede Göktürk hakimiyeti görülmüştür. Bölgedeki Türk varlığı ile ilgili bkz. Firuze Cumanıyazova, “*Tarihi Kuzey Hindistan'da Bulunan Arkeolojik Buluntular ve Onların Köktürkler'le Özdeşleştirilmesi Üzerine*”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi S.4**, Karaman 2014, s.14 vd.

⁶⁸ Cihat Cihan, “*Türk-Sasani Askeri İttifakları ve Sasani Ordusunda Türkler*”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XII/32**, Hatay 2015, s.101 vd.

⁶⁹ Hatice Palaz Erdemir, **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003, s.12 vd.

İstemi Han'ın huzuruna çıkan Bizans elçisi Zemarchus,⁷⁰ Justinianus'un; "... *Türk kavimleri ve Türklere bağlı olan devletler, bizim dostumuzdur. Siz de bizim dostumuz olmayı düşünmez misiniz?*" sözleriyle başlayan isteğini sunarak, "*Türklerin dostuna dost, düşmanına düşman olacaklarının*" sözünü vermiştir. Bizans elçisi, beraberinde getirdiği savaş tutsakları ve kadın kölelerden oluşan hediyeleri Kağana sunmuş. Türkler ve Bizans arasındaki ittifak böylece kurulmuştur.⁷¹

İstemi Han'ın oğlu ve halefi Tardu Han Bizans'a gönderdiği mektupta; "*Dünyada yedi iklim ve yedi ırkın büyük kağanından Romalılar İmparatoruna...*" sözleri ile başlamıştır. Bu sözler devletin dış politikasının ne ölçüde şekil aldığını ve cihan hâkimiyeti düşüncesini göstermesi bakımından önemlidir.⁷²

Türkistan'da kurulan İslam öncesi Türk devletlerinde devlet felsefesi, insan ve coğrafyaya göre şekil almıştır. İç siyasette budunu birleştirmeye, nizama sokmaya ve ekonomiyi güçlendirmeye yönelikken, dış politikada cihan hâkimiyeti, istiklal ve barış sağlanmak istenmiştir. Göktürk hükümdarı İşbara Kağan, 585 senesinde Çin İmparatoruna ilettiği mektubunda; "*Gökte nasıl bir Tanrı varsa, yeryüzünde de dünyayı idare eden bir tek hükümdarın olması icap eder*" sözlerine yer vermiş, aynı zamanda Çin hükümdarının Çin adetlerini benimsemesini dilemesine karşı Kağan; "*bizim adet ve geleneklerimiz çok eski çağlardan beri süregelmektedir. Bundan dolayı onları değiştirmeye razı değilim. İdare edilenlerle yönetenler arasında kurulmuş olan kaideleri ben yaralayamam*" diyerek de Türk töresinden vazgeçmeyeceğini bildirmiştir.⁷³

682 yılına gelindiğinde fetret dönemi mirasçısı olarak, Çin kaynaklarında Kuto-lu (Kutluk) olarak geçen Kağan, Göktürk Devleti tahtına çıkmıştır. A-shih-na (Börülüler)⁷⁴ soyundan olan bu kişi, İl Kagan'ın akrabası idi. Göktürk Devleti'ni yeniden diriltten bu

⁷⁰ Yazlık ordugâhta karşılanan elçiyi gören İstemi Kağan, gözyaşı akıtmış sebebi sorulduğunda; "*Atalarımızdan işittik ki Batı İmparatorluğunun (Roma, Bizans) elçileri geldiği zaman, bu bizim için artık yeryüzünü fethedeceğimize delalet eder*" ifadelerine yer vermiştir. Türklerde cihan hâkimiyeti düşüncesi bu ifadeden de anlaşılacağı üzere devlet kurulmadan önce de ata mirası olarak kabul edilmiş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Bkz., Osman Turan, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları**, İstanbul 2018, s.105 vd.

⁷¹ H. P. Erdemir, **Göktürk Bizans**, s.21 vd.

⁷² O. Turan, **Türk Cihan**, s.107 vd; C. Cihan, "*Türk Devletinin Dış Politikası*", s.63 vd.

⁷³ S. Gömeç, **Kök Türk**, s.70 vd; C. Cihan, "*Türk Devletinin Dış Politikası*", s.63 vd.

⁷⁴ Türk menşei efsanelerinde yer alan bilgilere göre Aşina'nın atası dişi bir kurt idi. Dişi kurdun torunları ise Aşina soy adını aldı. Bkz., S. G. Klyastorniy, "*Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı*", Belleten XXXVIII/1990, Ankara 1994, s.137-139.

kişi zamanla güçlenerek kendini kağan ilan etmiştir. İl-teriş ünvanı alarak, dokuz boy üzerine sefer düzenlemiş ve Ötüken yurdunda yeniden hâkimiyeti sağlamıştır.⁷⁵

Bozkır Kültürü dinamikleri, Hunlarda olduğu gibi Göktürk Devleti'nde de devam etmiş ve sonrasında gelen tüm Türk devletleri, temelde bu dinamikler ile şekillenmiştir. Hunların kapsamlı diplomatik işleyişe sahip oldukları bilinmektedir. Bu sebeple Hun Devleti ile Göktürklerin dış ve iç politika sistemi ve diplomatik işleyişleri benzerlik göstermektedir.⁷⁶ Göktürk hükümdarlarından Kapgan Kağan tahta çıktığında devleti her yönden geliştirmiştir. Kağan, Çin'in Ling eyaletini 693 senesinde yağmalamıştır. 695 senesinde ise Çin'e elçi göndererek dostluk ilişkileri kurmak istemiştir. Çin tarafından olumlu karşılanan dostluk teklifi sonrası, “*Sol Muhafızları Büyük Generalliği*” gibi Çin unvanları verilerek, 5 bin top ipeği Kağana minnetini bildirmek için sunmuştur. Böylelikle Göktürklerin Çin politikası güçlenerek devam etmiştir. Çin'e sığınan, Türk boylarının iadesini isteyen Kağan, toprakları ekmek için yüz bin ölçek darı, üç bin takım tarım aleti ve on binlerce demir istemiştir. Uzun müzakereler sonucu Kağanın istekleri karşılanmıştır. Ancak Çin'e tekrar yağma akınları düzenleyen Kağan, büyük başarılar elde ederek devleti cihan imparatorluğuna dönüştürmüştür.⁷⁷

Batı yönünde isyan eden Türgişler'e sefer düzenleyen Kapgan Kağan, Bolçu zaferi ile onları itaat altına almıştır. 700 senesinde Sağ kanat Şad'ı olan Bilge Tangutlar'a sefer düzenleyerek çocukları, kadınları, at sürülerini ve tüm mallarını ele geçirmiştir. Çin Devleti içerisinde yaşanan taht değişikliklerinde Göktürklerin tesirli olduğu bilinmektedir. Göktürlere isyan eden boylar dönemin politikası gereği itaat altına alınmıştır. Bilge Kağan Kitabesi'nde 709 senesindeki olaylarda Çikler⁷⁸ ve Azların⁷⁹ isyan ettiği ve onların itaat altına alındığı anlatılmıştır.⁸⁰

⁷⁵ LIU Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (yay. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul 2019, s.213 vd.

⁷⁶ Çiğdem Şahin, “*Gök-Türk Devleti Diplomasisi (552-630)*”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi S.40**, Ankara 2018, s.129.

⁷⁷ Ahmet Taşağıl, **Göktürkler III**, Ankara 2018, s.344 vd.

⁷⁸ Kitabelerde ilk kez 709 senesi olaylarıyla karşılaştığımız Çik kavim adına, Uygur döneminde yaşanan olaylar ile de rastlamaktayız. Kimeklerin Çiklerin devamı olduğu görüşleri mevcuttur. Bkz. Saadettin Gömeç, “*Türk Tarihinde Sek El-Çik-Çigil Meselesi*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi XVIII/2**, Ankara 2011, s.52 vd.

⁷⁹ Yazıtlarda adına ilk olarak 709 senesi olaylarıyla rastladığımız Azlar, Tannuola'nın kuzey tarafında, batı Tuva, yukarı Alaş, Ak Su ve Kara Köl civarında yaşamışlardır. Uygur döneminde de ismine denk geldiğimiz Az kavmi, Çikler ile Apa İsilere karşı yapılan mücadelelerde karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Saadettin Gömeç, “*Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar*”, **Belleten LVIII/221**,

Askeri yoldan başarı elde edemeyen Çin hükümeti, elçi olarak Göktürklerle Ch'ang Sun-shenf göndermiş ve bu kişi Çin için casusluk faaliyetlerinde bulunmuştur. Onun gönderdiği raporlar sayesinde Çin, yıkıcı politikalar geliştirmeyi başarmıştır.⁸¹ Göktürklerle gönderilen Çinli prensesler aracılığıyla gelen bu casus Tölesler'in isyan ettiği dedikodusunu yayarak, İşbara Kağan'ın Çin'in iç işlerine karışmasına mâni olmuştur. Göktürkler de Çin içerisinde casusluk faaliyetine girişmişlerdir. Kitabelerde;

“Öylece oturur iken Oğuzdan casus geldi. Casusun sözü söyle:

Dokuz Oğuz milletin üzerine kağan oturdu der. Çin'e doğru Ku'yu generali göndermiş, Kıtaya doğru Tongra Esimi göndermiş, sözü söyle göndermiş...” “...O üç kağan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım demiş. Söyle akıl akıla vermişler... Bu sözü işitip...” “Türgiş kağanından casus geldi. Sözü söyle: Doğuda kağana karşı ordu yürütelim demiş...”⁸²

şeklinde geçen bilgilerden Göktürk dış politikasında haber alma servislerinin verdiği raporların ne denli önemli olduğu anlaşılmaktadır. Bilge Kağan döneminde de Çin ile bir denge siyaseti güdüldüğü açıktır. Kağanın uçmağa varması, Çin kaynaklarında büyük saygı ifadeleri ile yer almaktadır. Çin sarayında ilk kez yabancı bir hükümdar

Ankara 1994, s.51 vd; İskitlerin ilk etnik ismi “Az” görüşü için bkz. Kılıç Osmanov, “Bozkır Kavimlerinden Azlar”, **Türklük Bilimi Araştırmaları S.17**, Ankara 2005, s.119 vd; Azlar başka boylarla birik olunca, kendi isimlerini o boyun önüne ya da arkasına eklerlerdi. Söz gelimi; Organ-Az, Dush-Az, Tuval-Az, Kenger-Az, Az-Digor gibi, bkz. Sencer Divitçioğlu, “Az Boyunun Sırrı (VIII. Yüzyıl)”, **Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma**, Ankara 2006, s.13.

⁸⁰ A. Taşağıl, **Göktürkler**, s.344 vd.

⁸¹ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri (552-630)**, İstanbul 1988, s.16. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi); Çinlilerin Türk politikasının oluşmasında bu elçinin raporunun büyük yeri vardır. Çin İmparatorluğu'nun Türklere karşı sürdürdüğü “divide et imprea” (Ayır ve hükmet) politikası bu rapor sayesinde oluşmuştur. Raporda; “(Çin İmparatorluğu'nda) iç karışıklıklar son raddesini bulunca, muhakkak asayişe doğru gidileceği hakkındaki sözleri duydum. İşte bunun içindir ki yüksek Gök (Tanrı) kendi gizli niyetlerini belli eder ve aziz zata da (yani imparatora) bunları gerçekleştirmeğe imkân verir. Yüz hükümdarın halefi olan haşmetli imparatorumuzun bin yıldan beri nişan-ı mahsusla tefrik edilen bir devirde tahta çıktıklarını, tevazu ile zannediyorum. Çinliler sakın dursalar dahi, barbarlar (yani Türkler) bize düşman kalacaklardır. Onları tedib için askeri kuvvetlerin teşkiline durum elverişli değildir. Eğer barbarlar rahar bırakılacak olurlarsa onlar bize karşı hucuma geçeceklerdir. İşte bundan dolayıdır ki (barbarları) tedricen defetmek için gizli vasıflara başvurmak lazım geliyor. Eğer bu proje suya düşerse ahalinin (Çinlilerin) sükuneti bozulacaktır. Fakat (bu proje) gerçekleştirildiği ve başarı ile sona erdirildiği takdirde, (bizden sonra gelecek) on bin neslin saadei teminat altına alınmış olur. Milletimizin saadet veya felaketinin ne gibi olaylara bağlı olduğu tafsilatla, tevazu dahilinde, size arz etmek isterim...” devamı için bkz. Akdes Nimet Kurat, “Gök Türk Kağanlığı”, s.16 vd. https://www.academia.edu/38733068/G%C3%96KT%C3%99CRK_KA%C4%9EANLI%C4%9EI_Akdes_Nimet_Kurat, 28.06.2022, 12:30.

⁸² Tonyukuk-Güney 1.-2., Doğu 3. satır ve Kuzey 5. satır bkz., M. Ergin, **Orhun**, s.99 vd.

için yas töreni düzenlenmiştir. Çin'in en büyük düşmanını saygı ile uğurlaması Bilge Kağan'ın uyguladığı diplomasinin göstergesidir.⁸³

Göktürkler sahip oldukları geniş sınırlarla birlikte Türk boylarını tek bayrak altına toplamayı başarmıştır. Komşu devletler ile kurdukları siyasi, ticari, askeri ilişkilerle Türk tarihinde önemli roller oynamıştır. Çin başkentinden İstanbul'a kadar pek çok başkent ile bağlantı kuran Göktürk elçileri ve o ülkelerden Göktürk başkentine gelen elçiler, etkili bir uluslararası dış politika sürdürüldüğünün kanıtı niteliğindedir. Göktürklerin yaptıkları savaşlar, Çin ile olan ilişkileri, Bilge Kağan tarafından Türk milletine bir öğüt şeklinde aktarılmıştır. Çin'e güven olmadığını, sadece ticari ilişkiler kurulmasını bundan başka bir ilişki içerisine girilmemesi gerektiğini 1300 yıl öncesinde söylemiştir.⁸⁴

Türk devletlerinde, canlı hayvan, konserve et, deri, kösele, kürk, hayvani gıdalar satarak karşılığında hububat ve giyim eşyaları alarak, komşu devletler ile ticaret yapılmıştır. Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar, Çin ile Batı Hunları ise genelde Bizans ile ticari ilişkilerde bulunmuşlardır.⁸⁵ Türk devletlerinin uyguladığı iç politikadan dolayı; bozkır hayat şartlarını devam ettirmek ve buna istinaden, Türk yaşayışına uygun toprakları kaybetmemek, il dâhilinde idari birliği korumak, askeri gücü her zaman canlı tutmak, Türk töresinin daim sürekliliği sağlamak gerekiyordu. Çin ülkesi, bütün bu sebeplerden dolayı hiçbir vakit işgal edilmemiş bunun yerine baskı altında tutulmuştur. Türk devletlerince uygulanan bu politika, milletin benliğini kaybetmemesi ve Çin gibi kalabalık bir toplum içinde kaybolmaması amacına yöneliktir.⁸⁶

Büyük Türk devletlerinde dış işleri teşkilatı, siyasi ilişkilerin yürütüldüğü en önemli kuruluştur. Asya Hunlarının dış işleri teşkilatında çeşitli dillerde konuşan ve yazan

⁸³ C. Cihan, "Türk Devletinin Dış Politikası", s.65 vd.

⁸⁴ Abdullah Cinkara, "Uygurlar ve İpek Yolu", **Asya Araştırmaları Dergisi III/2**, s.333; "...Ötüken ormanından iyisi hiç yokmuş. İl tutacak yer Ötüken ormanı imiş. Bu yerde oturup Çin milleti ile anlaştım. Altın, gümüş, ipeği ipekliyi sıkıntısız öylece veriyor. Çin milletin sözünü tatlı, ipek kumaşı yumuşak imiş. Tatlı sözle, yumuşak ipek kumaşla aldatıp uzak milleti öylece yaklaştırmış...", "...Tatlı sözüne yumuşak ipek kumaşına aldanıp çok çok, Türk milleti, öldün; Türk milleti, öleceksin! Güneyde Çogay ormanına, Tögültün ovasına konayım dersin, Türk milleti, öleceksin! Orda kötü kişi şöyle öğretiyormuş: Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir diyip öyle öğretiyormuş. Bilgi bilmez kişi o sözünü alıp, yakına varıp, çok insan öldün! O yere gidersen Türk milleti, öleceksin! Ötüken yerinde oturup kervan, kafile gönderirsen hiçbir sıkıntı yoktur. Ötüken ormanında oturursan ebediyen il tutarak oturacaksın." bkz., Kül Tigin, Güney 4,5,6,7 ve 8. satırlar bkz., M. Ergin, **Orhun**, s.37 vd.

⁸⁵ Tuncer Baykara, "Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi S.6**, İstanbul 1975, s.75 vd.; C. Cihan, "Türk Devletinin Dış Politikası", s.67.

⁸⁶ C. Cihan, "Türk Devletinin Dış Politikası", s.69.

kalabalık heyetlerin olduğu bilinmektedir. Batı Hun İmparatorluğu başkentinde katipler, tercümanlar, kuryeler aktif olarak çalışmışlardır. Tabgaçlar'da bitekçinler, Göktürklerde, Türgişlerde ve Uygurlarda bitegciler, ılımgalar ve tamgacılar, Oğuzlarda tuğracılar, devlet meclislerinde dış politika ile ilgili alınan kararları yazıyla tespit etmek ve yürütmekle görevli yetkililerdi. Elçiler ise casusluk yapmadıkları sürece dokunulmazlıkları vardı.⁸⁷

Göktürk Devleti'nde karşımıza çıkan “buyruklar”⁸⁸ günümüzdeki bakanların karşılığı olarak ifade edilmiştir. Kitabelerde “buyurmak-emretmek” eylemlerinden türetilen buyruk kelimesi dikkat çekicidir. Buyruklar görevlerini sorunsuzca yerine getirdikçe halk ve devlet de iyi olacağından, son derece önemli görevlilerdir. Kitabelerden, Eski Türk devletlerinde dokuz buyruğun olduğu anlaşılmaktadır. Arapça belgelerde Uygur hükümdarının dokuz buyruğunun olduğu bilgisi verilmektedir. Çin kaynaklarında ise dokuz buyruğun üçü iç bakan, altısı dış bakan olarak anlatılmaktadır.⁸⁹

İslamiyet öncesi Türk devletlerinden üçüncüsü ve bu çalışmanın ana konusunu oluşturan Uygurlar, Göktürk Devleti'ne Basmlı, Karluk ittifakı sayesinde son vermiştir. VIII. yy'ın ortalarında Basmlı, Karluk ve Uygur boyları arasındaki çekişmeler sonrası hükümdarlığı eline geçiren ise Uygur boyu olmuştur.

⁸⁷ İ. Kafesoğlu, **Türk Mili**, s.267.

⁸⁸ Mihaly Dobrovits, “*Göktürk ve Uygurlar'da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları*”, **Belleten Türk Dili Araştırmaları Yılı** S.1, Ankara 2011, s.7-15.

⁸⁹ S. Gömeç, **Kök Türk**, s.210 vd; Mehmet Sabir Aydın, **Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler**, Ankara 2011, s.188.

1. BÖLÜM

UYGURLARIN KURUCU BOYLARI ve KURULUŞ DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

1.1. UYGUR BİRLİĞİNİ KURAN BOYLARIN OLUŞUMU

Milletleri iyi analiz etmek için o milletin soysal yapısını iyi bilmek gerekmektedir.¹ Geniş coğrafyalarda yaşamış olan Türkler, tarih boyunca üç kıtaya hükmeden bir millet olmuştur. Geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, Orta Avrupa, Çin'in kuzeyi, Hindistan ve günümüz İran'ının doğusunda siyasi varlık sürdürmüşlerdir. Türklerin böylesine geniş topraklarda güçlü devlet kurmaları ve günümüze kadar kesintisiz gelebilmeleri² Türk aile yapısının sağlamlığı ve boy sistemi ile açıklanabilir. Bu sistem oğuş³, urug, bod⁴, bodun, il⁵ şeklinde teşekkül etmiştir.

¹ Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2012, s.31.

² Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)**, Ankara 2013, s.1.

³ Türkler dört bir tarafa yayılmalarının yanı sıra, oğuş/aile yapısını korudukları ve bu yapıyı en üst seviyede tuttukları görülmektedir. Aile yapısına verilen değer ise Türk dilinde, başka hiçbir dilde bulunmadığı kadar çok sayıda akrabalık terimlerine rastlanması ile anlaşılmaktadır. Bkz., İ. Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.219 vd; Saadettin Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2012, s.31; Türk akrabalık terminolojisinin genişliği hakkında bkz., Mehmet Ziya Binler, **Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2007, s.9 vd; Yasemin Kurtoglu, **Eski Orta Asya Türk Devletleri'nde Aile**, Ankara 2019, s.7 vd; Tarihin en köklü milletlerinden biri olan Türkler, derin aile bağlarına sahiptir. Aile kuruluşunda soy ve sop esası dikkate alınarak oluşturulan sülaleler birleşerek aşirete, boya ve boylar birliği olan millete dönüşür, oradan da devlet oluşumuna giden yolu tamamlarlar. Bkz., Ziya Gökalp, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 2015, s.285 vd; Aile, bir bakıma küçük bir devlet misalidir. Türk ailesindeki karı-koca ilişkileri, devlette kağan-katun ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sebeplerden dolayı aile devletin küçük bir örneği olarak, siyasi yapıda değerlendirilmektedir. Bkz., S. Gömeç, *"Türk Ailesi"*, s.21; Oğuz Türkçesinde ırk, sülale kabile manalarında kullanılan soy kelimesi, eski Türkçede geçen Urug kelimesiyle eş anlamlı olduğu düşünülmektedir. Bkz., Abdülkadir İnan, *"Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine"*, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten IV**, Ankara 1956, s.186; Türklerde aile kan akrabalığı esasına dayanmaktaydı. Aile pederi tipte, velayet esasında baba hukukunun hâkim olduğu bir sistemdi. Türk toplumunda kadının önemli bir yeri bulunmaktadır. Destanlarımızda kadına verilen yüksek değer dikkat çekmektedir. Bkz., Abdülkadir Donuk, *"Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile"*, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S.33**, İstanbul 1981, s.162 vd; Sop, Türk toplumunda kadının önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Türk efsanelerinde geçen dişi kurt motifi kadının koruyucu, besleyip büyütücü özelliği efsanevi şekilde Türk destanlarında işlenmiştir. Dolayısıyla Türklerde annenin soyu da mühimdir ve "sop" adıyla tanımlanmaktadır. Bkz., Saadettin Gömeç, *"Türk Ailesine Genel Bir Bakış"*, **Aile Yazıları/7**, Ankara 2015, s.4 vd; Mehmet Eröz, **Türk Ailesi**, İstanbul 2000, s.23; Eski Türklerde evin sahibi kadındır. Bu nedenle ev kadını için "evci" kelimesi kullanılmıştır. Bkz., B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.251 vd; Dede Korkut hikâyelerindeki kadın tasnifi ise sopun önemini ortaya koyan en güzel örnektir. Bkz., Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 1988, s.18 vd; Ayrıca Türk aile yapısı hakkında görüşler için bkz., Ali

Türklerde oğuşun bağlı olduğu soylu bir boy bulunur. Türkler genelde Aşena/Aşına boyunda hükümdar çıkarmıştır. Uygurlar döneminde başlangıç Yağlakar⁶, sonraları Hsieh-tieh, Kırgızlarda A-jih, On Oklarda Türgiş, Şatolarda Çiğil boyları Türklere Kağan çıkaran boylar olmuşlardır.⁷ Moğolistan'da Büyük Hun İmparatorluğu kurulduğu sıralarda (MÖ.220-MS.48), Kazakistan bozkırı ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde Türk boylarının yaşadığı bilinmektedir. Bu boyların, Çin yıllıklarındaki genel adı “*Ting-ling*”dir.⁸ Türk boylarını ilk kez bir bayrak altına toplayan Asya Hun İmparatorluğu hükümdarı Tanrı Kut Mo-du (MÖ. 209-174)'dur. Mo-du ilk boy birliğini kurması ile devlet daha da güçlenmeye başlamıştır. Orhun bölgesini kendine bağlayan Mo-du, batıya günümüz Doğu Türkistan'ına yönelmiştir. Mo-du Çin'e gönderdiği bir

Erkul, “*Eski Türklerde Aile*”, **Türkler III**, Ankara 2002, s.165 vd; Eski Türklerde kadın ve aile hukukuyla ilgili, bkz., Necdet Sevinç, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, İstanbul 1987, s.44 vd.

⁴ Bod, “*Boy, halk, cemaat*” anlamı ile ifade edilmektedir. Bkz., A. Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, s.45; Türk illeri boylardan oluşmaktaydı ve her boyun kendine has tamgası ve ongunu vardı. Türklerde boy ismi, kişi ismi ile beraber birleştirilmektedir. Bkz., Z. Gökalp, **Türk Medeniyeti**, s.285.

⁵ İl, pek çok urugtan meydana gelmektedir. Eski Türk yazıtlarında, “*il*” memleketi, devleti ifade etmekte ve “*Düzenli Devlet*” anlamına gelmektedir. “*İl*” kelimesini “*memleket, ülke, halk*” anlamı için bkz., EBU'L GAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)**, Ankara 1996, s.379.

⁶ Yağlakar sözcüğünün Uygur hanedan boyunu ifade ettiği bilinmektedir. Yağlakar kelimesi ile ilgili “*yağı*” kelimesinin birden fazla anlamı ifade ettiği ve bunlardan bazıları; Yağıcı=Savaşçı, Yağıd=Düşmanlaşmak/Düşmanlık etmek, Yağıla=Savaşmak, Yağısız=Düşmansız demek olduğu anlaşılmaktadır. Yağıla-fiilinden +kar eki ile birlikte isim yapılmasıyla Yağlakar adı meydana gelmiştir. Bkz., Erhan Aydın, **Eski Türklerde Gündelik Hayat**, İstanbul 2022, s.116 vd; Yağlakar, Uygur kağan sülalesinin, Göktürklerin aşına/börülü ailesi ile akraba oldukları bilinmektedir. Yağlakar adı, Sakaca olduğu düşünülen belgelerde “*yahedaka'r*” ve “*yagleker*” olarak çevrilmiştir. Bkz. Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar**, s.16 vd; Uygurların hanedan boyu olduğunu bildiğimiz bu isim, Tariat, Suci ve Karı Çor Tegin yazıtında karşımıza çıkmaktadır. Boy adı, Tariat Batı yüzü 7. Satırda; “*Urungu (idi). Yüzbaşı Ulug Urungu. Tölis Beylerinin oğulları(ndan) binbaşı Tölis Külüg Eren. Tarduş beylerinin oğulları(ndan) Binbaşı Tarduş Külüg Eren (ile) Tarduş ışvaralar. Beş binlik kuvvetin başı General Alp Iřvara Yağlakar (idi).*”, Suci 1-2. satırında; “*Uygur ülkesindeki Yağlakar hanını sürerek gelen Kırgız oğluyum (Kırgızlardanım)*”. Karı Çor Tegin 3. satırda; “*Yağlakar Han*” kelimeleriyle yer almaktadır. Eski Türk yazıtlarındaki bu üç örnekten Tariat yazıtındaki Yağlakar, beş binlik kuvvetin başı olan komutanın unvanında yer almakta olup bu kullanım, kişinin Yağlakar hanedanından geldiğine de işaret olarak değerlendirilebilir. Bkz., Erhan Aydın, “*“Yağlakar” Adı ve Karı Çor Tegin Yazıtındaki “Karı” Sözcüğünün Anlamı Üzerine*”, **Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, IX/23, Almanya 2020, s.147 vd; Yağlakarların dini törenlerde yağlama işi yapmış olabileceklerinden bu ismi aldıkları düşünülmektedir. Türk ad verme geleneğine uygun olarak kişilerin ve ailelerin uğraştıkları meslek sonrasında onların unvanları ya da soyadları yerine kullanılmıştır. Bkz., S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.54.; Türklerde kansız kurbanların içinde yer alan, saç geleneğine uygun olarak, süt, kımız, yağ ayinlerde kullanılan materyaller arasındadır. Bkz., Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara 2006, s.100.

⁷ Sencer Divitçioğlu, **Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. –VIII- Yüzyıllar)**, Ankara 2005, s.163 vd.

⁸ Ting-lingler ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz., Bahaeddin Ögel, “*İlk Töles Boyları*”, **Bellekten XII/48**, Ankara 1948, s.795 vd; 350 senesi sonrası batıya göç eden Hunlardan boşalan Kazak Bozkırı, Batı Moğolistan, Altaylar, Yukarı Yenisey, Cungarya alanları Ting-lingler tarafından doldurulmuştur. Ting-ling adı sonrasında, T'ieh-le (Tele) adına dönüşmüştür. Bkz., Sencer Divitçioğlu, “*Ting-ling, T'ieh-le ve Tele*”, **Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma**, Ankara 2006, s.29 vd.

mektubunda geçen: “...Llan, Uysun ve Ho-Kut/Uygur ile birlikte 26 Türkistan Devleti’ni kendine bağlı kıldı. Bu ülkelerin hepsini Hun ülkesi yaptı. Eskiden birbirine ok atan ve kılıç çeken bütün batı ve güney halkları artık aile oldular...” ifadelerinden boyları tek çatı altına toplamayı başardığı anlaşılmaktadır. U-sun veya O-sun, Uz veya Uysun önemli Hun-Türk boylarından olduğu anlaşılmaktadır. O dönemde günümüz Uygur Türkleri’ne de Ho-kut ismi verilmektedir.⁹ Türkler önceki devirlerinde, küçük boyları birleştirerek aralarında ittifak kurarlardı. Bu ittifak sonrası oluşan grup için “oğuz” kelimesi kullanılmıştır.¹⁰

Hun İmparatorluğunun hâkimiyetinin son bulmasından sonra oluşan boşluğu, Moğol asıllı Juan-Juanlar doldurmaya başladığı görülmektedir. Çin’de Han hanedanının yıkılmasının ardından, küçük devletçikler kurulmuş, Çin’e göç eden Hun kitleleri ise Çinlilerin To-ba veya T’o-pa dedikleri, Türk asıllı Tabgaç Devleti’ni kurmuşlardır.¹¹ Hanedanın V. yy’ın sonlarında Budizmi kabul edip Çinlileşerek Wei Hanedanı adını aldığı görülmektedir. Göktürklerin 550’li yıllarda hâkimiyet kurmasına kadar varlığını sürdürmüştür. Bu dönemlerde Türkistan’da aralarında hiçbir siyasi birlik kuramamış

⁹ J. M. de Groot, **2500 Yıllık Çin Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, (yay. G. A. Asena), İstanbul 2010, s.102 vd.

¹⁰ Tokuz Oğuz (Uygurlar) ve Üç Oğuz (Karluklar) ifadesi de böylelikle oluşmuştur. Oğuz tanımına girmeyen “Dulu” ve “Nuşibi” gibi oluşumlar da vardır, bu oluşumlar da budun olarak yaşamışlar ve “On Ok”laradını almışlardır. Oğuz ve budun kelimeleri arasındaki bağlantı olduğu açıktır. Bilge Kağan’ın “Tokuz Oğuzlar benim özel halkımdır” sözünden Tokuz Oğuzlar’ın ona itaat etmiş budun olduğunu anlamaktayız. Boy/kabile kelimesiyle ilgili, A.N. Kononoff, “Oğuz” ifadesinin özü og-“boy,kabile”dir. Kadim Türkler’deki “o-ana” kelimesi ile yine “o uk”- “torun, oğul” ve “o- uş” – “akraba” kelimeleri ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple önceleri “kabileler” ya da “kabileler birliği” anlamına gelen “oğuz”, olayların gelişip değişmesi ile etnik grupların ismi halini almıştır. Sözelimi Tokuz-Oğuz, “Dokuz Kabile” ve Üç-Oğuz “Üç Kabile” gibi. Bkz., Lev Nikolayevič Gumilev, **Eski Türkler**, (yay. A. Batur), İstanbul 2019, s.85 vd; On Ok ismi ile ilgili, Batı Göktürk Devleti’ni kuran kabileye “On Ok” ismi verilmiştir. Çin kaynaklarında “ok” kelimesi ile bu boylar anlatılmıştır. Ok, Türklerde boylardan kurulan birlikleri simgelemektedir. Eski Türk yazıtlarında “ok” kelimesi, boy ve soy anlamında kullanılmıştır. Bkz., A. İnan, “Birkaç Terim-Kelime Üzerine”, s.183 vd; On Oklar ile ilgili bilgi için bkz., Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1999, s.28 vd; Oğuzlar ve Uygurların aynı olduğu görüşüne göre Oğuz etnik, Uygur ise siyasi bir terimdir. Oğuzların başlarında Uygur hanedanının yer aldığı bir boy topluluğundan söz etmektedir. Oğuzların, Uygurların bir bölümü olduğu varsayılmıştır.¹⁰ Hâlbuki bu görüşün aksini savunanlar, Uygurlar’ı Oğuzlar’la, Guzlar’ı da Kumanlar’la bir saymamış, Oğuzları Kanglılar ile alakası olmayan Türklerin torunları olarak kabul etmiştir. Bu görüş için bkz., V. V. Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (yay. A. Batur), İstanbul 2021, s.275 vd; S. G. Agacanov, “Orta Asya Oğuz Boyları Tarihinin Bazı Meseleleri”, (yay. Y. Akbaba, G. Açıkgöz), **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi S. 12**, Konya 2020, s.305 vd.

¹¹ Tabgaç Devleti (Çinlilerin Topa dediği) ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Joseph De Guignes, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi I**, İstanbul 2019, s.234; İ. Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.88 vd; Gülçin Çandarlıoğlu, “Tabgaç Devleti”, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2003, s.38 vd; Tuğba Gökçe Balcı, **Tabgaçlar Bozkırdan Çin Tahtına**, İstanbul 2021.

olan dağınık boylara Kanglı (Kao-ch'e/Yüksek Arabalı) boyları dendiği bilinmektedir. Moğolistan'dan Hazar'a kadar geniş coğrafyada yaşamalarına rağmen aralarında siyasi bir birliğin oluşmadığını gördüğümüz bu boydan sonra, VI. yy'da Göktürklerin hâkimiyetinin güçlendiği dönemde, Kanglı boylarının yerini *Tölesler* adı verilen boyların aldığı kaynaklara yansımaktadır. Boyların zaman içinde farklı isimler aldığı fakat aynı boy olduğu anlaşılmaktadır.¹² Türk boyları, sosyo-politik karakterleri ile bodunu ve özellikle Türk devletinin karakterini oluşturduğu için, devletin kuruluşunda, çözülmesi ve yeniden kurulmasında çok önemli bir yere sahiptir.¹³

Hunlar, Göktürkler, Uygurlar gibi devletlerin oluşumu boylar birliğine dayanmaktadır. Boyların sosyal bakımdan eşit olmadıkları bilinmektedir. Boylar birliğini oluşturan kabileler dil ve kültür olarak Türk olmasa da siyasi idareyi elinde tutan hâkim boyun dil ve kültür olarak Türk olması bu boyların Türk olarak adlandırılması için yeterli olmuştur.¹⁴

Çin yıllıklarında Uygurların atalarının Hsiung-nu'lar olduğu ifade edilmektedir. Çin'de Wei hanedanlığı zamanında Töles (T'ieh-lo) boyu olarak isimlendirilmiştir. Henüz ortak reisleri bulunmayan Uygurlar, kalıcı olarak bir yerde yaşamamış, su ve meraları takip ederek konargöçer bir hayat şeklini benimsemişlerdir. Uygurlar ile ilgili iyi ok atıp iyi at bindikleri, sığır ve koyun yetiştirdikleri ayrıca Çin sınırına yakın olanların da tarım yaptığı bilinmektedir.¹⁵

Uygurlar ilk olarak Tölesler arasında, 428 senesindeki Tabgaç hükümdarı Tao Wu'nun saldırısına uğradıkları bilgisi ile karşımıza çıkmaktadır. 449 senesinde ise Hsiao Wen-ti'nin güneyindeki Ch'i seferine Tölesleri davet etmesi ve onların bu daveti kabul etmemesi üzerine Uygur kabilesinden Shu-che isimli bir kişiyi kendilerine lider seçtikleri ve Tabgaç orsudunu bu liderle birlikte yendikleri anlatılmaktadır. Ancak bu

¹² Ahmet Taşağıl, “*Töles Boylarının Stratejik Önemi (VI. ve VII. yüzyıllar)*”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi S.3**, İstanbul 2014, s.312 vd.

¹³ İ. Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.223.

¹⁴ Wolfram Eberhard, “*Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci*”, (yay. O. G. Özgüdenli), **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi S.18**, İstanbul 2008, s.4 vd.

¹⁵ Bahaeddin Ögel, “*Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri*”, **Belleten XIX/75**, Ankara 1955, s.331-379.; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.55.

Töleslerin tamamı Uygur olarak görülmemiştir. Bu lider ile zafer elde edilse de zaman sonra Shu Che, Juan-juanlara sığınma mecburiyetinde kalmıştır.¹⁶

Uygur birliği kurulmadan önce, Göktürklerden başka, iki güçlü Töles boyu, Tarduşlar ve Ch'i-pi'ler vardı. 605 senesinde Uygurları oymak haline getirip toplayan kişi “İrkin/Erkin”¹⁷ ünvanlı olduğunu bildiğimiz Shih-chien'dir. Onun ölümü sonrası yerine oğlu olduğunu bildiğimiz Pu-sa geçmişti.¹⁸ Uygur, Ediz, Tongra, Bugu gibi boylar 605-628 senelerinde, özgürlüklerini muhafaza etmişlerdi. 627-629 aralığında Çin, Sir Tarduşlar ile birlikte Göktürklerin kuzey sınırına saldırmaya başlamıştı. Göktürklerin Kağanı, oğlunun emrine 100 bin asker vererek onları cezalandırmak için göndermiştir. Ancak Göktürkler, Çin ile ortak hareket eden ve Türk boylarının başında bulunan Uygur İlteberi Pu-sa¹⁹ tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Böylece Uygurların itibarı artmış, Uygur birliğinin temelleri bu aşamadan sonra atılmaya başlanmıştır.²⁰ Bu başarı sonrası Pu-sa, “kahraman, vatana hizmet eden” manasına gelen “Alp İlteber” ünvanı almıştır. Böylece Göktürk Devleti için tehdit oluşturmaya başlamışlardır.²¹

Çin kaynaklarından aktarıldığına göre, Uygurların kurucu lideri P'u-sa için;

“P'u-sa ayrıca Çin'e elçiler göndererek haraçlar verdi. P'u-sa cesaretli ve bilgili idi. Mükümmel planlar tanzim edebiliyordu. O, düşmanla karşılaştığı her harpte ordusunun safi harp nizamında subay ve askerlerinin önünde bulunuyordu. Az miktarda insanla muvaffak olabiliyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, ava gidiyordu. Daimî olarak harpte idi. Annesi Wu-lo-hun şikâyet ve davaları dinliyordu, kanunların nizamlarını bozmak

¹⁶ Shu-che adının “Su Şad” olması gerektiği hususunda bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara 2015, s.55 vd.

¹⁷ Erkin/İrkin, Kül Erkin unvanı, İlteberden sonraki unvan olup Türk Devletleri tarafından kullanılmıştır. Bkz. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.15; Zehra Odabaşı, “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi V/9**, 2019, s.185 vd.

¹⁸ B. Ögel, “Uygur Devletinin Devri”, s.331vd; Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987, s.11.

¹⁹ Uygur kağanlarının soy kütüğünde, Shih-chien'in oğlu olarak bahsedilen Pu-sa'nın kağan olduğu sene tam belirlenemezken, 626 senesinde vefat ettiği düşünülmektedir. Ö. İzgi, “Uygur Kağanlarının Soy Kütükleri”, s.264; Uygur boylar birliğinin başında bulunan ilk kişi olduğu bilinen, önceleri Erkin ünvanlı iken Göktürlere karşı yapılan savaşlardaki başarısı sonrası İlteber ünvanı alarak Uygurların başına geçmiştir. Halkı derleyip toplayan, liderlik vasıflarına sahip olan Pu-sa'nın, cesur ve iyi plan yapabilmenin yanı sıra idarecilik özelliğinde yüksek olduğu bildirilmiştir. Bkz. Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, İstanbul 2021, s.14.

²⁰ J. De Guignes, **Hunların, Türklerin Tarih-i Umumisi I**, s.570 vd; B. Ögel, “Uygur Devletinin Devri”, s.331 vd.

²¹ Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi Tarihi**, s.11.

isteyenleri takdir ediyordu. Oymaklardaki nizam yerinde idi. Hui-ho'ların refahı P'u-sa'nın devrine rastlar.” bilgileri verilmiştir.²²

Uygurlar, liderleri P'u-sa ile beraber Sir Tarduş himayesinde yaşamaktaydılar. 629 senesinde Sir Tarduşlar Çin'e gidip tabiyetlerini bildirmiş, böylelikle Uygurlar ve beraberindeki boylar da Çin hâkimiyeti altına girmişti. 630 sonrası Sir Tarduşların Ötüken bölgesine geldikleri görülmüştür. O devirde kısmen Sir Tarduşlara tabi olan Uygurlar da bölgede güçlenmeye başlamışlardı. 646 senesinde Uygurların başına Çin tarafından gönderilen T'u-mi-tu adlı bir kukla reis getirildi. Uygurların hâkimiyetinden çıkmasından çekinen Çin, yakınlaşma politikası gereği onlara memuriyet ve ünvanlar vermiştir. O dönemlerde Uygurların, Çin ile ittifak yapıp Göktürkleri yendikleri bilgisi de kaynaklara yansımıştır.²³

T'u-mi-tu, henüz Uygur Devleti kurulamamasına rağmen Çinin verdiği kağan ünvanını kullanan ilk Uygur hükümdarı olmuştur. Kendi yeğeni tarafından öldürülünce, yerine geçen oğlu P'o-jun, T'ang sülalesine olan sadakatinden dolayı çeşitli ünvanlar almıştır. T'ang İmparatoru tarafından “*Sağ taraf askeri bölgesi büyük generali*” ve yine Han-hai valiliği ünvanı verilmiştir. Bu dönemde Çin tarafından verilen ünvanlar Göktürk Devleti'ndeki gibidir. P'o-jun'un ölümü sonrası, sırasıyla Pi-sou-tu (662-680), Tu Chieh-chin (680-?), Fu Ti-fu (715-719), Ch'eng-tsung (719-727), Fu Ti-nan (727-?) ve Hu-su kağanlığı yükselmiştir. Bir “*Urug*”dan²⁴ “*Devlet*” haline dönüşen Uygurların bu geçiş döneminin son kağan ünvanlı idarecisi Hu-su olmalıdır. Zira Göktürkleri yenerek yeni bir devlet kuran Kutluk Bilge Kül Kağan'ın babasıdır.²⁵

²² B. Ögel, “*Uygur Devletinin Devri*”, s.338.

²³ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019, s.1 vd; B. Ögel, “*Uygur Devletinin Devri*”, s.338 vd.

²⁴ Geniş anlamda ailenin yani soyun, ön Türkçe'deki adı “*uruk/Urug*”dur. Nesil, kuşak, soy, torunlar anlamındadır. Bkz., A. Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, s.266; Yine Urug kelimesi ön Türkçede kan bağı ile bağlı birlikleri, ifade etmek için kullanılırdı. Tohum, nesil, zürriyet, soy anlamına gelmektedir. Bkz., B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.299 vd; Kaşgarlı Mahmud'un eseri Divan-u Lügati't Türk'de “*Urug*” kelimesi “*her şeyin tanesi*” anlamında verilmiştir. “*Tohum*”a da “*Urug*” denir. “*Tohum ekti*” anlamında, “*Urug ekti*” denilir. Akrabalar da tohuma benzetildiği için onlara da “*urug tarıg*” denir. Bkz., KAŞGARLI MAHMUD, **Divanu Lugati't-Türk**, (yay. A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu), Ankara 2015, s.30.

²⁵ Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi Tarihi**, s.11 vd; Özkan İzgi, **Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989, s.15 vd.

1.1.1. Töles Boyları

İlk olarak *Chou Sho* adlı Çin yıllığında karşımıza çıkan, Tölesler (Tölösler) tarihte “*T’ie-le*”,²⁶ “*Ting-ling*”²⁷ ve “*Kao-che*”²⁸ gibi farklı isimler altında anılan Türk boylarıdır. Türkçede “*Kagnı*” ya da “*Tekerlek*” kelimeleri ile ilişkilendirilmektedir. Türkçe kitabelerde “*Tölös*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Atalarının Hun’lar olduğu bilgisi verilen Tölös/Töleslerin, VI.-VII. yy. Asya’sının en kalabalık grubu olduğu anlaşılmaktadır.²⁹

Töles boylarının T’an-han’daki doğu kesimi, Kuzeydeki Göktürklerle 628-630 yılları itibariyle bağlandığı bilinmektedir. Bağlanan bu boylar arasında Uygurlar, Bayırkular, Tongralar, Edizler, Bugu ve Pai-hsi boyları sayılabilir. Göktürklerin hâkimiyeti zayıfladığı 627-649 sıralarında Sir Tarduş’lar ve Uygurlar’ın güçlendiği anlaşılmaktadır. Kuzeydeki Göktürkler’e bağlı boylar; Uygurlar, Bugular, Tongralar, Edizler, Szchieh’ler (Sikiller) yer almaktadır. Sikiller’in 628-630 arası Göktürkler’e bağlanan boylar arasında olmadığı dikkat çekicidir. Bu onların etnik bir oluşuma sahip olduğunu düşündürmektedir. Yeri tam olarak kestirilemeyen Lu-shan eyaletini onlar yönetmişlerdir. Eyalet teşkilatına giren boylar Telegüt, Bugu, Bayırku, Tongra, Szu-chieh, Hun, Hu-sa, Ediz, Ch’i-pi, Hsi-chieh, Pai-hsi, Kırgız, Kurikan boylarıdır. Sonrasında, Bugu ve Tongra boyları isyan edince Töles boyları aynı bölgede toplanıp T’ien-shan eyaletini oluşturulduğu anlaşılmıştır. Göktürkler’in 684 civarında kuvvet kazandığı ve dağılan Töles kabilelerini bir araya topladığı anlaşılmaktadır. Kan-chou ve

²⁶ Çin’in Sui Hanedanı tarihinde T’ieh-le’lerin yedi grup olarak, geniş alana yayıldığı bilgisi verilmiştir. 1. Kuzey Moğolistan’da Tola Nehri’nin kuzeyinde, 2. Hami’nin batı tarafında, Kara şehrin kuzey tarafı ve Doğu Tanrı Dağları çevresi, 3. Altay Dağları’nın güney batı etkleri ve Jungar Bozkırı, 4. K’ang-kuo’nun kuzey tarafı A-t’e Nehrinin kıyılarına, 5. T’e-wei Gölü’nün çevresi, 6. Fu-lin (Doğu Roma İmparatorluğu)’in doğu tarafı, 7. Pei Göl’ünün güney tarafı, olarak ifade edilmiştir. Bkz., Masai Mori, **Göktürkler Ders Notları**, s.6 vd.

²⁷ Ting-ling’ler ilk Töles boyları olarak bilinmektedir. Doğu ve Batı Ting-ling’ler diye ikiye ayrılmışlardır. Batı Ting-ling’lerin 60 bin seçme askerinin olduğu, çobanlıkla geçinip, kürk ticareti yaptıkları kayıtlarda geçmektedir. Hsiung-nu’lar ile Çin’e giren Ting-ling’ler uzun süre varlıklarını koruya bilmişlerdir. Geniş bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, “*İlk Töles Boyları Uygur, Ting-ling ve Kao-ch’e’ler*”, **Belleten XII/48**, Ankara 1948, s.805 vd. (795-831)

²⁸ İlk Töles boyları arasında yer alan Kao-ch’e’ler, Ting-ling isminden sonra karşımıza çıkmaktadır. Aynı boylar içerisinde yer alan bu grup sonrasında Töles adını alacaktır. Kaynaklarda arabalarının yüksek tekerlekli olduğu, dergiysiler giydikleri, et yedikleri, beğendikleri su kenarlarına yurt kurup yaşadıkları ve sığır, koyun gibi hayvanları besledikleri bilgisi verilmektedir. Bkz. B. Ögel, “*İlk Töles Boyları*”, s.811 vd.

²⁹ S. Y. Gömeç, **Türk-Hun**, s.45 vd; “*T’ie-le’nin ataları Hiung-nuların soyundandı.*” Geniş bilgi için bkz., L. Mau-Tsai, **Doğu Türkleri**, s.169 vd; Saadettin Yağmur Gömeç, “*Türk Tarihinde Tölösler*”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi S.1**, Ordu 2016, s.44 vd.

Liang-cho'ya sığınan Töles kabilelerinden Uygurlar, Ch'i-piler, Hunlar ve Sikiller'in yeniden Göktürk hâkimiyetine girdiği bilinmektedir.³⁰

Göktürkler döneminde, Orhun ve Selenge nehirlerinin kıyılarında yaşayan Töles Boyları, Bugu, Tongra, Bayırku, Ediz, Uygur gibi boylar, Göktürklerin zayıfladığı dönemde boy birliği oluşturmuş ve bu birliğin yönetimini de Uygurlara vermişlerdir. Uygurlar kendi içerisinde dokuz aileye bölünmüştür. Bunlar 1.Yağlakar, 2.Hu-tu-ko (Uturqar), 3. Hu veya Chiu-lo-wu (Kürebir), 4. Mo-ko Hsi-chi (Baga sığır), 5. A-wu-ch'o (Ebirçeg veya Abırçak), 6. Ho-sa veya Ko-sa (Hazar), 7. Hu-wu-ssu (huguzu), 8. Yo-wu-ku (Yağmurqar), 9. Hu-ye-wu (Ayabire)'dur. Bu dokuz ailenin idaresi altında bulunan Dokuz Oğuz³¹ kabileleri ise; 1. P'u-ku (Buku), 2. Hun, 3. Pa-ye-ku (Bayırku), 4. T'ung-lo (Tong-ra), 5. Sse-chie (Sıgar), 6. Ch'i-pi/K'i-pi, 7. A-pu-sse, 8. Ku-lu Wu-ku, 9. A-tie (Etiz)'dir. Bu oluşuma daha sonraları Karluk, Basmıl ve Türgişler (Türgeşler)'in de katıldığı bilinmektedir.³²

1.2. ALTI BAG BODUN

Bilge Kağan Abidesinde, “*Kişi oğlunda üze eçüm apam Bumın Kagan İstemi Kagan olurmuş. Olurupan Türk budunug kop yagınermiş...*”, cümleleriyle geçen Bodun kelimesi, boylar birliğine verilen isimdir.³³ Uygurların, VIII. yy'da güçlenmeye başladıkları dönemde “*Altı Bag Bodun*”³⁴ diye adlandırılan bir oluşuma ön ayak olduğu

³⁰ Bahaedin Ögel, “*Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)*”, **Belleten IX/36**, Ankara 1945, s.471-472.

³¹ Hem boy adı hem de kişi adı olarak kullanılan oğuz kelimesiyle ilgili pek çok köken analizi yapılmıştır. Oğuz kelimesi ile ilgili farklı görüşler için bkz., Fuzuli Bayat, “*Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi*”, **Karadeniz Araştırmaları S.3**, Çorum 2004, s.71 vd; Adem Aydemir, “*Oğuz Adı Üzerine*”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi S.274**, İstanbul 2009, s.56 vd; Bilge Özkan Nalbant, “*“Oğuz” Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler*”, **Türkbilgi S.20**, İstanbul 2010, s.47 vd; Louis Baziotlar, “*“Oğuz” ve “Türk” Sözlere Üzerine Notlar*”, (yay. E. Kabakçı), **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi S.39**, Ankara 2015, s.33 vd; Gülten Sağol Yüksekaya, “*Çok Tartışılan Bir Ad: Oğuz*”, bkz., https://www.academia.edu/44683944/%C3%87OK_TARTI%C5%9EILAN_B%C4%B0R_AD_O%C4%9EUZ, 10.02.2022, 22:01.

³² Özkan İzgi, “*Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.245.

³³ “*İnsanoğlu üzerine ecdadım Bumın Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini, töresini tutu vermiş, düzene sokuvermiş.*” Bkz., M. Ergin, **Orhun**, s.64 vd; “*Budun*” kelimesi kavim, millet anlamına gelmektedir. Bkz., M. Z. Binler, **Akrabalık Terimleri Sözlüğü**, s.68.; Boyların başına, genellikle, toprağın genişliğine ve halkın çoğunluğuna göre, yabgu, şad, ilteber gibi ünvanlara sahip idareciler getirilmekteydi. Bodun müstakil ya da bir İl'e tabi olabilirdi. Boyların genelde soy ve dil birliğine sahip oldukları halde budunların ise boyların sıkı iş birliğinin sonucu oluşan, siyasi bir topluluk olduğu görülmektedir. Bkz., İ. Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.231 vd.

³⁴ Altı Bag Bodun ile ilgili yazılı kaynak, Uyug nehri çevresinde bulunan, Uyug- Tarlık Yazıtı 1 ve 2. satırda; “*siz elime konçuyıma oğluma budunuma sizime altmış yaşımda. Atım El Togan Tutuk ben tenri*

görülmektedir. Bu oluşumun zeminini, Göktürk idarecisi, Çor Alp Tekin'in boy beylerini öldürmesi ile hazırladığı anlaşılmaktadır. Göktürk Devleti'nin batı bölgesini idare eden Çor Alp Tekin (Ch'u-lo), öncelikle Töles boylarından bazılarının yönetimini eline almıştı. Sağ ve sol beylerbeyliği olarak yönettiği bölgelere kendi adamlarını ve yakınlarını önemli görevlere getirmişti. Bu durum Çin hükümetinin gözünden kaçmamış ve her zaman uyguladığı boylar arasına nifak sokma politikasını devreye koymuştur. Çin İmparatorluğu Çor Alp Tekin'e karşı olan beyleri desteklemiş. Çor Alp Tekin de kendisine karşı muhtemel isyanı önlemek için birkaç yüz boy beyini idam ettirmiştir. Bu durum bardağı taşıran son damla olmuş ve Töles boyları isyan hareketine başlamıştır. İsyan eden, Uygur (Hui-ho), Bayırku (Pa-ye-ku), Ediz (A-tie), Tongra (T'ung-lo), Bugu (Pu-ku), Apa İsi (A-pu-se) boyları birleşerek Altı Bag Bodun'u oluşturmuşlardır. Başlarına geçirdikleri liderlerine "İrkin" ünvanı vermişlerdir. Altı Bag Bodun ittifakının uzun süre Türkistan'ın siyasi olaylarında etkili olduğu görülmüştür. Bu ittifak içerisinde Uygurlar, VIII. asrın ortalarına doğru Türk boylarının büyük çoğunluğunu hâkimiyeti altına alarak Uygur Devleti'ni kurmayı başarmışlardır.³⁵

1.2.1. Uygurlar

Töles boyları arasında yer alan Uygurların, Hunların devamı olduğu bilinmektedir. Uygurlar, kaynaklarda Hui-ho'lar olarak yer almaktadırlar. Konar-göçer yaşam şeklini benimseyen, Cyen-çang dağlarına yayılan Uygurlar (Hui-ho'lar)'ın Ming devrinde yaşadıkları bilinmektedir. Uygurlar, To-ba (Tabgaç) devrinde³⁶ To-baların bir kabilesi

elimke elçisi ertim Altı Bag Budunka beğ ertim." (Siz elimden, prensesimden, oğullarımdan, kavimimden sizlerimden altmış yaşında ayrıldım. Adım El Togan Tutuk; ben semavi veya ilahi elimin elçisi idim. Altı müttefk buduna beğ idim.) ifadeleri ile yer almaktadır. Bkz., Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s.441; Erhan Aydın, **Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları**, İstanbul 2019, s.43 vd; Bay-Bulun II Yazıtı'nda; "*Altı bag bodunum küçlüğün için arkış eldem taşın bunta tiki*" (Altı birleşik boyun güçlü olduğu için övgü ve erdem taşını bunta diktiler.) şeklinde geçen ifadelerde yer olan bodun'un boy birliğini ifade ettiği anlaşılmaktadır. "Bag" sözcüğünün ise ba-"bağlanak" fiilinden, -G+ fiilden isim yapan ek ile "birleşik" anlamını oluşturmuştur. Eski Türk yazıtlarında "Kara" kelimesi halkı ifade etmek için kullanılmış ve ondan türeyen beş kelime yazıtlarda karşımıza çıkmaktadır. Bu halkı ifade eden beş kelime; *kara, kara bodun, kara egil, kara baş, kara kamag bodun'dur*. Bkz., E. Aydın, **Gündelik Hayat**, s.123 vd.

³⁵ Saadettin Yağmur Gömeç, "*Altı Bag Bodun Üzerine*", **Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi S.458**, Kayseri 2016, s.6 vd; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.42 vd.

³⁶ Çin kaynaklarında Tabgaçlara Toba denmektedir. Ön Moğol ya da Türk olduklarından bahsedilen Tobaların, 119 kabilesi Tunguzdur. 28 kabilesi Türk olan To-balar Türk-Moğol melezi bir topluluktur. Bkz. W. Eberhard, "*Toba'lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer?*", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi I/2**, (yay. İ. Berk), Ankara 1943, s.19-30.; Kuzey Çin'de 450 senesinden 550 senesine kadar hüküm süren T'o-pa'ların dilinde Türkçe kelimelere sıkça rastlanmıştır. Bkz. Talat Tekin, **Hunların Dili**, Ankara 1993, s.23 vd.

olarak görülmektedirler.³⁷ Küçük boylar halinde T'e-le (T'ie-le) adı altında yaşamaya başlamışlardır. Konar-göçer yaşayan Uygurlar, ata binmekte ve ok atmakta mahirlerdir. Avcılık ve savaş ganimetleri ile geçimlerini sağlamışlardır.³⁸

Uygurlar, MS. 605 senesinde Selenge Nehri kenarlarında yaşıyorlardı. Sir Tarduşların kuzey sınırlarını, Uygur boyları oluşturuyordu. Aynı dönemde Töles boylarının, dağınık halde ve siyasi birlikten mahrum oldukları görülmekteydi. *“Tieh-lo'lar hep birlikte harekete geçerek (Göktürklerle) isyan ettiler. Ch'i-pi Ko-leng'i İ_wu-ch'en Mo-ho Kağan olarak tahta çıkardılar. T'an-han dağının kuzeyinde oturuyorlardı. Hsieh Yen-t'o İ-shih-po, Yeh-hsi Küçük Kagan oldu. Yen-mo dağının kuzeyinde oturuyordu”*.³⁹ Başlangıçta Tölesler arasında Pu-ku, T'ong-lo, Hui-ho, Pa-ye-ku (Bayırku) boylarından oluşuyorken, sonrasında hepsi Uygur (Hui-ho) ismini almıştır.⁴⁰

Tarduşların yaşadığı bölge, Töles boylarının güney sınırını oluşturuyordu. Kuzey bölgelere doğru Tongra boyları, aynı sırada doğuya doğru gidildiğinde ise Pu-ku ve Bayırku, Telengüt boyları bulunmaktaydı. Tüm bu Töles boylarının kuzeyinde Uygurlar yaşamaktaydı. Uygurlar, 630 yılları itibari ile Tarduş'lara bağlanarak, onlarla Tula boylarına inmişlerdir. Göktürkler, güneylerinde yer almaktaydı. Bu göç esnasında Dokuz boyun hepsi Tula'nın güneyine yerleşmiştir. Aynı zamanda, Selenge boylarında Uygurlar görülmekteydi. Dokuz Oğuzlar⁴¹ ve Göktürkler arasında 711-719 seneleri arasında yaşanan olaylar sırasında Uygurların Tula nehrinin kenarlarında olduğunu ve Bilge Kağan'ın seferleri sırasında Doğuya kaçma fırsatını yakaladığını anlıyoruz.⁴²

1.2.2. Bayırkular

Bayırkular, tarihte ilk defa Tola Irmağı'nın kuzeyinde görülmüşlerdir. Çin kaynaklarında Bayırkuların, Pa-ye-ku veya Pa-ye-k'u olarak söz edilmektedir. Göktürk Devleti, 682 senesinde İltiş Kutlug önderliğinde tekrar bağımsızlığını

³⁷ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (yay. N. Uluğtuğ), Ankara 1996, s.74 vd.

³⁸ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (yay. M. Koç), İstanbul 2020, s. 129 vd.

³⁹ Göktürk hakanına isyan ederek 605-606 senesinde bağımsız bir devlet kuran boylarla ilgili Tang-shu'nun verdiği bilgiler için bkz., Bahaeddin Ögel, *“Seki'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)”*, **Belleten IX/36**, Ankara 1945, s.471 vd.

⁴⁰ E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s.131.

⁴¹ F. Laszlo, *“Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler”*, (yay. H. Eren), **Belleten XIV/53**, Ankara 1950, s.37-43.

⁴² Tarduşların Göktürklerle sığınmasını anlatan kaynak daha sonra: *“Hui-ho, Pa-yeh-ku, Atieh, T'ung-lo, Pu-ku ve Pai-hsi'ler Yü-tu chün dağında bulunuyorlardı. Doğuda Shih-pi kağana tabi oldular.”* diye bahsetmektedir. Bkz., Bahaaddin Ögel, *“Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygur'ların Menşe Efsanesi”*, **AÜDTCFD XI/1-2**, Ankara 1948, s.18 vd.

kazanıp kurulduğunda, Bayırkuların ve beraberinde pek çok boyun kendilerine tabi oldukları görülmüştür. Bayırkuların yaşadıkları bölgelerin geniş otlaklara sahip, bol yeşillikli çayırarla kaplı olduğu bilinmektedir. Bayırkuların, altmışbin çadırılık aile sayısına ve onbinden fazla askere sahip oldukları görülmektedir. Kaliteli demir madeni çıkarttıkları ve iyi yetiştirilmiş atlar besledikleri de kaynaklarda yer almaktadır. Tarımsal faaliyetleri sınırlı olan Bayırkuların, Töles boyları ile gelenekleri hemen hemen aynı olduğu görülmektedir. Bununla beraber dillerinde çok küçük farklılıklardan bahsedilmektedir.⁴³

Bayırkular, Ç'u-lo Kağan zamanında Altı Bag Bodun'u oluşturan boylar arasında yer almıştır. 627 senesinde Sır Tarduşlar ile isyan başlatmışlardır. Sonrasında Göktürklerden ayrılan boylar Sır Tarduş himayesine girmeye başlamışlardır. Altı Bag Bodunu yanına alan Sır Tarduşlar, Çin'e tabi olmak için yola çıkmışlardır. 709 senesinde tekrar Göktürk himayesine girdikleri anlaşılan Bayırkuların, 716 senesinde tekrar isyan ettikleri bilinmektedir. Uygurlar döneminde de önemli boylar arasında yer alan bu boy, X. yy'da onlara tabi olmuş ve Uygur tahtında önemli roller oynamışlardır.⁴⁴

1.2.3. Edizler (A-Tie)

Ediz boyunun Çin kaynaklarına yansıyan şekli “A-tie” dir. Bu boy, ilk Töles boyları arasında yer almazken, Semerkant'ın kuzeyinde görülen He-shih boyu ile sadece bir kaynakta A-tie boyu benzetilmektedir. Böylelikle 603 senesinden evvel Ediz boyunun Sır Derya Irmağının kuzeyinde, Batı Göktürk ülkesi sınırları dâhilinde yaşadığı bilinmektedir. Aynı zamanda A-tie boyunu kaynaklar Baykal Gölü'nün güneydoğusunda, Tola Irmağı çevresinde yaşayan boylar arasında göstermektedir. Boyun, kaynaklara 626 yılındaki yetmiş asker sayısı bin yedi yüz kişi olarak yansımaktadır.⁴⁵

627 senesinde aynı bölgede Bayırkular ile yaşadıkları bilinen Ediz boyunun, Çin ile temasa geçtikleri ve beraber Çin'e tabi oldukları bilinmektedir. A-tie boyu, Tang sülalesi yönetimdeyken (618-906), 646 senesinde, Hui-ho, Pa-ye-ku, T'ung-lo, P'u-ku,

⁴³ Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)*, Ankara 2013, s.51 vd.

⁴⁴ Saadettin Gömeç, “*Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular*”, *Tarih Araştırmaları Dergisi XVI/27*, Ankara 1992, s.1-3.

⁴⁵ A. Taşağıl, *Türk Boyları*, s.49-50.

To-lan-ko, Sse-kie, K'i-pi, Tie-kie, Hun ve Hu-sie gibi boylar ile beraber Çin İmparatoruna bağlılıklarını bildiren bir dilekçe sunmuştur.⁴⁶ 648 sonrası Çinliler tarafından yurtlarını ismi değiştirilerek “*Chi-t'ien Eyaleti*” (chou) yapılmıştır.⁴⁷ A-tie'lilerin 711 yılında Göktürk Devleti hükümdarı Kapgan Kağan'dan kaçarak Çin'deki T'ang İmparatorluğu'na tabi oldukları görülmektedir.⁴⁸ Bu olay Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu)'de şöyle anlatılmaktadır;

“...Ertesi yıl, On Ok bölüklerinden sol yani, doğu kanadındaki Nu-shih-pi'lerin beş erkini ile oğulları; Kore'de mo-li-chih olan bunlardan birinin damadı Kao Wen-chien; Adiz tuttuğu Adiztay, birbirini ardına kendi adamlarıyla, toplam 10.000'den fazla “çadır ev” ile bize tabi olmaya geldiler. İmparator'dan, onların, Sarı Irmağın güneyide, Türklerin eski yurtlarına yerleştirmeleri için ferman sadır oldu... İleri gelen diğer kişilere ise, birbirinden farklı ünvan ve hediyeler verildi...”⁴⁹

Kültigin Abidesi'nde, Togu Balık şehrinde Oğuzlarda savaştıktan sonra “*Kuşalgukda Ediz birle süngüştümüz. Kül Tigin Az yağızın binip oplayu tegip bir erig sançdı. Tokuz erig egire tokıdı. Ediz budun anda ölti...*” diyerek Kültigin'in Kuşalgukta Ediz boyu ile savaştığı, dokuz eri vurduğu ve Ediz boyunun orada öldürüldüğü bilgisi verilmektedir.⁵⁰

Bilge Kağan Abidesi'nde ise “... *Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz çadırlı beyleri, milleti ... Türk tanrısı üzerinde kağan oturdum*” sözlerinden anladığımız, Bilge Kağan'ın, 716 senesinde tahta geçtiği zaman hakimiyeti altına aldığı boylar arasında Ediz boyunun da olduğu ve bu boyları kendine bağladığıdır.⁵¹

⁴⁶ Geniş bilgi için bkz., Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (yay. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul 2019, s.335 vd.

⁴⁷ Ahmet Taşağıl, “*Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)*”, **Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı S.1**, Ankara 2011, s.83 vd.

⁴⁸ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.49-50.

⁴⁹ **Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu) 194a “Türkler” Bölümü**, (yay. İ. Togan, G. Kara, C. Baysal), Ankara 2006, s.50.

⁵⁰ Kültigin, Kuzey, 5. satırda bulunan bu bilgi için bkz., M. Ergin, **Orhun**, s.56 vd.

⁵¹ Bilge Kağan, Doğu, 1 ve 2. satırda bulunan bu bilgi için bkz., M. Ergin, **Orhun**, s.65; bkz., A. Taşağıl, “*Türk Moğol Boy İlişkileri*”, s.83 vd.

1.2.4. Tongralar (Tunglo)

Tongralar, 603 senesinde Tola Irmağı çevresinde Puku, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo gibi kabileler ile beraber bir erkin etrafında birleşerek yaşamaktaydılar. 648 senesi itibariyle güçlenen boyların her biri, bir *erkin* tarafından yönetilmeye başlandı.⁵² Göktürkler ile benzer geleneklere sahip olduğu bilinen boy, 30 bin asker çıkarabilecek güçteydi. Göktürk Devleti'nin 628 senesinde zayıflaması üzerine Çin sarayına elçi göndererek tabi olma isteklerini bildirmişlerdir. Tongralar için Kuei-li askeri valiliği Çin tarafından oluşturulmuştur. Göktürk Devleti'ne karşı 716 senesinde başlayan ayaklanmalarda Tongra boyundan bahsedilmektedir. Kül Tegin'in, Karluklar, Azlar, İzgiller, Dokuz Oğuzlar, Edizler ve Oğuzlara karşı savaşıarak isyanları bastırdıktan sonra, Tongra Tegin'in cenazesinde Tongralar'dan on eri öldürdüğü bilinmektedir.⁵³ Tongralar, 742 senesinde Çin Devleti'ne yaklaşık on bin çadırılık ahaliyle teslim olmuştur. Sarı Irmağın güneyindeki topraklar, ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile Çin tarafından Tongralara verilmiştir. Aynı zamanda Çin'in on binlerce top ipek bağışladığı da bilinmektedir. Tongralar, Çin'e karşı on sene sonra ayaklandılar ve bütün boy üyeleri daha önce yerleştirildikleri Sarı Irmak'tan öteye çölün kuzeyine sürülmüşlerdir. Uygurlar tarafından yıkılan bu boyun halkı etrafa dağılmıştır. Reisleri A-pu-sse Karluklara gitmiş ve sığınma talebinde bulunmuştur. Çin'e teslim olması konusunda ikna edilen reis, Çin başkentinde öldürülmüştür. Tongraların adı An-lu-shan isyanında yeniden anılacaktır.⁵⁴

1.2.5. Pukular (Bugu-Bugut)

Puku adı, Chin Shu'nun ilk 300 senesinde görülmektedir.⁵⁵ Puku boyunun insan sayısı otuz bin çadır, asker sayısı ise on bin olarak ifade edilmektedir. Zor itaat altına alınan Puku boyunun yaşam şekli ve at yetiştiriciliğinde mahir oldukları bilinmektedir.⁵⁶

⁵² Ahmet Taşağıl, "Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. Yüzyıllar)", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi S.3**, İstanbul 2014, s.317.

⁵³ Bu olay Kültigin Abidesinde; "Tördünç Çuş başında süngüşdümüz. Türk budun adak kamşatdı. Yab拉克 boldaçı erti. Oza kelmiş süsin Kül Tigin ağıtıp Tongra bir oğuş alpıgu on erig Tong a Tigin yogında eğerip ölürtümüz.", "Dördüncü olarak Çuş başında savaştık. Türk milleti ayak titretti. Perişan olacaktı. İlerleyip gelmiş ordusunu Kül Tigin püskürtüp, Tongradam bir boyu, yığır on eri Tonga Tigin mateminde çevirip öldürdük." şeklinde yer almaktadır. Kültigin, Kuzey, 2-7. satırlarda geçen bu bilgi için bkz., M. Ergin, **Orhun**, s.58 vd; A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.117 vd.

⁵⁴ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.117 vd.

⁵⁵ "Buku" kelimesi unvan ve isim olarak kullanılmıştır. X. yy'da Türk Sha-t'o'larında "T'ung-lo P'u-ku" (Tonğa Buku) ismi kullanılmıştır. Ünlü Türk generali P'u-ku Huai-en'in de isminde geçen "P'u-ku" unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. 300'lü senelerden beri kullanılan Puku ismi ile ilgili bilgi için bkz.,

Puku'lar, Töles boyları arasında gösterilmekte⁵⁷ ve 603 senesi boyunca Tola Irmağı çevresinde yaşadıkları bilinmektedir. Boyun asker sayısının yaklaşık on bin kişi olduğu bilinmektedir. İl-Kağan döneminde, Doğu Göktürklerle bağlı iken, Doğu Göktürklerin zayıflaması üzerine Sir Tarduşlara bağlanmışlardır. Puku'lar yaklaşık yirmi sene Sir Tarduşlar'a bağlı kaldıktan sonra, 627 senesinde bağımsızlıklarını ilan etmişler ancak kısa süre sonra Çin'e tabi olmuşlardır. Çinliler, kendilerine bağlanan Suo-fu İlteber Kola-pa-yen'e, Chin-wei askeri valiliğini vermiştir. Daha sonra Puku boyu isyan ederek 713 senesinde reislerini öldürmüş ve tekrar Çin'e bağlanmışlardır.⁵⁸

Puku Boyu'na mensup Türklerden, Çin Devleti içerisinde önemli mevkilere gelen biri de Pu-ku Huai-en'dir. Tang döneminin önemli generallerinden olan bu şahıs, An-lu Shan isyanının bastırılmasında Uygurlar ile birlikte T'ang Hanedanlığına önemli katkılarda bulunacaktır.⁵⁹

1.2.6. Apa İsiler (A-pu-se)

Apa (Aba) kelimesi Türklerde akrabalık gösteren manalara gelmekle beraber unvan olarak da kullanılmıştır. Sözelimi, Orhun kitabelerinde, Tonyukuk'un ünvanları "*İnançu Apa Yargan Tarkan*" olarak sıralanmaktadır. Yine, Apa Tarkan ünvanı Çin belgelerinde "*baş kumandan*" olarak nitelenmektedir. Çin'e 935 senesinde gönderilen Turfan Uygurları'nın elçisi Kül Buyruk "*apa*" ünvanı taşımaktaydı.⁶⁰

Dokuz Oğuz boyları arasında yer alan Apa⁶¹ İsi⁶²ler 'in (A-pu-se/Po-si) VII. yy. başlarında Altı Bag Bodun ittifakına dâhil olduğu bilinmektedir. Çin kaynaklarında A-

Wolfram Eberhard, "*Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında*", **Belleten** IX/35, Ankara 1945, s.337 vd; A. Donuk, **Türk Ünvan ve Terimler**, s.10 vd.

⁵⁶ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.96 vd.

⁵⁷ Başlangıçta T'e-le (Töles) boyları arasında yer olan Pu-ku boyu, T'ong-lo, Hui-ho, Pa-ye-ku gibi boylarla birleşerek hepsi, Hui-ho (Uygur) adını aldığı bilinmektedir. Bkz., E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s.129 vd.

⁵⁸ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.96.

⁵⁹ Tilla Deniz Baykuzu, "*Tang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en*", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** S. 54, Ankara 2014, s.377-400.

⁶⁰ A. Donuk, **Türk Ünvan ve Terimler**, s.2.

⁶¹ "Apa" kelimesi "anne" anlamına gelmektedir. Bkz. Emir Necipoviç Necip, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, (yay. İ. Kurban), Ankara 2013, s.14; "Apa" kelimesi çeşitli Türk toplumlarında "abla", babanın yaahut annenin en küçük kız kardeşi, Ana, Bacı, Hala anlamına da gelmektedir. Bkz., A. Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, s.18; M. Z. Binler, **Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü**, s.30 vd.

⁶² "İs" kelimesi "eş, dost, arkadaş", "İsi" ise "prens, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım", anlamında kullanılmaktadır. Bkz., A. Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, s.99; Ceval Kaya, "*Köktürkçe İsi/İşi-Kisi/Kişi Üzerine*", **Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.5, Ardahan 2020, s.20 vd.

pu-se ya da Po-si şeklinde yer alan bu boyun Türkçe karşılığı Apa İsi şeklindedir. Dokuz Oğuzlar 752 senesinde çevrelerine topladığı boylar ile beraber Uygur Devleti'ne karşı ayaklanmışlardır. Bu ayaklanma Şine-Usu Yazıtı'nda⁶³ şöyle yer almaktadır; “İsi yir tapa iz er ıtdım. Kör tidim. Kırkız kanı Kögmen irinte anta eb barkında ermiş. Yelmesin İsi yiringerü idmiş. Yelmesin mening er anta basmış. Til tutmuş. Kanunga, İsinge er kelti. Karluk İsinge kelmedük tidi...” (İsi ülkesine izci gönderdim. “-Bak” dedim. Kırkız hanı Kögmen’in kuzeyinde, orada evinde barkında imiş. Keşif kolu adamını İsi ülkesine doğru göndermiş. Keşif kolu adamını benim adamım basmış. Casus olarak tutmuş. Hanına, “İsi ülkesine adam geldi, Karluklar İsi ülkesine gelmediler.” dedi...) Bu hadise Çin kaynaklarına 752 senesi itibari ile yansımış⁶⁴ “A-pu-szu’ın birliği, 753 senesinin beşinci ayında Uygurlar tarafından yıkıldı.” bilgisi verilmiştir.⁶⁵

İsiler ya da Apa İsiler ile İskitler arasında bir bağlantı olduğu düşünülmektedir. MÖ. IV. yy’da Sarmat saldırıları sebebiyle, İskit konfederasyonunun dağılması sonucunda

⁶³ Yazıtın farklı alimler tarafından yapılmış çözümlemeleri arasında farklar mevcuttur. Şine-Usu yazıtının kuzey yönünde 11-12. satırda olan bu kelime “*üç karluk yablak sakınıp teze bardı, kırıya on okka kirti, lagzın yılka tokıdım... tay bilge tutukıg yabgu atadı, anda kisre kanım kagan uçdı, kara kılınç i çküş sü yilk... s dım*” (“Üç Karluklar fena düşünüp kaçıp gitti. Geride garpta On oklara girdi. Domuz yılında 747 harp yaptım... Tay Bilge Tutuğu...Yabgu ünvanını verdi. Ondan sonra babam hakan öldü. Avam halkı çok asker, at sürüsü...”) şeklinde geçmektedir. Bkz., Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları I**, Ankara 1986, s.166 vd; Halbuki bu kelime Şine Usu yazıtı doğu yönünde 11 ve 12. satırları Saadetdin Gömeç’in işaret ettiği çözümlemeye daha uygun olarak “*kabışalım timiş, ötügen... ım timiş, ... tokuz yanıkasü yorıdım, .u. . tutuk başın çık tapa bına ıtım, işi yer tapa azer ıtım, kör tidim, kırkız kanı kögmen irinte... eb barkında ermiş, yelmesin iş yerinerü idmiş yelmesin menin eranda basmış, til tutmuş, kanına...*” günümüz Türkçesi ile “...kavuşalım demiş. Ötüken ... demiş. Dokuzuncu günde ordu ile yürüdüm. tutukun kumandasında Çiklere karşı Binayı bin kişiyi gönderdim. Müttefiki olan yere karşı az adam gönderdim. Tabi ol dedim. Kırkız hanı Kögmen tarafında ev barkında imiş. İleri karakolları müttefikinin yerine gönderdim. İleri karakollar benim adamlarımı orada basmış; casus tutmuş hanına...” şeklindedir. Bkz., H. N. Orkun, **Türk Yazıtları**, s.172 vd; Zira Şine-Usu yazıtının kuzey yönünde 10 ve 11. satırda geçen kelime, “*İsi yir tapa iz er ıtdım. Kör tidim. Kırkız kanı Kögmen irinte anta eb barkında ermiş. Yelmesin İsi yiringerü idmiş. Yelmesin mening er anta basmış. Til tutmuş. Kanunga, İsinge er kelti. Karluk İsinge kelmedük tidi...*” (İsi ülkesine izci gönderdim. “-Bak” dedim. Kırkız hanı Kögmen’in kuzeyinde, orada evinde barkında imiş. Keşif kolu adamını İsi ülkesine doğru göndermiş. Keşif kolu adamını benim adamım basmış. Casus olarak tutmuş. Hanına, “İsi ülkesine adam geldi, Karluklar İsi ülkesine gelmediler.” dedi...) ...şeklinde çözümlenmiştir. Bkz., Saadetdin Yağmur Gömeç, “*İsiler-Apa İsiler*”, **Türk Kültürü XXXI/364**, Ankara 1993, s.486 vd; Erhan Aydın ise aynı Yazıtın Doğu Yönü 11 satırında geçen ibareyi “*kavışalım temiş ötüken .m temiş ... tokuz yanıkasü yorıldım. o/u. . totok başın çık tapa bına ıtdım eşi yer tapa az er ıtdım kör tedim kırkız kanı kögmen irinte*”, günümüz türkçesi ile “ birleşelim demiş. Ötüken... m demiş... dokuzuncu gün asker sevkettim. ... Askeri valinin komutasında Çiklere doğru atlı birlik gönderdim. Bak dedim. Kırkızların kağanı Kögmen’in kuzeyinde...” şeklinde çözümlenmiştir. Bkz., Erhan Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul 2018, s.58.

⁶⁴ Saadetdin Yağmur Gömeç, “*İsiler-Apa İsiler*”, **Türk Kültürü XXXI/364**, Ankara 1993, s.486 vd.

⁶⁵ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur**, s.73.

içlerinden bazı boyların Dokuz Oğuz birliğine dâhil olduğu sanılmaktadır. Böylelikle, İskit boyunun bir devamı olarak, İsiler ya da Apa İsiler karşımıza çıkmaktadır.⁶⁶

1.3. DİĞER KURUCU BOYLAR

1.3.1. Basmıllar

Göktürk Devleti döneminin en güçlü boylarından biri Basmıllar'dır. 580 yılında tarih sahnesine çıkan bu boy, Çin kaynaklarında ilk defa 638 yılı olayları anlatılırken geçmektedir.⁶⁷

Basmıllara, Çin kaynaklarında Pa-hsi-mi, yaşadıkları bölgeye ise Pi-la Ülkesi denilmiştir. 600'lü yıllarda yukarıda adı geçen Töles boyları arasında yer almamakla birlikte, Suei Hanedanı devrinde (581-617) Turfan'ın kuzeyi, Baykal Gölünün güneyi, Kırgızların güney doğusunda ikibinden fazla hane halinde dağınık halde yaşadıkları bilinmektedir. Önce Göktürk hâkimiyetinde yaşayan Basmıllar'ın⁶⁸ daha sonra Sir Tarduş'lara⁶⁹ bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Kırgız ve Karluk gibi kabilelerle komşu olan Basmıllar, 638 yılı ve sonrasında Çuguçak'ın doğusunda bulunan Hopog Irmağı⁷⁰ civarında yaşamışlardır. Diğer Türk boylar gibi konar-göçer yaşam şeklini benimsemişlerdir. Çin'e tabi oldukları 649 yılına kadar bağımsız olarak başbuğları Toumao ta-kan Fei-lo-tcha yönetiminde kalmışlardır.⁷¹

1.3.2. Hunlar

Doğudaki Töles boylarının küçükleri olan Hunlar, 603 yılında Tola Irmağı çevresinde görülmektedir. Kaynaklarda Meng-ch'en, T'u-ju-ho, İzgil, Hu-hsie gibi daha küçük boylarla beraber yaşadıkları belirtilmektedir. Bu kaynaklar, Töles boylarının en

⁶⁶ Bkz., Saadettin Yağmur Gömeç, "İsiler ve İskitler Hakkında", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi S.21**, Ankara 2013, s.2 vd.

⁶⁷ Hüseyin Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", **Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi S.6**, İstanbul 1991, s.165 vd.

⁶⁸ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.53 vd.

⁶⁹ Sir Tarduşlar, Göktürk Devleti'ni kuran Tölesler içerisindeki en önemli boylardan biri olduğu bilinmektedir. Sir Tarduşlar 603 senesi içinde kuvvetlenerek ortaya çıkmışlardır. Bkz., A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.103 vd.

⁷⁰ Rus kaynaklarında Çugucak olarak isimlendirilen bölge, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı, şimdi adı ile Sincan Uygur Özerk Bölgesi olan Doğu Türkistan'ın Tarbagatay şehridir. Tarbagatay, Hunların sağ kanat toprakları olmuştur. Göktürk döneminde Beşbalık'a bağlanmıştır ve Karluk boyuna ait topraklardır. Bkz., Kürşat Yıldırım, **Doğu Türkistan**, s.295 vd; Olcobay Karatayev, "Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni", **Sibirya Araştırmaları Dergisi I/3**, Konya 2013, s.4 vd.

⁷¹ E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s.388 vd; Hüseyin Salman, "Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları", **Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi, S.6**, İstanbul 1991, s.166 vd.

güneyinde bulunan Hunların 630 senesinde reisleri İlteber ünvanlı A-t'an-chih önderliğinde Çin'e tabi olduklarını bildirmektedir.⁷²

603 senesinde Tie-le'nin Ss-kie, Fu-li-kü, Hun, Sie-sa, A-pa, P'u-ku gibi ondan fazla boyunun Ta-t'ou Kağan'a isyan ettiği ve Sui'lerin hâkimiyeti altına girmek istedikleri bilinmektedir.⁷³ Xin Tang Shu'ya göre, Hunya Beyi'nden gelme Hun ailesi, Tuoba ailesinin ardından onları takip ederek Sarı Irmağın güneyine göçmüşlerdir. Bu aile, VII yy.'dan XI. yy.'ın sonuna kadar, Çinliler tarafından kurulan Gaolan Eyaleti Valiliği'ne getirilmiştir. Bu bilgilere ek olarak, XII. yy.'da yazılan, Gujin Xingshi Shu Bianzheng adlı eserde Sui ve Tang dönemi arasında, bu aile boy haline gelerek, Uygurlara bağlanmış ve Dokuz Oğuz boyları arasında yer almıştır. Hun boyunun beyi olan Atanzhi'ye, Gaolan Valiliği idaresinde Çince *Tan* adı, “*Sui İmparatorluğunun Yeşimtaş Stratejisi Muhafızı Büyük General*”, “*Tang İmparatorluğunun Pars Stratejisi Muhafızı Büyük General*” gibi ünvanların verildiği bilinmektedir. Böylelikle Hun uruğunun Uygur ittifakı içerisinde, Dokuz Oğuz boylarından biri olarak yer aldığı ve Tölesler'den gelme olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Sarı Uygurlar içerisinde de görülen Hun uruğunun çoğunun Çinlileştiği bilinmektedir. Sarı Uygurlar arasında Hun uruğuna “*Kızıl*” adı da verilmektedir.⁷⁴

1.3.3. Ch'i-Piler (Ki-Pi/Çepni)

Ch'i-pi boyu, ilk kez 603 senesinde Hami'nin güneybatısında, Karaşar'ın kuzeyinde Tanrı Dağlarının Akdağ denen bölgesinde ikâmet etmişlerdir. Aynı bölgede komşu boylarla birlikte yirmi bin asker çıkarabilecek güce sahip olmuşlardır.⁷⁵

Töles boyları, 587 senesi ile iyice karışıklık yaşayan Göktürk Devleti'ne isyan hareketi başlatmışlardır. Göktürk kağanının kötü idaresi, boylara zalimce davranması ve boy beylerinin öldürülmesi, isyanın sebebi olarak gösterilmektedir. Bu asi boylar arasında Ch'i-pi boyu öne çıkmaktadır. İsyan sonrası 604 yıllarında, Ch'i-pi boyunun lideri Baga (Mo-Ho), kağan ilan edilmiş ve arkasından Hami, Koço ve Karaşar gibi beylikler Ch'i-pi boyuna bağlanmışlardır.⁷⁶ Kağan vefat edince, yerine oğlu He-li (Ho-li) geçmiştir.

⁷² A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.62.

⁷³ L. Mau-Tsai, **Doğu Türkleri**, s.146.

⁷⁴ Kürşat Yıldırım, “*Türk Menşeli Bazı Çin Aileleri: Hun, Lı, Jin ve Yuwen*”, **Türkiyat Mecmuası XXVI/1**, İstanbul 2016, s.448 vd.

⁷⁵ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.56.

⁷⁶ Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I**, Ankara 2018, s.108 vd.

Doğu Göktürk Devleti yıkılınca ve Batı Göktürk Devleti'nde iç karışıklıklar baş gösterince ortaya çıkan otorite boşluğundan faydalanan Ch'i-pi boyu lideri, Çin ile resmi temas kurmaya başlamıştır. T'ang İmparatoru, Ch'i-pi boyunu Kansu'daki Kan ve Liang arasındaki bölgeye yerleştirmiş ve bu bölgeye Yü-hsi eyaleti ismini vermiştir. Reisleri Ho-li'nin, Çin'in Ho-lan askeri valiliğini yaptığı sırada, pek çok zafer kazandığı kaynaklarda geçmektedir. Reis Ho-li'nin sülalesinin yaşadığı topraklara 701 senesinde Chen-wu bölgesi de eklenmiştir.⁷⁷

Töles Boyundan olan Ki-pi Ho-li, Chi-pi (Ki-pi, Çepni) boyunun lideriydi. Bağlı olduğu boyun ismini kullanması günümüzle kıyaslandığında gayet normal olduğu düşünülmektedir. Çinliler çoğunlukla bu boyu Uygurlar diye adlandırmışlardır.⁷⁸ Ki-pi Ho-li bağlılığını bildirmek için 632'de Çin'e gelince, hükümet onun kabilesini Kan-çu ve Leang-çu arasına yerleştirmiştir. Çin'in Batı Türkleri Hakanı A-şi-na Ho-lu⁷⁹'ya karşı verdiği mücadelede aktif rol oynayabilmesi için Ho-lan hükümeti bünyesinde toprak ve yetki vermiştir.⁸⁰

647 senesinde Ch'i-pi boyu Koreliler ve Batı Göktürkleri ile başarılı mücadeleler vermiş ve büyük zaferler kazanmıştır. Çin'in Chi-pi beyi, yani Yen-Jan valisine bağlı sağ muhafız alayları büyük generali olan Ki-pi Ho-li'ye⁸¹ 50 bin Hui-ho (Uygur) atlısının başına geçmesi için 652 senesinde emir gönderdiği bilinmektedir. 653 senesine gelindiğinde Çin Devleti, bu boy için Kansu bölgesinde “*Ho-lan Tudunluğu*”nu inşa ettirmiştir.⁸²

1.3.4. Karluklar

İslamiyet Öncesi Türk tarihinde önemli boylardan biri de Karluklar'dır. Kül Tigin Abidesi'nde Karluklar ile ilgili; *Karluk kavmi hür ve müstakil iken düşman olduğu, Kül*

⁷⁷ A. Taşağıl, **Türk Boyları**, s.57.

⁷⁸ E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s.65.; B. Ögel, “*Uygur Devletinin Devri*”, s.349.

⁷⁹ Batı Göktürk Kağanı İstemi Han'ın torunu olan bu kişi Ch'u-lo Kağan olarak bilinmektedir. Bkz., İ. Kafesoğlu, **Türk Milli**, s.107. Bkz., A. Taşağıl, **Gök-Türkler I**, s.108., Yine aynı kişiden Çor Alp Tigin olarak da bahsedilmekte, Bkz., Saadettin Gömeç, **Kök-Türk Tarihi**, Ankara 2011, s.80.

⁸⁰ E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s.129 vd.

⁸¹ Göktürlere isyan eden Töles boylarından birine mensup olan Ki-pi Ho-li Bagatur Tegin'in oğludur. Babası öldüğü vakitlerde 9 yaşında olan Ki-pi Ho-li, onun yerine geçerek ilteber ünvanı almıştır. 632 senesinde Çin'e bağlılığını bildirmiş Kore ile yapılan savaşlarda üstün başarı göstermiştir. 677 senesindeki ölümü ile Ch'ao Ling'e gömülmüştür. Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, “*Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soyularının Kurganları (VII-VIII. Yüzyıl)*”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXI/1**, İzmir 2006, s.5. (1-18)

⁸² E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s.65; Tilla Deniz Baykuzu, **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya 2013, s.23.

*Tigin otuz yaşına geldiğinde ise Karluku öldürdüğü ve yendiği, bilgisine yer verilmektedir.*⁸³

Çin kaynaklarında Göktürk Devleti'ne yakın gösterilmekle beraber Töles boyları içerisinde değil, farklı büyük bir boy olarak anlatılmaktadır. Karluklar, Doğu Göktürklerin zayıflaması ve yıkılması sürecinde büyük rol oynamış ve güçlenmeye başlamışlardır. Bağımsız hareket etmek için fırsat bulan Karluklar, II. Göktürk Devleti'nin yıkılması ile Uygurlar ve Basmıllar ile iş birliği yaparak bağımsız olmaya çalışmışsalar da çok geçmeden Uygurların hâkimiyeti altına girmişlerdir. Sonrasında güneybatı yönüne göç ederek, Tanrı Dağları çevresine yerleşen Karluklar, Karahanlı ve Gazneli gibi iki büyük devletin kurulmasına katkı sağlamışlardır.⁸⁴

1.4. KURUCU BOYLARIN DEVLETLEŞME SÜRECİ ve UYGUR DEVLETİ'NİN KURULUŞU

1.4.1. Uygurların Menşei ile İlgili Efsaneler

Uygurların menşei ile ilgili önemli kaynaklardan biri Uygur hükümdarı Temür-Buka adına dikilmiş mezar taşı yazıtında yer alan bilgilerdir. Temür-Buka yazıtı, Uygurların Orhun ırmağı kıyılarından göçmelerinden muhtemel 500 sene sonra (1314'ten sonra) Turfan'da yazılmış olmalıdır. Diğer bir önemli kaynak ise Cüveyni tarafından kaleme alınan *Tarih-i Cihan Güşâ* isimli eserdir.⁸⁵

Temür-Buka Yazıtı'nda Göktürkler'in Çin'e yerleşmesi ile bıraktıkları topraklara Uygurlar'ın yerleşmesini konu almanın yanında Göktürklerin bölgeden çekilmesine rağmen bilge ayguçi Tonyukuk'un unutulmadığından ve Uygur Kağanlarının

⁸³ “Kül Tigin ol süngüşde otuz yaşayur erti. Alp Şalçı akın binip oplayu tegdi. İki erig udu aşuru sançdı. Karlukug ölürtümüz, altımız.” Kül Tigin, Kuzey, 2. satırda bulunan bu bilgi için bkz., M. Ergin, Orhun, s.56 vd.

⁸⁴ Ahmet Taşağıl, “Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine”, *Türkiyat Mecmuası XXIV/1*, İstanbul 2014, s.76.

⁸⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 2014, s.89 vd; Temur Buka ile ilgili babasının ölümünden sonra İduqut ve Turfan Prensi olduğu aynı zamanda 1321-1324 senesi aralığında kendi ordusu ile Kan-su Eyaletindeki Moğol ordularını idare ettiği bilgileri verilmektedir. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri*, İstanbul 2002, s.18 vd; Saadettin Yağmur Gömeç, “Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkemür Buka 1297'inde Özet”, *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi S. 7*, Nevşehir 2016, s.46 vd.

ayguçilerini onun neslinden gelen kişilerden seçtiğinden bahseder. Yazıt; Uygurların yaşadığı yer olarak Orhun, Tamır ve Selenge nehirleri etrafını göstermiştir.⁸⁶

1.4.1.1. Uygurların Türeyiş Efsanesi

Uygurların türeyiş efsaneleri ile ilgili başlıca kaynak Cüveyni tarafından kaleme alınan eserdir. Eserde Cüveyni kaya üzerine yazılmış yazıları gördüğünden bahsetmektedir. Kayada geçen efsane:

“Karakurum’daki nehirler arasında Tula ve Selenge adlarında iki nehir vardı. Bu nehirler Kamlancu denilen bir yerde birleşirdi. O ki nehrin arasında birbirine yakın iki ağaç vardı. Bunların birine fesuk ağacı derler.

⁸⁶ Dilber İlimli Usul, **İlhanlı Döneminde Uygurlar**, Konya 2016, s.33. (Yayımlanmamış Doktora tezi); Yazıtta: “Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları, (Göktürk kağanlarının meşhur veziri) Tonyukuk idi. (Tonyukuk) aslen bir Çinli idi. Çinlilerin Sui sülalesinin (Çin’de egemen olduğu bir çağda (MS. 581-618), Çin ülkelerinde büyük karışıklıklar olmuş ve Göktürkler de Çin’in içlerine doğru girmişlerdi. (O sırada, Çin’deki idareden memnun olmayan) birçok Çinliler, (Çin’e gelip geri dönen Türklerle birlikte) Göktürk iline gitmişlerdi. ... Göktürklerin bırakıp geldikleri topraklar da, bu yolla Uygurların eline geçti.” “(Göktürk Devleti’nin) ortadan kalkmış olmasına rağmen, bu bölgelerde Tonyukuk’un ünü unutulmadı ve onun soyundan gelenlere daimi olarak saygı gösterildi. Uygur (kağanları) kendi vezirlerini de, her zaman için Tonyukuk’un soyundan gelen kişilerden seçtiler.” “Çinliler eskiden Uygurlara Hui-ho derlerdi. Şimdi ise onlara Wei-wu, yani Uygur diyoruz. Bunların her ikisi de aynı şeydir. Onların oturdukları esas yerin adı Kara-Korum’dur. Bu bölgeye Çinliler ise, şimdi Ho-ning-lu adını verirler. Orada başlıca üç ırmak vardı. (Göktürklerin başkenti de buradaydı). Bu şehrin güneyine bitişik olan dağlardan çıkıp kuzey-doğuya akan nehre Orkun Nehri adı verilirdi. Şehrin batısından geçerek kuzey-doğuya akan nehre ise, Tamır Nehri denirdi. (Bu şehrin) batısında bir nehir daha vardı. Bu da kuzey-doğuya akardı. Bunun adı da Kurban-Tamır’dır. Bu ırmakların her üçü de başkentin 30 mil kadar kuzeyinde bulunan bir yerde birleşirlerdi. Bundan sonra meydana gelen bu büyük nehre ise Selenga adı verilmiştir.” “Gerçek Uygur kağanı Böğü-Kağan’dan itibaren hep bu üç nehir etrafında otururlardı. Sonradan (MS. 840), Beşbalık şehrine göçerek orada oturdular. (Daha önce Orta Asya’da bir Turfan Devleti vardı.) Bu Turfan Devleti zayıflayınca Turfan ovasındaki diğer devletleri de ellerine geçirerek kendi devletlerine kattılar. Şimdi Turfan’a Kara-Hoço adı verilmektedir. Kara-Hoço sözü iki kelimeden meydana gelmiştir. “Kara” sözü, onların dilince kara renk anlamına gelir. Çünkü bu şehrin yakınlarında Kara-Dağ adlı bir dağ vardı. “Hoço” sözü ise, Çinlilerin bu şehre ad olarak verdikleri “Kao-ch’ang” deyiminden gelmiş olmalıdır. Şimdiki Uygurlar, Turfan şehrinde otururlardı. Bunlar, Turfanlı Uygurlar’dır. Turfan’daki Uygur hükümdarlarının mühürlerin de şöyle yazılmış idi: “Bu mühür, bütün Tanrıların desteğine dayanan ve memleketini korumakla görevli, dördüncü derecede bir hükümdarın mührüdür. Bu mühür onlara Çin’de egemen olan T’ang sülalesi zamanında (MS. 618-905) Çin Devleti tarafından verilmiştir.” “Bu mühür Uygurlara T’ang sülalesi tarafından verilmişti. Bütün “Tanrıların desteğine dayanan” deyimini ise sanskrit dilinden alınmış bir sözdür. Çünkü onların memleketlerin adetlerinde Budizm, çok önemli bir yer tutar ve bir nevi kutluluk anlamına gelirdi.” “Göktürkler’in (meşhur) veziri Tonyukuk’un nesilleri onlara asil bir memur olarak hizmet ettiler. Bunun için de (onların aslen Göktürk olmalarına rağmen) Tonyukuk’un nesillerine de Uygur dediler. Onlar, kendi başbakanlarının emrinde olarak Selenga nehrinin yukarı kısımlarında otururlardı. Tonyukuk’un torunları da, kendi atalarının ilk oturdukları yeri hatırlayarak, (Selenga nehrinin Çince yazılışının ilk işareti olan) Hsieh işaretini aldılar ve bunu kendileri için bir soyadı yaptılar.” Uygurların Türklerin neresi olduğu hakkında pek çok şey söylenmiştir. Selenga Nehrinin yerinin tam olarak tespit edilememesinden dolayı, Uygurların kuzey taraflarında Baykal gölünün güneyinde ortaya çıktıkları ileri sürülmüştür. Halbuki, Uygurlar Ötügen’e çok yakın bölgelerde yaşamışlar ve oradan türemişlerdir...” devamı için bkz., Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar**, s.110 vd.

Bu ağaç çam fıstığı ağacına benzer, meyvesi de onun gibidir. Selvi gibi kışın yaprağını dökmez. Öteki ağacın adı ise tur'dur. Bu ağaçların yakınında iki büyük dağ vardır. Birgün gökten o dağların arasına bir aydınlık düştü. Bunun üzerine dağlar günden güne büyümeye başladı bu garip olayı gören Uygurlar hayretler içinde kaldılar. Dağa büyük saygı ve tevazuyla yaklaştıklarında orada kulağa hoş gelen çok tatlı nağmeler duydular. Her gece o aydınlığın etrafında otuz kere şimşek çakardı. Uygurlar, yine bir gün oraya gittiklerinde orada ayrı ayrı kurulmuş beş çadır gördüler. Bunların her birinde süt çocuğu oturuyordu ve çocukların her birinin karşısında içinde onları doyuracak kadar süt bulunan emzik asılıydı. Ayrıca çadırın zemininde gümüşten bir döşeme bulunuyordu. Bütün kabileler emirleriyle birlikte bu garip durumu görmek için oraya toplandılar. Saygı ve tevazu göstererek çocukların önünde diz çöktüler. Daha sonra onları alıp dadılara emanet ettiler ve bakımları konusunda büyük bir özen gösterdiler. Çocuklar, büyüyip konuşmaya başladıkları zaman babalarını ve annelerini sordular. Onlar da o ağaçları söyleyince çocukları alıp oraya gittiler. Çocuklar, ağaçlara bir evladın ana babasına davrandığı gibi davrandılar. Onlara sevgi saygı gösterdiler. Bu durum karşısında dile gelen ağaçlar, "Güzel huylularla süslenmiş olan hayırlı evlatlar ana ve babalarına bu şekilde davranırlar. Ana baba hakkını gözetiniz, ömrünüz uzun şansınız daim olsun" dediler.

Bunun üzerine civarda bulunan bütün kavimler, o çocuklara şehzadelere davranır gibi davrandılar. Geri döndükleri zaman her birine bir ad koydular. En büyüğüne Sankur Tegin, ikinciye Kotur Tegin, üçüncüye Tukul Tegin, dördüncüye Or Tegin, beşinciye de Buku Tegin adlarını verdiler. Gördükleri olağanüstü olayın tesirinde kalarak onların yüce tanrı tarafından gönderildiğini düşündüler ve aralarından birini padişah yapmayı kararlaştırdılar. Buku Han, akıl, bilgi, vücut güzelliği bakımından diğerlerinden üstün olduğu gibi bütün kabilelerin dillerini ve yazılarını da biliyordu. Hepsi onun padişah olması konusunda görüş birliğine vardı ve bunu kutlamak için büyük şenlikler düzenlediler. Buku Han tahta geçince adalet sergisini açıp zulüm sayfalarını kapadı. Mahl mülkü ile adamlarının

sayısını hızla arttırdı. Yüce Tanrı ona bütün dilleri bilen üç karga gönderdi. Bu kargalar önemli olayları yerinde araştırır ona bilgiler getirirlerdi.

Bir gece Buku evinde uyurken pencereden bir kız hayaleti girip onu uyandırdı. Fakat o korkusundan uyur gibi yaptı. İkinci gece de aynı şey oldu. Vezirinin verdiği akıl üzerine üçüncü gece o kızla birlikte Akdağ adı verilen dağa gidip orada şafak vaktine kadar sohbet ettiler. Bu durum yedi yıl, altı ay, yirmi iki günün her gecesi aynı şekilde devam etti. Son gece veda ederken kız ona, “Doğudan batıya kadar olan bütün yerler senin hükmün altına girecek, işinde ciddi ol ve insanların kıymetini bil.” dedi. Bunun üzerine Buku Han askerlerini topladı. Bunlardan üç yüz bin seçme adamı Sonkur Tegin’in komutasındaki yüz bin kişiyi Tangut tarafına, bir okadar askerle Tükel Tegin’i de Tibet’e yolladıktan sonra kendi de yanına üç yüzbin asker alarak Hitay’a yöneldi, diğer kardeşini de yerine bıraktı. Hepsi gittikleri yerlerden amaçlarına ulaşmış olarak çok büyük miktarda ganimetlerle döndüler. Her ülkeden getirdikleri çok sayıda insanla Orhun da denilen Ordu-Balık şehrini kurdular. Doğu tarafı tamamen onların egemenliği altına girdi. Bundan bir süre sonra Buku Han, bir gece rüyasında beyazlar giyinmiş, elinde bir baston bulunan yaşlı bir adam gördü. Yaşlı adam ona bir çam kozalağı büyüklüğünde yeşim taşı vererek, “Eğer bu taşı koruyabilirsen, dünyanın her tarafı senin buyruğun altına girer” dedi. O gece veziri de aynı rüyayı gördü. Ertesi sabah asker toplayıp bu defa da batıda bulunan ülkelere doğru hareket ettiler. Buku Han, Türkistan’a vardığı zaman orada suyu bol, yeşilliklerle örtülü geniş bir düzlüğe rastladı. Çok beğendiği o yerde şimdi Kuz-Balık denilen Balasagun şehrini kurdu. Daha sonra askerlerini çevreye göndererek on iki yıl zarfında orada bulunan bütün ülkeleri fethetti. Başkaldıracak hiçbir devlet bırakmadı. Hayvan organlı insanların bulunduğu yere kadar gittiler. Oradan ötede insanların yaşayabileceği yer olmadığını anlayınca geri döndüler. Dönerlerken beraberlerinde fethettikleri ülkelerin meliklerini de getirip Han’a hediye ettiler. Buku Han onlara yakışır bir şekilde ikram ve iltifatta bulundu. Yalnız çok çirkin olduğu için Hint padişahını huzuruna kabul etmedi. Her birine bir miktar vergi yükleyerek onları ülkelere geri

gönderdi. Artık oralarda yapacak bir iş kalmayınca kalkıp eski oturduğu yere döndü. Buku Han ölünceye kadar mutlu bir hayat sürdü.”⁸⁷

Uygurların, Çin kaynaklarında yer alan bir başka Türeyiş Efsanesi’de şu şekildedir;

“Uygurlar Kızıl Tilerin (Kızıl Turalar) neslinden gelir. Kızıl Tiler ise Çin’in Shang Sülalesi döneminde (MÖ. XVII.-MÖ. XI. yy) Çin’in kuzeyinde yaşayan Kui-fang’lardan iniyordu. Hun Tanrıkutu’nun eşi iki kız doğurmuş olup, bu kızlar fevkalade güzel imişler. Bu ülkedeki insanlar bu kızlara güzelliklerinden dolayı periler diyormuş. Kızların babası olan Hun Tanrıkutu: “Bu kızlarım nasıl insanlara eş olabilir ki? Onlar Tanrı melekleri ile evlenmelidir ve ben de onları, onlara layık olan şartlarda yetiştirmeliyim!” diye kızlarını Hun ilinin kuzeyindeki insan ayağı basmayan bir yere yüksek bir kule yaptırıp kızlarını oraya yerleştirerek onlar büyüyünce tanrı meleklerinin gelip götürmelerini beklemiş. Aradan üç sene geçtikten sonra kızların annesi görmek istediğinde Tanrıkut: “Artık kızlarını göremezsin, onların dünya ile ilişkisi kesilmiştir.” diyerek izin vermemiştir. Yine bir sene geçtikten sonra kulenin etrafında bir yaşlı kurt پیدا olmuş. Kurt oradan hiç gitmemiş. Günlerden bir gün kızlardan küçüğü ablasına: “Babam bizi Tanrı meleklerinden biriyle evlendirmek için buraya yerleştirmişti. Bu günlerde kulemin etrafında bir erkek kurt پیدا oldu. Belki bu kurt şekliyle gelen tanrı meleklerinden biridir, ben onunla evlenmek istiyorum.” diye ablasının yalvarmalarına kulak asmadan kuleden çıkıp kurdun yanına gitmiş ve onunla çiftleşmiş. Bunlardan doğan çocuklar zamanla çoğalmış, Dokuz Oğuz, On Uygur olmuş. İşte bu Dokuz Oğuz On Uygurlar Uygur topluluğunu oluşturmuş. Bundan dolayı da Uygurların sesi kurdun sesine benziyormuş...”⁸⁸

1.4.1.2. Uygurların Göç Efsanesi

Uygurların menşei efsanelerinden bir diğeri de Fars kaynaklarından *Tarih-i Cihangüşa*’da yer alan Göç Efsanesi’dir. Efsaneye göre;

⁸⁷ ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ, *Tarih-i Cihan Güşa-I*, (yay. M. Öztürk), Ankara 1988, s.116 vd.

⁸⁸ Varis Abdurrahman Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş I- İslam’a Kadar*, Ankara 2019, s.279.

Bir zaman geldi Uygurlar ve onlara bağlı etraftaki kavimler, atların kişnemesinden, develerin bağırmasından, vahşi hayvanların ve köpeklerin ulumasından, sığırların böğürmesinden, koyun ve keçilerin melemesinden, kuşların ötmesinden, çocukların ağlamasından velhasıl her nesneden “Göç!”, “Göç!”, “Göç!”, sesi duymaya başladılar. Bunun üzerine yerlerinden kalktılar. Kondukları her yerde aynı sesi duydular. Nihayet bir yere geldikleri zaman o korkunç “Göç!” sesi kesilmiş. Oraya yerleşip beş mahalleli bir köy kurmuşlar ve o şehre “Beş Balık” adını verdiler. Şehir günden güne büyüdü. Oraya ilk yerleşenlerin çocukları o günden beri orada emirlik yaparlar. Oranın emirlerine “İdikut” adı verilir. Beş Balık’da bulunan her evde lanetli olduklarına inandıkları bir ağacın parçası vardır.⁸⁹

1.4.1.3. Oğuzname’de Geçen Uygur Efsanesi

Uygurların menşei ile ilgili Çin ve Fars kaynaklarından başka XIII. ve XIV. yy’larda kendileri tarafından oluşturdukları rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerin arasında Oğuzname’de anlatılan rivayet, Uygurların kendi aralarında anlattığı millet olmalarını, Oğuz Kağan’ın devletini kurduğu döneme bağlamaktadırlar.⁹⁰

“Oğuz doğuştan çok zeki ve güçlü biri imiş. O evlenme yaşına geldikten sonra bir peri ile evlenmiş. Ondan üç oğul çocuk olmuş. Oğullara Kün, Ay ve Yıldız diye ad vermiş. İkinci defa yine bir peri ile evlenmiş. O da üç oğul doğurmuş. Bu üç oğluna da Kökhan, Dağhan ve Denizhan adını koymuş. Yıllar sonra Oğuzhan ile babası Karahan arasında taht mücadelesi olmuş. Taht mücadelesinde Oğuzhan babası üstünden galip gelmiş. O tahta geçmeden doğu ve batı ülkelerine seferler düzenlemiş. Doğuda Altunhan kendisine tabi olduğunu bildirmiş. Batıdaki Roma padişahı ise Oğuzhan’a itaat etmekte direnmiş. Buna karşı Oğuzhan bir Kök Böre (Kök Kurt)’nin klavuzluğunda ordusuyla İtil (Volga) Nehir kıyısına gelip orada Roma padişahı ile savaşmış. Savaşta yenilen Roma padişahı kaçmış sonuç itibariyle batı ülkeleri de Oğuzhan’ın eline geçmiş. Oğuz Kağan yine kuzeyde Curcitleri, güneyde Hindistan’ı kendi hâkimiyeti altına almış.

⁸⁹ CÜVEYNİ, *Tarih-i Cihan Güşa-I*, s.121.

⁹⁰ W. Bang, G. R. Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, (yay. R. R. Arat), İstanbul 1936, s.11 vd; Varis A. Çakan, *Orta Asya Türk*, s.282 vd.

Oğuzhan istediği toprakları elde ettikten sonra eşine rastlanmayan büyük tören düzenleyip törene kendi hâkimiyeti altındaki bütün halkı ve hanlarını çağırmış. Bu zafer töreninde Oğuzhan bütün ehli-aleme şöyle demiş:

“Senlerde boldum kağan, alaling ya taki kalkan; tamga bizge bolsun buyan, Kök Böri bolsungil uran.”

Oğuz Kağan bu törenden sonra dünyanın dört bir köşesine mektup yazıp, elçiler gönderdi. Oğuz Han mektubunda:

“Men Uygurning Kağanı bolamen. Kim yerning tört bulungining kağanı bolsam kerek turur. Senlerden bax qalunguluk tilep men turur.”
Diyor. Asıl tercümesi ise:

“Ben Uygurların kağanıyım. Belkide bütün cihanın Kağanı olmam gerek. Ben sizin bana itaat etmelerinizi istiyorum.”

Bu mektuptan da anlaşılacağı üzere Oğuz Kağan’a uyup ve onun hâkimiyeti ile büyük devletler kurup birleşen Türk boylarına Uygur adı verilmiştir.⁹¹

1.5. UYGURLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

Çin kaynaklarından aktarıldığına göre Uygurların, Hun soyundan olduğu bilgisi verilmiştir. Dokuz Oğuz-On Uygur ⁹² isimli akraba boylar ile birlikte adlandırılmaktadır.⁹³ Büyük Hun Devleti sonrasında, Orhun ve Selenge nehri kıyıları boyunca ve Aral Gölü kenarlarına uzanan bölgede, dönem dönem farklı isimlerle anılan bu boy sonrasında Türkçemize “*Uygur*” kelimesini kazandırmış, Uygur Devleti’ni kurmuş ve tarihimizdeki yerini ve değerini bulmuştur.⁹⁴

⁹¹ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, a 2019, s.282 vd.

⁹² Eski Türk yazıtlarında VIII. yüzyılın ilk yarısında Tokuz-Oguz ya da sadece Oguz biçiminde yazılan bir kavim adından bahsedilmektedir. Bu kavmi Müslüman tarihçiler IX. yüzyıl itibarıyla Tokuzguz, Guz veya Cuzz, Bizanslı tarihçiler ise Uz şeklinde isimlendirmişlerdi. Tokuz-Oğuzların ismi Çince de Dokuz Boy biçiminde gösterilmektedir. Tokuz-Oğuz konfederasyonu; VI-VIII. yüzyıllarda SUİ ve T’ang ihanedanlığı döneminde Çinlilerin T’ö-lo/Te-le veya Tie-le diye adlandırdığı boylardan oluşmaktaydı. Bkz., James Hamilton, “*Tokuz-Oğuz ve On-Uygur*”, **Türk Dilleri Araştırmaları 7**, (yay. Y. Koç-İ. Bircan), İstanbul 1997, s.187 vd.

⁹³ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.1; Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (yay. M. Koç), İstanbul 2013, s.129 vd.

⁹⁴ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 1948, s.348.

Uygurların ataları ile ilgili bilgiler, en eski Çin tarihçilerinden Sih-ma Ch'ien (MÖ.145 doğumlu); *Shih Chi (Tarih Notları)* adlı Çin yıllığında karşımıza çıkmaktadır. Yıllıkta “*Ting-Ling*”lere Uygurların ataları olarak yer verilmiştir. Yine Çin tarihçilerinden Pan-Ku (MS. 32-92), Han-shu adlı Çin yıllığında Uygurların atalarını, “*Di-li*” kelimesiyle açıklamaktadır. Her iki tarihçinin yazdığı gerek “*Ting-Ling*” gerekse “*Di-li*” kelimesi, Türkçe “*Tura*” kelimesinin Çince çeviri yazımı olduğu söylenmektedir.⁹⁵

Uygurlar Çin kaynaklarında; Kao-ch'e⁹⁶, Yüan-ho, Wu-hu, Wu-ho, Wei-ho, Wei-hu, Hui-ho, Hui-hu olarak adlandırılmıştır.⁹⁷ Tibet'e giden beş Uygur elçisinin raporlarında *Uygur* adının Tibetçe Ho-yo-hor biçiminde ifade edildiği anlaşılmaktadır.⁹⁸

1.5.1. Ötüken Uygur Kağanlığı Öncesinde Uygurlar

Uygur boyları, 605 senesinde Selenge Nehri kenarlarında ve Sir Tarduşların⁹⁹ kuzey sınırlarında yaşamışlardır. Bu boyları oluşturan dokuz aile/urug; Yağlakar, Uturgar, Kürebir, Baga Sıgır, Ebirçek (Abırçak), Hazar, Hu-wu-su, Yagmurkar ve Ayabire uruglarıdır.¹⁰⁰ Aynı dönemde Töles boylarının, dağınık halde ve siyasi birlikten mahrum oldukları görülmektedir.¹⁰¹ Eski Çin kaynağı Tang-shu'da bu durum şöyle geçmektedir: “*Tieh-lo'lar hep birlikte harekete geçerek (Göktürklerle) isyan ettiler. Ch'i-pi Ko-leng'i İ-wu-ch'en Mo-ho Kağan olarak tahta çıkardılar. T'an-han dağının kuzeyinde*

⁹⁵ Turgun Almas, **Uygurlar**, İstanbul 2013, s.21.

⁹⁶ Hun İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki dönemde bölgede doğan boşluğu dolduran önemli boylardan biri, Kao-ch'e (Kanglı-Yüksek Arabalı)'lerdir. Moğolistan'dan Hazar denizine kadar geniş coğrafyada yaşayan bu boyların aralarında siyasi bir birlik bulunmamaktaydı. Kao-ch'e (Kanglı) boyları, VI. yüzyılda Töles boyları adını alarak bölgede önemli faaliyetlerde bulunacaklardır. Bkz., A. Taşağıl, “*Töles*”, s.312.

⁹⁷ Uygurların kökeni konusu ile ilgili Kao-ch'e (Kanglı) boyları önem arz etmektedir. Kao-ch'e (Kanglı) boyları, pek çok boyu içerisinde barındırıyordu. Bu boylardan biri olan Uygurlar, ilk bahsedilen ismi ile Yüan-ho'dur. Yüan-ho ismi 605 senesi sonrası Wei-ho olarak Töles boyları arasında yer almaktadır. Bkz., Ahmet Taşağıl, “*Uygurlar*”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.373 vd., G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.1.

⁹⁸ Erkin Emet, “*Uygur Türkleri*”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.404.

⁹⁹ Sir Tarduşlar, Tölesler, 603-647 senesine kadar en güçlü olan boylar arasındaydı. Sir(hsie) ve Tarduş (Yen-t'o) kabilelerinin ittifakı ile oluşmaktadır. Gelenekleri Göktürkler ile aynıdır. 628 senesi olayları sonrası kendilerini bağımsız bir devlet olarak görmeye başlayan Sir Tarduşlar Çin İmparatorunun hediyelerini ve Çin üstünlüğünü kabul etti. Çin'e 8 kez elçi gönderdikleri bilinmektedir. Bkz., A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, s.249 vd.

¹⁰⁰ Saadettin Y. Gömeç bu urugları Çin kaynakları ve Camiü'l Tevarih'in yardımıyla şöyle sıralamaktadır: 1. Yüeh-lo-ke (Yağlaar), 2. Hu-to-ke (Uturkar/Kütükerr/Kutukar), 3. To-lo-wu/Hu (Kürebir/Turumaz), 4. Mo-ke-hsi-ch'i (Bagacık/Mangraşar/Bağrısan), 5. A-wu-ti (Evirtı/Ebirçeg), 6. Ko-sa (Kasar), 7. Hu-wa-su (Buguz/Ugaru/Alın Ak Atlı), 8. Yüeh-wu-ke (Yuvarkar/Yagukar/Yakın), 9. Hsi-yeh-wu (Aymur/Eymür). Bkz., Saadettin Yağmur Gömeç, “*Uygur Kağan Soyunun Problemleri*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.9**, Ankara 2009, s.258-259.

¹⁰¹ Bahaeddin Ögel, “*Sekel'lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)*”, **Belleten IX/36**, Ankara 1945, s.469 vd.

oturuyorlardı. Hsieh Yen-t'o İ-shih-po, Yeh-hsi Küçük Kagan oldu. Yen-mo dağının kuzeyinde oturuyordu.”¹⁰² Tarduşların Göktürklerle sığınmasını da anlatan kaynak daha sonra: “Hui-ho, Pa-yeh-ku, Atieh, T'ung-lo, Pu-ku ve Pai-hsi'ler Yü-tu chün dağında bulunuyorlardı. Doğuda Shih-pi Kağan'a tabi oldular.” diye bahsetmektedir. Tarduşların yaşadığı bölge, Töles boylarının güney sınırını oluşturmaktaydı. Kuzey bölgelere doğru Tongra boyları, aynı sırada doğuya doğru gidildiğinde ise Pu-Ku, Bayırku ve Telengüt boyları bulunmaktaydı. Tüm bu Töles boylarının kuzeyinde Uygurlar yaşamaktaydı.¹⁰³

1.5.2. Birinci Uygur Hanlığı

Geçen asırda Joseph De Guignes'in yapmış olduğu ilk çalışmaların biraz da Hunlara gönderme yaparak, milattan önceki dönemlerde kuzey ve güney olmak üzere iki Uygur boyundan bahsetmesi, Uygurların Hun menşeli olduğuna delalettir. Zira coğrafi ve siyasi tanımlama da buna işaret etmektedir. De Guignes'in Çin kaynaklarından aktardığı bilgiye göre; Çinlilerin Çe-su dedikleri, kendilerinin ise Kao-çam adını verdikleri Uygur memleketinin bir tarafında on nehir, diğer tarafında dokuz nehir akardı. O sebeple on nehrin yanındakilere On Uygur, Dokuz nehrin civarında bulunanlara Dokuz Uygur ismi verilmiştir. Çin kaynaklarındaki bilgilere göre birinciler şimali, ikinciler cenubi Uygurlar olarak adlandırılmıştır. Şimali yani birinci Uygurlar beş yüz doksan beş aile, dört bin yedi yüz yetmiş nüfus, bin sekiz yüz doksan askerden oluşmaktadır. Cenubi Uygurlar denilen ikinci Uygur boyu sonraları Turfan adını alan Kiao-ho-çing (Kiao Nehri)'de kurulmuştur. Bu boy, yedi yüz aile, altı bin elli nüfus, bin sekiz yüz altmış beş askerden müteşekkildir.¹⁰⁴

75 yılında Çin'in bu Uygur boyuna saldırısı ve böylelikle Turfan bölgesine askerlerini yerleştirdiği bilgisi verilmektedir. Çin, Hunlarla savaşmak için bu bölgede karargâh kurmuştur. Sonrasında Uygurlar Çin'e isyan ederek Hunlara sığınmışlardır. Hunlar,

¹⁰² Göktürk Kağanı Ch'u-lo Töles boylarına 600'lü yıllarda saldırarak mallarını elinden alıp onları yüksek vergiye bağlatmıştı. Bununlada yetinmeyip boyların ileri gelen beylerini idam ettirmişti. Tüm bu nedenle Töles boyları isyan ettiler ve Ch'i-pi ve Sir Tarduş boyları etrafında toplanmaya başladılar. Ch'i-pi'lerin etrafında toplanan boylar onların erkini Ko-leng'i, İ-wu-chen Baga Kagan ünvanıyla başa geçirmişlerdir. Sir tarduşların reislerine de İ-hsi-po (İşbara)'ya Ye-hsi Kagan ünvanı verdiler. Bkz., A. Taşağıl, **Gök-Türkler**, s.249-250.

¹⁰³ Bahaaddin Ögel, “*Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygur'ların Menşe Efsanesi*”, **AÜDTCFDXI/1-2**, Ankara 1948, s.18 vd.

¹⁰⁴ Joseph De Guignes, **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumi** I, (yay. H. C. Yalçın), İstanbul 2019, s.48 vd.

Çin'e karşı direniş halindeyken Çin İmparatoru ölür ve bu durumdan istifade eden Hunlar, Çinlilere teslim olmaları için elçi gönderir. Çinliler bu elçileri öldürerek Hun karargahına atarlar ve şehri korumak için mukavemet gösterirler. 76 senesinde yedi bin asker ile Uygurlar üzerine yürüyen Çin, binlerce Uyguru öldürerek geride kalanları kendine bağlar.¹⁰⁵

Tez II Kitabesi başta olmak üzere, Orhun ve Selenge boylarında bulunan Türkçe kitabelerde, I. Uygur Hanlığı'ndan bahsedilmektedir. Uygur Hanlığı'nın MS. 550'den önce üç yüz yıl hüküm sürdüğü, yazıtta geçen “*üç yüz yıl il tutmuş*” cümlesinden anlaşılmaktadır.¹⁰⁶ Yazıttan, I. Uygur Hanlığı'nın 250-550 arasında yaşadığı anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ Buradan yola çıkıldığında, Uygur Boyunun liderliğinde bağımsız bir Töles hâkimiyeti görülmektedir. Çin kaynaklarında bu durum ile alakalı: “*T'ai-he'nin II. yılı (487) Börkli Kabilesi başkanlığındaki doğu T'ie-leler (Kaoch'eler/Yüksek Arabalılar)'den 100 binden fazla kişi Juan-Juanlar'ın baskısından kurtulup batıya göçtü ve Cungar Havzası'nın doğusunda T'ie-leler (Tölesler/Tölisler/Tölösler) Devleti'ni kurdu. Bu T'ie-leler'in kurduğu ilk devlet idi*” bilgisi verilmektedir. Bu bilgiye göre (kurulan yıl konusunda farklılık görülse de) I. Uygur Hanlığı'nın Asya Hun İmparatorluğu'nun parçalanması sonrası Tanrı Dağları'nın eteklerinde, günümüz Cungarya Havzası'nda kurulduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁸

1.5.3. Tula Dokuz Uygur Hanlığı (İkinci Uygur Hanlığı)

Uygurlar, Göktürk Devleti'nin zayıfladığı ve ikiye bölündüğü dönemde¹⁰⁹ Yağlakar soyundan gelen Pu-sa (Butsar) liderliğinde (627), Tula Dokuz Uygur Hanlığı'nı meydana getirmişlerdir. Uygur, Bugu, Bayırku, Tongra boyları gibi boylar, Pu-sa'nın

¹⁰⁵ J. De Guignes, **Hunların Türklerin Tarih-i Umumisi I**, s.213 vd.

¹⁰⁶ “...yer ve gök yaratıldığında Uygur Kağanı tahta oturmuş. O yüce ve büyük kağan imiş tahta oturmuş. Onun yudu, üç yüz yıl yurt tutmuş...” geniş bilgi için bkz; E. Aydın, Uygur Yazıt, s.35.

¹⁰⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, “*Böğü Kagan'ın Yazıtı: Tez (Tes) II*”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi S. 124**, İstanbul 1997, s.30 vd.

¹⁰⁸ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.294 vd.

¹⁰⁹ Tai-tsung'un kendini “Türklerin Gök Kağanı” ilan ettiği 630 senesi Doğu Göktürk hâkimiyetinin son bulduğu sene kabul edilmektedir. Devlete bağlı kabileler birer birer dağılarak Çin'e sığınmaya çalışmışlardır. Göktürklerden güçlü bir kağan çıkmayınca her boy kendi başının çaresine bakmaya çalışmıştır. O dönemde Çin sarayında Türkler ile ilgili nasıl bir politika güdülmesi gerektiği de tartışılmış sonucunda Çin'in Sed boyunca Altı Eyalat bölgesinde Türklerin yerleştirilmesine karar verilmiştir. Böylece Türklerin Çinileştirilmesi umulmuştur. Ancak elli senelik esaret sonrası 639 senesinde Türkler bağımsızlık için tekrar mücadeleye girişmişlerdir. Kutluk Kağan liderliğinde 680 senesinde tekrar bağımsızlıklarını elde etmişlerdir. Bkz., İbrahim Kafesoğlu, “*Asya Türk Devletleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı I**, Ankara 2001, s.166 vd.

etrafında toplanmışlar. Karluk ve Basmıl boylarını da kendi tarafına çeken Uygurlar, liderlerine İlteber (İltebir) ünvanı¹¹⁰ vermişlerdir.¹¹¹ Alp İlteber unvanı alan Pu-sa'dan şöyle bahsedilmektedir;

*“Mükemmel harp planları yapıyordu. Savaşta askerlerin önüne geçip hücum ederdi. Az askerle çok iş yapıyordu. Askeri talimler yapıyor, ok atıyor, askerle beraber avlara gidiyordu. Annesi de halkın şikayetlerini dinliyor, davalarına bakıyordu. Kanun ve nizamları bozanları cezalandırıyordu. Bu suretle kabilelerin düzeni muntazam yürüyordu. Pu-sa zamanı Uygurların refah devridir.”*¹¹²

Uygurlar, 631 yılları itibari ile Sır Tarduşlar'a¹¹³ bağlanarak, onlarla beraber Tula boylarına inmişlerdir. O dönemde Göktürkler, onların güney bölgesinde yer almaktaydı. Bu göç esnasında dokuz boyun hepsi Tula'nın güneyine yerleşmişlerdir. Aynı zamanda Selenge boylarında Uygurların görüldüğü de bilinmektedir.¹¹⁴

VII. yüzyılın ikinci yarısı ve VIII. yüzyılın ilk yarısında, Türkistan coğrafyasında genel bir karışıklık mevcuttu. Arapların, 636 senesinde bulundukları bölgede güçlenmeleri, Bizans ve Sasani gibi devletler ile giriştikleri mücadele sonucunda Türkistan'a yayılma çabaları görülmektedir. Çin'de hâkim bulunan Tang sülalası ile de temasları bu dönemde gerçekleşmiştir. Araplar, 705 senesinde ise Göktürkler ile mücadeleye girişti.

¹¹⁰ Hükümdara bağlı yüksek devlet memuru, idareci anlamına gelen “İlteber” kelimesi, kitabelerde Uygur, Karluk ve Az reislerinin unvanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Göktürk döneminde İlteberler, tabi hükümdarlardır ve unvanları hakan tarafından verilmiştir. Kelime etimolojik olarak incelendiğinde “*tabar*” unvanı ile de ilişkilendirilip, “*tab*” köküne bağlayanlar *tutmak* eylemi ile ilişkilendirmiştir. “*El+tabar*” gibi birleşik kelime diyenler “idareye, devlete, millete sahip” anlamına geldiği düşüncesindedir. Bkz. A. Donuk, **Türk Ünvan ve Terimler**, s.22 vd.

¹¹¹ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.294 vd.

¹¹² G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.1 vd.

¹¹³ Çin, İmparator T'ai-tsun döneminde gücünün zirvesini yaşamaktaydı. Bozkırı fethetmekten uzak bir politika güdüyordu. Bozkırda Türkler gibi savaşçı milletler yaşamaktaydı. Batı tarafında 70 bin çadırlık Seyantolar (Sır Tarduşlar), kuzey doğu tarafında 100 bin kişilik Uygurların yaşam alanıydı. Bu duruma uygun bir politika geliştirmek isteyen İmparator, boyları birbirine düşürme politikasını devreye sokmuştur. Kısa süre sonra Seyantolar ve Uygurlar arasında üstünlük mücadelesi başlamış, kazanan taraf Pu-sa'nın varisi Uygur kumandanı T'u-mi-tu olmuştur. Bu sırada 11 Töles boyu reisi Çin'e gelerek hanlıklarını tanınması için talepte bulunurlar. İmparator boylara cepken ve kılıçlar hediye ederek, unvanlar vermiştir. Çin İmparatoru bir başka elçilik heyetini de kaybeden Seyanto kumandanı İ-nan'a göndermiş ve onu han olarak tanıdığını ilan etmiştir. Muhtemelen güçlü bir Uygur Boyu görmektense, kendi desteklediği Seyantoların hâkim olmasını istemiştir. Böylelikle bozkırda politika değişmiş Uygurlar bu yeni hana itaatlerini bildirmişlerdir. Seyanto Devletinin temelleri böylelikle atılarak, Altaylardan Kingan'a, Gobi Çölünden Baykala uzanan topraklarda devlet kurulmuş oldu. Bkz., Lev Nikolayeviç Gumilev, **Eski Türkler**, (yay. A. Batur), İstanbul 2019, s.279 vd.

¹¹⁴ B. Ögel, “*Uygur'ların Menşe Efsanesi*”, s.18 vd.

Aynı dönemde Tibet hakimiyeti de gittikçe genişlemekteydi. 670 itibarı ile Tarım bölgesine ulaşan Tibetliler, Çin'e hâkim olan T'ang savaşçılarını da yenerek Türkistan'ın büyük bir bölümüne yayılmışlardır.¹¹⁵

1.5.3.1. Göktürk Politikası

Uygurlar, 630 senesinde Göktürk Devleti içerisinde güçlenip isyan çıkarmışlar ve Tarduşlar ile anlaşarak Göktürk ordusunu yenmişlerdir. Bu yenilgi neticesinde Göktürk itibarı sarsılırken, Uygurlar nüfuz ve gücünü artırmıştır.¹¹⁶ Göktürk Kağanı, Kutluk İlteriş Kağan'ın 715 senesinde, oğulları Kültigin ve Bilge Kağan'ın, Tula Dokuz Uygur hanlığına bağlı bazı Dokuz Oğuz kabilelerine¹¹⁷ karşı sefer düzenlediği kitabelerden anlaşılmaktadır.¹¹⁸ Dokuz Oğuz ve Göktürkler arasında 711-719 seneleri arasında yaşanan olaylar sırasında Uygurların Tula Nehrinin kenarlarında olduğu ve Bilge Kağan'ın seferleri sırasında doğuya kaçma imkânı bulunduğu görülmektedir.¹¹⁹ Bu olay Bilge Kağan Abidesinde “*Uygur eltewer yüzçe erin ilgerü tezip bardı.*” “Uygur İlteberi yüz kadar adamıyla doğuya kaçtı.” ifadeleriyle yer almaktadır.¹²⁰ Böylece 627'den 715 senesine kadar hüküm süren Tula Dokuz Uygur Hanlığı, Göktürk hâkimiyeti altına girmiştir. Göktürkler, Bilge Kağan'ın ölümü sonrası baş gösteren iç ve dış olaylar sebebiyle zayıflamakta ve boylar üzerindeki etkisini zamanla kaybetmiştir.¹²¹

1.5.3.2. Çin Politikası

Uygur-Çin ilişkilerinin, Uygur birliğinin kurucusu kabul edilen P'u-sa döneminde başladığı bilinmektedir.¹²²

¹¹⁵ Gerard Chaliand, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan'dan Tuna'ya MÖ V. Yy- XVI. yy**, (yay. E. Sunar), İstanbul 2001, s.63 vd.

¹¹⁶ Ö. İzgi, **Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s.33.

¹¹⁷ Kül Tigin-Kuzey 4. satırda, “*Tokuz Oguz Budu kentü budunum erti. Tengri yir bulgakın üçün yag boldı. Bir yılda biş yolu süngüştümüz. Ang ilk Togu Balıkda süngüştümüz.*” (Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık. İlk önce Togu Balık'ta savaştık.) şeklinde geçen bilgi için bkz., Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, s.56-57.

¹¹⁸ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.294 vd; Göktürklerle bağlı boylar 714 senesinden itibaren isyan etmeye başladı. Oğuzlar'ın bağımsızlığını kazanmak için harekete geçmesi Göktürkler ile Tula Savaşının yaşanmasına neden oldu. Bir yıl içerisinde dört-beş kez savaşımlar ve Oğuzlar yenilseler de tekrar Göktürkler ile mücadelede bulunmuşlardır. Sonrasında kitabelerden anladığımız kadarıyla Oğuzlar 732 senesinde Göktürklerle bağlandığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz., Faruk Sümer, “*Dokuz Oğuzlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.500 vd.

¹¹⁹ B. Ögel, “*Türk Efsaneleri Üzerine*”, s.19.

¹²⁰ Bilge Kağan Abidesi Doğu yüzü 37. Satırda geçen bu bilgi için bkz., Erhan Aydın, **Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)**, Konya 2014, s.102.

¹²¹ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.295 vd.

¹²² Ö. İzgi, **Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s.33.

T'ang İmparatorluğu, 630 senesinde Doğu Göktürk Devleti'ni işgal etmiş ve yıkmıştır. Bu sırada bölgede iki önemli güç, Sır Tarduş ve Tula Dokuz Uygur Hanlığı hâkimiyetlerini sürdürmekteydiler. 646 senesine gelindiğinde Sır Tarduş Hanlığı T'ang ordusunun saldırıları¹²³ neticesinde son bulmuştur. T'ang İmparatorluğu bu tarihten sonra Tula Dokuz Uygur Hanlığı'nı ve onlara tâbi bulunan Dokuz Uygur boylarını hâkimiyeti altına almışlardır.¹²⁴

Çinlilerin, Uygurlara güvendiği ve onları askeri işlerinde kullandığı anlaşılmaktadır.¹²⁵ 646 senesine gelindiğinde Kağan Tu-mi-tu, Sarı Nehir'e kadar topraklarını genişletmiştir. Uygurlar bundan sonra Çinliler ile olan siyasi ilişkilerini hep iyi tutmuş, çoğu zaman da Çin sarayına elçiler ve hediyeler göndermişlerdir. Çin hükümdarı askeri başarı gösteren Uygurları tanıyarak isteklerini yerine getirmiş ve onların ülkesine giden bir yol yaptırmıştır. Yol üzerine kurulan karakollar ile de Çin-Uygur ticaretinin gelişmesine katkı sağlamıştır.¹²⁶ 685 senesine gelindiğinde, Tula Dokuz Uygur Hanlığı üzerindeki Çin hâkimiyeti son bulmuştur.¹²⁷

1.5.3.3. Oğuz Politikası

Göktürk Devleti zamanında Dokuz boydan oluşan Oğuzlar, onların idaresinde olan Türk boylarından biriydi. VII. yy'ın ikinci yarısı ile VIII. yy'ın ilk yarısında Tula Irmağı kıyısında yaşamaktaydılar. Göktürk döneminde olduğu gibi, Uygur döneminde de önemli roller oynamışlardır.¹²⁸ Uygurların, Dokuz Oğuzları ne zaman ve nasıl kendi birliğine bağladığı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Ancak, Göktürlere bağlı boyların isyana başlamasıyla Oğuzlar, Uygurların yanında yer almış, bunun neticesinde iki güçlü boy arasında dostluk tesis edilmiştir.¹²⁹

Dokuz Oğuz boylarının Uygurların yanında yer alması, Karluk ve Basmlılara karşı güçlü olmalarını sağlamıştır. Dokuz Oğuz boyları; Bugu, Bayırku, Hun, Tongra, Sse-

¹²³ Sır Tarduşların 646 senesi itibari ile zayıflaması ile ona bağlı, içerisinde Uygurların da bulunduğu Türk boyları başsız kaldı ve 647 senesi itibariyle Çin'e bağlılığını bildirmek üzere elçi gönderdiler. Çin'de hâkimiyet sahibi olan T'ang İmparatoru T'ai-tsung Töles adını verdikleri bu boyları vasal statüsü vermiştir. Çin İmparatoru, boy reislerine çeşitli ünvanlar ve boyların bulunduğu bölgelere askeri valilik adları verdiği de görülmektedir. Bkz., Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler**, Ankara 2018, s.257.

¹²⁴ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.294 vd.

¹²⁵ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 2019, s.204.

¹²⁶ Ö. İzgi, **Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, s.33.

¹²⁷ V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.294 vd.

¹²⁸ Faruk Sümer, **Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1999, s.2.

¹²⁹ Faruk Sümer, "*Dokuz Oğuzlar*", **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.500.

chie (İzgil), Ch'i-pi, A-pu-sse, Ku-lun-wu-ku, A-tie (Ediz)'dir. Bu dokuz boya Uygurlarında iştirakıyla On Uygur ismi meydana gelmiştir. Uygur Devleti'ni oluşturan da bu ana boylardır. İslam kaynaklarında bu birleşim Uygur yerine, Dokuz Oğuz (Tokuz Guz) ismi ile yer bulmuştur.¹³⁰ Merkezi Orhun kıyılarında bulunan Uygur Devleti, 744 senesinde Dokuz Oğuzlar tarafından kurulmuştur. İklim şartlarının elverişsiz oluşu nedeniyle Uygurlar güneye inme ihtiyacı hissetmişler ve devletlerini, Göktürklerin toprakları üzerine kurmuşlardır. Dokuz Oğuzlar, Uygurların yıkıldığı 840 senesine kadar bu bölgede yaşamışlardır.¹³¹

1.6. ÖTÜKEN UYGUR DEVLETİ

740'lı yıllarda Basmıl, Uygur ve Karluklar'ın ayaklanması ile Göktürk Kağanı Kutluk Yabgu öldürülmüş. İsyan eden boylara, daha güçlü olan Basmlılar hâkim olmuştur. Basmlıların kağanı Chie-tie-i-shih bu üçlü hakimiyetin kağanı ilan edilmiştir. Daha önceleri Çin tarafından kışkırtılan bu üç boy Çin'e elçi göndererek yakın ilişki kurmaya çalışmışlardır.¹³² Ötüken'de kurulan bu yeni Kağanlığın, Sol Yabguluğu Uygurların, Sağ Yabguluğu Karlukların olmuştur. 742 senesinde Uygurlar Yabgu ünvanına sahipken Çin'e elçiler göndererek Çin İmparatorundan "*Adaleti kabul eden reis*" unvanını almıştır. 742-743 senelerinde Karluk-Basmıl-Uygur ittifakı, Göktürk Kağanı Özmiş'i büyük yenilgiye uğramış, hatunu Uygurlar tarafından esir alınmıştır.¹³³

Uygurlar, kendi boy hiyerarşisi içerisinde de dokuz uruğa ayrılmaktadır. Bu uruğun en asil üyesi Yağlakar uruğu idi. Uygurlar, Töles boylarını hâkimiyet altına aldığı anda, Uygur Kağanlığı içerisinde de şu şekilde bir kabileler hiyerarşisi oluşmuştur:

1.Uygurların hükümdar ailesi Yağlakar kabilesi,

2.Uygur Boyu'nu oluşturan dokuz urug ile birlikte hareket eden Dokuz Oğuzlar,

3.Karluk ve Basmıl Boyları,

4.Tölesler içerisinde ilk hâkimiyet altına aldıkları Bugu Boyu (Pu-ku) Uygur kağanlarının genellikle bu boy ile akrabalık kurdukları kız aldıkları bilinmektedir.

¹³⁰ Ahmet Taşağıl, *Uygurlar 840'tan Önce*, İstanbul 2020, s.34 vd.

¹³¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara 1988, s.348.

¹³² A. Taşağıl, *Gök-Türkler*, s.382 vd.

¹³³ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s.14. E. Emet, "*Uygur Türkleri*", s.407; G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.3.

Böylece Uygur Kağanlığı'nın devlet teşkilatı bu hiyerarşiye göre kurulmuştur. Bu suretle devlet 11 soyurgala¹³⁴ ayrılmış, Karluk, Basmıl ve Uygurların dokuz boyu arasında bölüşülmüştür. Burada bahsedilen sistem tımar günümüzde bildiğimiz Osmanlı tımarından farklı olarak şahsa değil de bölge halkı ile beraber boyaya verilmiştir.¹³⁵

744 senesinde Aşina soylu Basmıl hükümdarı, Göktürk kağanı Ozmış'ın başını keserek Çin'e yollamak suretiyle Göktürk Devleti'ne son darbeyi vurmuştur. Bu olay sonrası daha da güçlenen Basmıllar bağımsızlığını ilan etmiştir. Ancak Uygurlar, bu teşebbüsü kabul etmemişlerdir.¹³⁶ Uygurların yönetici boyu da olan Yağlakar ailesinden, Köl Boyla, ani bir baskınla Basmılların başbuğunu öldürüp Kutluk Bilge Köl Kağan unvanı ile tahta oturmuştur. Devletin başkentini Selenge nehri kıyısından Orhun nehrinin yukarı alanlarında bulunan Ordu Balık'a (Karabalgasun'a) taşımıştır.¹³⁷ Sonrasında Karluklar dirense bile yenilerek Tanrı Dağları havalisine göç etmek zorunda kaldılar bu göç ileride kurulacak olan Karahanlı Devleti'nin başlangıcı olmuştur.¹³⁸

1.6.1. Kutluk Bilge Kül Kağan Dönemi Dış Politikası (744-747)

Devletin kurucu kağanı olan, Kutluk Bilge Kül unvanlı Yabgu Jielitufa (Ku-Li P'ei-Lo), Uygurların başına geçtikten sonra 744 senesinde Basmıl Kağanını yenerek¹³⁹ kağan unvanı¹⁴⁰ almış ve Uygur Devleti'ni kurmuştur. Uygurlar kendi içlerinde 9 uruğa ayrılmıştı. Bunlar; Yağlakar, Hu-tu-ku, Hu (Chiou-lo-wu=Kürebir), Küremür, Mo-ko-hsi-chi (Bagasıgır), A-Wu-ch'e (Ebirçeg/Abırçak), Hu-wu-su, Yo-wu-ku (Yağmurkar), Hsi-ye-wu (Ayavire/Ayabire=Ayamur/Aymur) adlı boylardı. Uygurlar Kağanlıkları

¹³⁴ Soyurgal; "Soyurkamak" takdim etmek, sunmak anlamına gelen kelimedden türetilmişti. Toprağa dayalı vergi muhafiyeti bulunan ve varislere geçebilen bir tür bağış anlamına gelen kelimedir. Türk lehçelerinde sıklıkla kullanılan "soyurkamak" mastarı Moğol hükümdarlığında görev alan Uygur katipleri aracılığıyla Farsçaya girmiştir. Soyurgal menşei itibarıyla iktâ sisteminin değiştirilmiş bir biçimidir. Sahibine hem dokunulmazlık hem de idari ve hukuki haklar sağlayan sistem, hizmet karşılığında ziyade bağış olarak verilmiştir. Bkz., A. Caferoğlu, **Uygur Sözlüğü**, s.209; Mehmet Ölmez, "Soyurgal", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2009, s.388-389.

¹³⁵ Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar**, s.16 vd.

¹³⁶ Ö. İzgi, **Uygurların Siyasi Tarihi**, s.14; E. Emet, "Uygur Türkleri", s.407.

¹³⁷ E. Chavannes, **Batı Türkleri**, s. 441; V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.295 vd.

¹³⁸ Ahmet Taşağış, **Uygurlar 840'tan Önce**, İstanbul 2020, s.13.

¹³⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019, s.5; Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, İstanbul 2021, s.24.

¹⁴⁰ Uygur Kağanlarına verilen unvanlar ile ilgili geniş bilgi için bkz., Ebulfez Kuh Amanoğlu, "Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Ünvanları Üzerine", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 16**, Erzurum 2001, s.151 vd.

süresince Çinlilerle devamlı iyi ilişkiler kurmuşlardır. Gerçekleştirilen akrabalık ilişkileri de bunu onaylar niteliktedir.¹⁴¹

1.6.1.1. Çin Politikası

744 senesinde Çin İmparatoru Kutluk Bilge Kül Kağan'a "Feng-ı Wang" adı ve daha sonra "Huaı-jen" ünvanı vermiştir. Türk-Çin ilişkilerinde genelde başa geçen kağana Çin hükümeti tarafından unvan verilmesi ve onun kağanlığının tanınması büyük törenler ile yapılmıştır. Kutluk Bilge Kül Kağan'a unvan verilmesi ve kağanlığının tanındığını gösteren büyük törenlerin yapılması¹⁴² Uygur Devletinin siyasi alandaki mevcudiyetini göstermesi bakımından önemlidir.

Uygurlar, kuruluş sonrasında, Çin ile siyasi ve askeri ilişkilerini daha da ileriye taşıyan bir diplomasi kurgulamışlardır. Diplomasi genelde gönderdikleri elçilerle ve kendilerine gönderilen elçiler aracılığıyla sürdürülmüştür. Bürokraside yer alan elçinin, kimliğine, vasıfları ve görev aldıkları konulara oldukça önem verilmiştir. Bu elçilerin görev tanımı ve gittikleri yerlerdeki icraatları Uygur-T'ang siyasi birlikteliğinin ne derece kıymetli olduğunu göstermesi bakımından oldukça kıymetlidir.¹⁴³ T'ang Hanedanının başa geçmesi ile birlikte (618-907) Çin'in komşuları ile yaptığı ticaret daha canlı olmuştur. Uygur Devleti ile yapılan ipek ticareti, diğer malları da kapsayacak bir boyuta ulaşmıştır. Bu ticari çeşitlilik, siyasi ilişkilerin arttığını da göstermektedir.¹⁴⁴

Kağan başa geçtikten hemen sonra dönemin güçlü devleti Çin'e elçilik heyeti göndermiş, Çin de mukabelede bulunarak onu tanıdığını göstermiştir. Kutluk Bilge Kül Kağan döneminde Uygur toprakları sürekli genişleyerek; doğuda Szu-wei'e, batıda Altın Dağları'na, güneyde Gobi sahrasına kadar uzanmaktaydı. Böylelikle Uygurlar, ataları Hunların eski topraklarında yeniden hüküm sahibi olmuşlardı.¹⁴⁵

¹⁴¹ Ahmet Süleyman Kutluk, **En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, İstanbul 2020, s.191 vd.

¹⁴² Özkan İzgi, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987, s.14; E. Emet, "Uygur Türkleri", s.407.

¹⁴³ İbrahim Onay, "Uygurlar ve T'ang Hanedanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkiler ve Elçiler", **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi VI/15**, Türkiye 2018, s.502.

¹⁴⁴ Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.110 vd.

¹⁴⁵ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.5.

Uygur Devleti ile T'ang Hanedanlığı hâkimiyetleri süresince siyasi, iktisadi ve askeri alandaki ilişkileri dışında “*Kudiliş Siyaseti (evlilik siyaseti)*”¹⁴⁶ adını verdikleri önemli bir diplomasi türü uygulamışlardır. Bu diploması, ticari ve kültürel ilişkileri geliştirmenin yanında siyasi bir amaca da hizmet etmiştir. Evlilik, bir bakıma devletler ve hanlıklar arasında barış anlamına gelmektedir.¹⁴⁷

Uygur Devleti’ni kuran Kutluk Bilge Kül Kağan ise 747’de ölmüştür.¹⁴⁸

1.6.2. Tay Bilge Tutuk Dönemi Hakimiyyet Mücadelesi

Kutluk Bilge Kül Kağan’ın ölümü üzerine oğulları Tay Bilge Tutuk ve Börü Kun (Moyen Çor- Moyan Çor) arasında taht mücadelesi başlamıştır. Uygur tahtının resmi varisi Tay Bilge Tutuk olmasına rağmen, devletin yükselişinde babasına en fazla yardımı sağlayan Moyen Çor, abisinin kağanlığını tanımayarak taht kavgasını başlatmıştır.¹⁴⁹ Onun dönemi ağırlıklı olarak, dış politikadan ziyade içerde taht kavgası şeklinde sürmüştür. Kitabelerden anladığımız kadarıyla veliaht olan ağabeyi Tay Bilge Tutuk’u tanımayan Moyen Çor, onunla savaşa girmiş ve ona tabi olan halka da kendisine katılması için emirler vermiştir.

Tay Bilge Tutuk’un veliaht ilan edildiğini, Moyen Çor adına dikilen Şine Usu Yazıtı’nın¹⁵⁰ kuzey yüzü 11 ve 12. satırlarından anlamaktayız. Satırda; “...*Tay Bilge Tutukıg yabgu atadı anta kisre kanım kagan uçdı...*” günümüz Türkçesi ile; “...(babam) Tay Bilge Tutuk’u yabgu atadı. Ondan sonra babam kağan öldü...” sözleri ile geçmektedir.¹⁵¹

¹⁴⁶ Kudiliş Siyaseti (evlilik siyaseti) çatısı altında yapılan evlilikler Tang Hanedanı ve başka kavimler arasında yapılan barış anlamına gelmektedir. Siyasi bir amaca hizmet eden bu evlilikler Çince Hı Çing Cıng Sı diye isimlendirilmiştir. Bkz., Abdullah Cinkara, **İpek Yolu ve Uygurlar İsimli Uygurca Eserin Transkripsiyon, Aktarma ve Değerlendirmesi**, Ankara 2019, s.352 vd. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

¹⁴⁷ A. S. Kutluk, **Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, s.191 vd.

¹⁴⁸ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.5.

¹⁴⁹ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.79 vd.

¹⁵⁰ Bu yazıt kuzey Moğolistan’da Mogoitu ırmağı, Şine-usu gölü ve Örgötu dağı çevresinde Finlilerin bir sefer heyeti tarafından bulunmuştur. Yazıtı Ramstedt neşretmiştir. Yazıt Tengride Bolmuş İl İtmış Bilge Kagan (Moyen Çor) adına dikilmiştir. Yazıtla ilgili detaylı bilgi için bkz; Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987, s.163 vd.

¹⁵¹ H. N. Orkun, **Türk Yazıtları**, s.166-167; E. Aydın, **Uygur Yazıtı**, s.54.

Tay Bilge Tutuk ve Moyen Çor mücadelesi yine Şine Usu yazıtında gayet ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.¹⁵²

Tay Bilge Tutuk etrafındakiler tarafından sevilen ve onun için savaşılan bir yabgu idi. Her ne kadar veliaht tayin edilse dahi güçlü olan taraf Moyen Çor olmuş ve kardeşini ortadan kaldırdıktan sonra kağanlığını ilan etmiştir. Onun dönemi boylarla ve Çinlilerle olan ilişkilerinin yanı sıra kardeşi ile de iktidar mücadelesi vererek geçmiştir.

¹⁵² Şine Usu Yazıtı'nda bu olay, "Börü Kun (Moyen Çor), Tay Bilge Tutuk ile savaşmak için Bükegük'e gitmiş ve bir gün boyunca, gece ay batana kadar savaşmıştır. Savaş meydanında pek çok kişiyi mızrakladı. Bükegük'de Sekiz Oguz, Tokuz Tatar kalmamıştı. İkinci gün, gün doğarken tekrar savaş başladı. Arkasındaki halk ve bütün ülke onu desteklediklerini söyledi. Yine pek çok insan öldürüldü. Dine ve töreye göre esir edilen halka dokunulmadı. Cezaları kendilerine bildirildi fakat daha fazla kan dökülmek istenmedi. Börü Kun, onlara kendi halkı olduğunu söyleyerek, yanına gelmelerini buyurdu fakat onlar direnince Burgu'da dördüncü ayın dokuzuncu günü bir savaş daha yaptı. Bu kavgada rakiplerinin bütün malları ve mülkleriyle beraber, kadınları da esir alındı. Daha sonra Sekiz Oguz ve Tokuz Tatar Kabileleri onların tabiyetlerine girdiler ancak yine de Tay Bilge Tutuk'u destekleyenler oldu. Bunun üzerine Börü Kun Selenge yakınlarında Yılan Kol'dan Şıp Başı'na kadar asker gönderdi, onlar da Kergü ve Sakış'tan yürüyerek geldiler. Beşinci ayın yirmi dokuzunda tekrar kardeşiyle savaşa tutuştu. Onu Selenge Nehri'nin kıyısına sıkıştırarak, büyük bir bozguna uğrattı. Bu yüzden Börü Kun, halkın kötü kişilerin peşine takılmasından dolayı, ölüp-mahvolduğunu da dile getirmiştir. Nihayet sekizinci ayda Çıgıltır Köl civarında meydana gelen Aksuv, Keyre Başı ve Üç-Bürkü'deki çarpışmalarda Tatarlar ile kıyasıya mücadeleler olmuş ve halkın büyük bir kısmı ona boyun eğmişti." şeklinde aktarılmıştır. Bkz., S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.79 vd.

2. BÖLÜM

UYGURLARIN YÜKSELME DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Eski dönemlerden beri Doğu Türkistan bölgesini yurt edinen Uygurlar, ortaya çıktıkları ilk dönemlerden beri Tarım Havzasında faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yazıtların ışığında elde ettiğimiz bilgilerle de bu doğrulanmaktadır. Basmıllar, Karluklar, Türgişler ve Dokuz-Oğuz boylarından meydana gelen Uygurlar, 752-753 senelerindeki savaşlarda Tanrı Dağları havalisindeki hâkimiyetlerini genişleterek bu boylar üzerindeki üstünlüğünü kabul ettirmiştir.¹

2.1. MOYEN-ÇOR (BÖRÜ KUN), TENGRİDE BOLMIŞ EL ETMİŞ BİLGE KAĞAN DÖNEMİ (747-759) DIŞ POLİTİKASI

Yükselme dönemi kağanlarının en önemlisi olan Moyen Çor (Börü Kun/Bayan Çor) Kağan, Kutluk Bilge Köl Kağan'ın ölümü sonrası tahta oturmuştur. Abisi Tay Bilge Tutuk ile giriştiği taht mücadelesini kazanarak Kağan olmuştur. Girişken ve korkusuz biri olan kağan, orduyu iyi yönetmiş ve her sene Çin sarayına elçiler yollayarak güçlü bir politika sürdürmüştür. Kağanın Şine Usu Yazıtı'nda geçen ünvanı; “*Tengride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan*”dır. Moyan Çor Kağan, Uygur Devleti'nin kuruluşunda babası Kutluk Bilge Köl Kağan'ın destekçisi olmuş ve belki de devletin kuruluşunda babasından daha etkin rol almıştır.²

Kağan olduktan sonra eşine de “*İl Bilge Katun*”³ ünvanı verilmiş, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi kağandan sonra yetkili ikinci kişi durumuna getirilmiştir. Böylelikle Moyan Çor Kağan dönemine girilmiş ve yeni Uygur Kağanının ilk işi, kağanlık otağını Ötüken yaylasında, Süngüz-Başkan'ın batısındaki zirveye⁴ kurdurmak

¹ Ablet Kamalov, “*Uygur İmparatorluğu (744-840)*”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.396.

² Gülçin Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü*, İstanbul 2019, s.5; Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, İstanbul 2021, s.25.

³ *İl/El* kelimesi kağan ve katun ünvanlarında karşımıza çıkmaktadır. Eski Türklerde sıklıkla kullanılan bu kelime “*vatan, ülke, yurt, memleket, yaşanan yer*”, anlamındadır. Göktürk Kağan'ı “*Elteriş/İlteriş*”, Uygur Kağanlığını Moyan Çor'un; “*El Etmiş (Tenride Bolmuş El Etmiş Bilge Kağan)*” ünvanlarında ve katunlarına verilen “*El Bilge Katun*” ünvanları, “*el/il*” kelimesinin kullanıldığı yerleri ifade etmesi bakımından önemlidir. Ayrıca “*El Çor Tegin*”, “*El Etmiş Yawgu*” ifadeleri ile de kişi adı ve ünvan olarak kullanılmıştır. Bkz., Erhan Aydın, **Eski Türklerde Gündelik Hayat**, İstanbul 2022, s.127.

⁴ Tariat Yazıtı, Güney yüzü 6. satır “Kağan olarak atanıp, eşimde hatun olarak atanıp Ötüken'in ortasında As Öngüz Baş ve Kan Idok Baş dağlarının batısında yayladım.” bilgisi verilmiştir. Bkz., Erhan Aydın,

olmuştur. Ağabeyisi ile yaşadığı taht mücadelesinin kendisinden sonra da yaşanmaması için oğulları arasında toprak taksimi yapmıştır. Büyük oğlu olduğunu düşündüğümüz Kutlug Bilge'yi Tarduşlar üzerine yabgu⁵, küçük oğlu olan Böğü'yü de Töleslere şad⁶ tayin etmiştir.⁷ Ardından Ötüken'in batı ucunda Tez Baş'ında bir yaylak oluşturan kağan, 750'den 753 senesine kadar bu bölgede yaşamıştır.⁸ Bu döneme ışık tutan Terhin/Taryat Kitabesi kayda değerdir.⁹

Moyen Çor Kağan, Çikler¹⁰ üzerine 750 Bars senesinde bir sefer düzenlemiş, Kem Nehri kıyısında gerçekleşen savaşta onları yenerek Uygur Devleti'ne bağlamıştır. Kitabesini 750 senesinde Tez başına otağını kurdurduktan sonra yazdırdığı anlaşılmaktadır. Şine Usu kitabesinde o sene ile ilgili:

“Kasar’ın batısında, orada otağı kurdurdum. Yazın orada bulundum. Hududu orada tayin ettim. İşaretimi, yazıtımı orada yaptırdım. O yıl güzün doğuya yürüdüm. Tatarları soruşturdum. Tavşan yılı beşinci ayında, Iduk Baş’ın batısında Yabaş ve Tokuş’un kavşağında yazı geçirdim.

Uygur Yazıtları, İstanbul 2018, s.44; As Öngüz Baş ve Kan Idok Baş, Ötüken bölgesinde bir dağ ya da tepe adı, bkz., Erhan Aydın, **Eski Türk Yer Adları**, İstanbul 2016, s.43 ve 86.

⁵ Yabgu, Türk devletlerinde kullanılan yüksek askeri bir unvandır. MÖ. Asya Hun Devleti'nden bu yana kullanılmıştır. Orhun Kitabelerinde sıklıkla bahsedilen yabgu unvanı, Göktürk hükümdarı Bumin Kağan'dan önce atası (535) Tu-wu, büyük yabgu (“Ta Shih-hu” ya da “Ta-ye-hu”) olarak tanınılmaktaydı. Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi'de yabgu unvanı taşımakta olup, kağanın başyardımcısı olarak batı kolunu yönetmekle görevlendirilmişti. Nitekim Batı Göktürlere “Yabgu Türkleri” de denilmektedir. Uygur Devleti'nin ilk hükümdarı Kutluk Bilge Kül Kağan'ın (744-747) önce “Yeh-hu” (Yabgu) adı ile anıldığı bilinmektedir. Çin'e elçi olarak 753 senesinde gönderilen Tay Bilge Tutuk da yabgu unvanı taşımaktaydı. Yabgu ünvanını, esasen kağandan sonra gelen ve kağanlık topraklarının bir bölümünü idare ile yükümlü, hükümdar ailesine üye olan kişi taşımaktadır. İlk olarak Çin kaynağında Asya Hun devlet teşkilatında bir kanat sorumlusunu “Hiepho” şeklinde ifade edilmektedir Bkz. Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.56 vd.

⁶ Şad ünvanı, hakan ailesi üyeleri tarafından kullanılmaktadır. Şadlar müstakil bir ordu başında, belirli bölgelerin idaresinden sorumlulardı. Devlet kademesinde Hakandan sonra Yabgu 3. sırada ise Şad unvanı geldiği kabul edilmektedir. Bkz. A. Donuk, **Türk Ünvan ve Terimler**, s.33 vd.

⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, “Böğü Kagan Yazıtı: Tez (Tes) II”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi S.124**, 1997, s.29-32.

⁸ S.Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.82.

⁹ Taryat Yazıtı batı yüzü 4-5. Satırlarda “Ötüken yurdu ile Tegres yurdu, (bu) ikisinin arasındaki vadilerim (ve) tarlalarım sekiz (kollu) Selenge, Orhon, Tula, Sevin, Teledü, Karaga (ve) Burgu, bu topraklarım (üzerinde) (ve) ırmaklarım (boyunca) konup göçerim. Yaylam Ötüken'in kuzey (bölümlerinin) batı ucu, Tes (Irmağı) kaynağındadır. Doğusu Hanuy (ve) Hüniy ırmakları ... iç otağım Ötüken, kuzeyi ongi Tarkan Süy, düşman halkın kağanı(nın) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)'dir” şeklinde geçen bu bilgi için bkz., E. Aydın, Uygur Yazıtı, s.45.; yazıt hakkında geniş bilgi için bkz.; Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, **Belleten** XVI/51, Ankara

¹⁰ Kem ırmağının ötesinde yaşayan Çik boyu, Uygurlar döneminde aktif olarak karşımıza çıkmaktadır. Faruk Sümer, **Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1999, s.26.

*Otağımı orada hazırlattım. Sınırı orada belirledim. Bin yıllık, onbin günlük yazıtımı ve işaretimi orada yassı taşta kazıttım”.*¹¹ ifadeleri yer almaktadır.

751 senesinde Dokuz Oğuzlar, Karluklar, Basmıllar, Türgişler, Çikler ve Kırgızlar giderek güçlenen Uygur Devleti’ne karşı bir ittifak oluşturmuşlardır. Ancak Uygur Kağanı Moyen Çor, müttefiklerin güçlerini birleştirmesine fırsat tanımadan üzerlerine tek tek sefere çıkarak yenilgiye uğratmıştır.¹²

2.1.1. Türgiş ve Karluk Politikası

Türk+ş şeklinde gelişen isimleri ile Türgişler, on-okların To-lu kolunun bir parçasıdır.¹³ Karluklar ve Türgişler batıda, Uygur Kağanlığı’na zorluk çıkaran boylar arasındaydılar. Karluklar, Altay Dağlarının güneyinde, Türgişler Çu ve Talas Nehri çevresinde yaşamaktaydılar. Karluklar 744 senesinde Uygurların hâkimiyetine girse de zaman zaman isyan ettikleri ve Türgişler ile iş birliği kurdukları görülmektedir. Böyle bir ortamda Moyen-Çor Kağan’ın, Türgişleri yenerek Uygur Devleti’nin sınırlarını batıda Sır Derya Nehri boylarına değin uzattığı anlaşılmaktadır.¹⁴

751-753 seneleri arasında Türgişlerin başında Sarı ya da Kara Türgiş soyundan kağan olmadığı görülmektedir. Bunun sebebi olarak Moyen-Çor Kağan’ın Uygur Devleti’ne en parlak devri yaşatması ve Batı Türk topraklarında üstünlük kurmasıdır.¹⁵ 751 senesinde Moyen Çor Kağan, İçüy Irmağını geçerek Türgişler ile savaşmış ve onları itaat altına almıştır. 753 senesinde ise Kara Türgişler Tengride Bolmuş Kağan’ı hükümdar seçmiştir. Yeni seçilen kağan Çin tarafından tanınmıştır. 756-757 senelerinde Kara ve Sarı Türgişler arasında iktidar çatışmaları olmuş, sürekli kendilerine kağan seçen iki akraba boy o yılları savaşarak geçirmişlerdir.¹⁶ 753 senesinde Türgişler, Moyen Çor Kağan’ın üstünlüğünü kabul etmişlerdir.¹⁷

¹¹ Şine Usu Yazıtı Doğu yüzü 7-8. satırlar, bkz.; E. Aydın, *Uygur Yazıtı*, s.57 vd.

¹² Hayrettin İhsan Erkoç, *Yenisey’den Seyhun’a Türkler Kırgızlar, Türgişler, Karluklar ve Oğuzlar*, İstanbul 2021, s.35.

¹³ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli*, s.135.

¹⁴ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.5.

¹⁵ Hüseyin Salman, *Türgişler*, Ankara 1998, s.82.

¹⁶ H. İ. Erkoç, *Yenisey’den Seyhun’a Türkler*, s.75 vd.

¹⁷ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.95.

2.1.2. Kırgız Politikası

560 senesinde, Göktürkler zamanında onlara bağlanan Kırgızlar, Göktürklerin fetret devrinde özgürlüklerine kavuşmuşlardır. Ancak kısa süren özgürlük sonrası, Göktürklerin toparlanıp hakimiyeti yeniden kurmalarıyla, tekrar bu devlete bağlanmışlardır. Uygur hâkimiyetine ise 758 senesinde girmişlerdir.¹⁸ Kem Nehri boyunca uzanan dağları aşarak Kırgız seferini gerçekleştiren Moyen-Çor Kağan'ın Kırgız seferini, Kuzey seferi diye adlandırmak mümkündür. Moyen-Çor Kağan bu seferi sırasında, Kırgızlar ve Uygurlar arasında Çık isminde bir başka Türk boyunu da hâkimiyet altına almıştır.¹⁹

2.1.3. Oğuz Politikası

Uygurlar dönemindeki Oğuzların kimler olduğuna dair bilgiler sınırlıdır. Ancak Uygurların çıktığı seferlerde Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarların yenilmesi bahsi anlatılmaktadır. Şine Usu Yazıtı'nda Oğuzlar ile ilgili; “*Kök Türk kağanın zamanında elli yıl hüküm sürmüştü. Kök Türk yurdunda yirmialtı yaşında kutsal... verdi. Orada komutanları yine geri döndü. Dokuz Oğuz halkımı derleyip topladım. Babam Köl Bilge ordu sevk etti.*” ifadelerine yer verilmiştir. Muhtemelen Moyen Çor, kağan olmadan önce babası tarafından Oğuzların üzerine yollanmış ve onları himayesi altına almıştır. Sonraki dönemlerde Kağan, veliaht abisi ile giriştiği mücadele sonucunda tahtı ele geçirmişti. Bu olay Moyen Çor Kağan adına dikilen kitabe anlatılmıştır. Yine kitabe Oğuz seferiyle ilgili;

“...Bükegük'e yetiştim. Gece, hava kararana kadar savaştım ve orada mızrakladım. Gündüz ...miş gece tekrar toplanmışlar. Bükegük'de Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlar kalmadı. İkinci gün güneş doğar doğmaz savaştım. Kullarım, hizmetçilerim ve halkım için gök ve yer buyruk verdi, orada mızrakladım. .. sade halkı yok etmedim. Evini, barkını ve at sürülerini yağmalamadım. Cezalarını söyledim. Oldukları gibi bıraktım. Kendi halkım dedim. Gelin bana katılın dedim. Gelmediler. Tekrar ulaştım.”

¹⁸ Kırgız adı ilk olarak Çin kaynaklarında MÖ. 203 ve 201 senesi olayları anlatılırken Ko-k'un olarak geçmiştir. Daha sonraki kaynaklara Chien-k'un, Ch2i-ku, Chie-ku, Ho-ke-ssu gibi değişik isimler altında da anlatılmıştır. Göktürkçe ve Uygurca metinlerde Kırgız, Kaşgarlı Mahmud tarafından Kırkız olarak ifade edilmiştir.; İsmail Türkoğlu, “Kırgızlar”, TDV İslam Ansiklopedisi II, Ankara 2019, s.62-64.

¹⁹ S. Y. Gömeç, Uygur Türkleri, s. 82 vd; G. Candarlıoğlu, Uygur Devletleri Tarihi, s.6.

Onlara Burgu Irmağında yetiştim. Dördüncü ayın dokuzuncu gününde savaştım, mızrakladım. At sürülerini, varlıklarını, kızlarını ve karılarını getirdim. Beşinci ay izleyerek geldiler. Sekiz Oğuz ve Dokuz Tatarlardan herkes geldi.” bilgilerini bizlere sunmuştur.²⁰

Türk boyları ile barışçıl bir politika sürdürmek isteyen Kağanın, 749 senesinde Oğuzları ve onların müttefiki durumunda olan Dokuz Tatarları²¹ hâkimiyet altına almak istediği anlaşılmaktadır. Savaşlarda başarılı olsa da ılımlı politikası nedeniyle Oğuzları bağışlamış ve ayaklanmalarına son vermiştir. 751 senesinde Tariat (Taryat/Terh) Kitabesi’ni yazdırdığı düşünülen Kağanın bu yazıtında, Oğuz adı sadece bir kez geçmektedir.²² Kitabede; “*Tanrım Han’ım ülkeyi ve boyları sağlam bir dikiş (?) gibi (sıkıca) tuttu ve (yönetti?)... Kutlug Çigşi, Akıncı Alp Bilge Çigşi Han, yorgun(?) Oğuzları ele geçirdi. (Onlardan) yüz general ve onbin (kişilik) bir halk (kuvvet) kazandı.*”²³ bilgisi verilmektedir. Bu bilgi ile anlıyoruz ki Oğuzları hakimiyeti altına alan Kağan, altı yüz general ve on bin kişilik Oğuzları ordusuna ve ülkesine dahil etmiştir. Uygurların askeri gücü hakkında da bize bilgiler sunan yazıt Uygurların ilk yazıtı olarak kabul görmektedir.

2.1.4. Çin Politikası

Çin ülkesinde hâkim olan T’ang Hanedanlığı (618-906), 624 senesi itibariyle toprak kanunları, idare sistemleri, muhtelif ekonomik ve kültür merkezleri oluşturma gibi pek

²⁰ Şine Usı Yazıtı Kuzey yüzü 4-5-6. satırlar ve Doğu yüzü -1-2-3. satırları bkz., E. Aydın, **Uygur Yazıtı**, s.52 vd.

²¹ Tatar ismi ilk olarak VI-VIII yüzyıllarda Türkistan bölgesindeki Türk ve Moğol boyları arasında görülmektedir. Türk kaynaklarında ilk olarak VIII. yüzyıla ait Orhun Kitabelerinde karşılaştığımız Dokuz Tatar ve Otuz Tatar’ın, Moğollar olduğu ve Çin kaynaklarında Shih-wei olarak kaydedildiği bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz., Mustafa Kalkan, “*Türk Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi*”, **Türk Kültürü XXXIV/393**, Ankara 1996, s.11-18; Kürşat Yıldırım, “*Tatar Adının Kökeni Üzerine*”, **Türkiyat Mecmuası XXII/2**, İstanbul 2012, s.171-190.

²² Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatları Destanları**, İstanbul 1999, s.42 vd.

²³ Tariat Yazıtı, Kuzey yüzü 1. satırında; “*tengrim qanım tikim teg elig tutdı ebirtı? ..., qutlu cıgşı aqınçu alp bilge cıgşı ... qan aruq oguz bodun altı yüz sengüt bir tümen bodun qaz antı*” bu şekilde ifade edilmektedir. Bkz., Talat Tekin, “*Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi*”, **Belleten XLVI/184**, Ankara 1982, s.810; E. Aydın, **Uygur Yazıtı**, s.47; Saadettin Yağmur Gömeç, “*Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*”, **Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı**, İstanbul 2017, s.79 vd.

çok alanda yenilikleri yürürlüğe koymuştur.²⁴ Böylece devletin temellerini sağlamlaştıran hanedanlık, çevresinde bulunan farklı medeniyetlere de kucak açmıştır.²⁵

Çin, Moyen Çor Kağan'ın ilk dönemlerinde iç karışıklıklar ile uğraşmaktaydı. Talas Meydan Savaşı'nın²⁶ 751 senesinde kaybedilmesi sonucunda Çin'de karışıklıklar baş göstermişti. 755 senesine gelindiğinde ise An Lu-shan²⁷ isyanı T'ang Hanedanı'nı derinden sarsmış, itibar kaybına sebep olmuştu. Çin'in doğu baş şehri Lo-yang ve batı baş şehri Ch'ang-an âsilerin eline geçmişti.²⁸

Çin ülkesinde meydana gelen isyan hareketi, Uygurları güçlendiren bir fırsat olmuştur. Pekin bölgesinde isyanı başlatan An Lu-shan, T'ang hanedanının doğu başkenti olan Loyang'ı işgal etmiştir. Orada *Büyük Yen Devleti* adını verdiği idareyi kurup kendisini imparator ilan etmiştir. T'ang hanedanı bu isyanı bastıracak güce sahip olmadığı için Uygurlardan yardım istemek zorunda kalmıştır. Bu yardım, iki devlet arasındaki dış politikanın belirlenmesinde çok etkili olmuştur. Askeri gücünün büyük bir bölümü halktan meydana gelen T'ang Hanedanı'nda askerlik sistemi bozulmaya başlamıştır.

T'ang hanedanı bunu önlemek için paralı askerlik sistemi kurmuş ve Çin'in çeşitli bölgelerine "*Chieh tu-shih*" isimli valiler tayin edilmiş, sınırdaki askerler bu valilere bağlanmıştı. İsyanın lideri olan An Lu-shan, bu valilerden biri olup stratejik konumu

²⁴ Wolfram Eberhard, **Çin Tarihi**, Ankara 2019, s.197 vd.

²⁵ Feyzullah Uygur, **Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)**, İstanbul 2015, s.3 vd. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

²⁶ Talas Savaşı Çin ordusu ve Arap Ordusu arasında cereyan eden savaştır. Arapların Türkistan'a İslam'ı yayma politikasının sonucunda meydana gelmiştir. Araplar 720-721 senelerinde Su-lu Kağan önderliğindeki Türgişler ile savaşmaya başlamıştır. Türgişlerin birkaç kez saldırıları püskürtse de başarılı olamayışı sebebi ile zor durumda kalan Türk beylikleri, Fergana İhşidi, Buhara ve Semerkant Hükümdarları, Tohoristan Yabgusu Araplara Karşı savaşmak için Çin İmparatorluğu'ndan yardım istemiştir. Türk-Arap mücadelesi devam ederken Çin ordusu 748 senesinde yardıma gelmiş, stratejik öneme sahip Tokmak şehrini alıp Batı Türkistan'a giden yolu ele geçirmiştir. Nihayetinde Çin ve Arap orduları 751'de Talas Nehri kıyısında karşılaşmış, beş gün süren savaş sonrası Çin ağır yenilgiye uğramış ve Batı Türkistan'a hâkim olma politikasından vazgeçmiştir. Savaşın kazanılmasında paralı Karluk ordusunun Arapların yanında yer almasının büyük bir katkısı vardır. Karlukların arkadan saldırıları sonucunda arada kalan Çin ordusu ağır kayıplar vermiş ve Türk boyları Çin baskısından kurtulmuştur. Karahanlı Devleti'nin kurulmasına temel oluşturan bu savaştan sonra Karluklar da 766'da Tanrı Dağları etrafında bağımsız bir devlet olmuştur. Dostluk ve iş birliği ile sonuçlanan savaşın Türk-Arap ilişkilerine de mühim katkıları olmuş, İslamiyet Türkler arasında hızla yayılmaya başlamıştır. Bkz., Ahmet Taşağıl, "*Talas Savaşı*", **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.501; Hakkı Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 2015, s.69 vd.

²⁷ An Lu-shan, 703 senesinde Çin'in kuzeydoğusunda, Kore yakınlarında bugünkü Liao-ning eyaletinin Ch'ao-yang şehrinde dünyaya gelmiştir. Babası K'ang sanlı Semerkand'lı bir Soğd, annesi Göktürklerin A-shih-te soyundan bir kamdır. Geniş bilgi için bakınız; Tilla Deniz Baykuzu, **An Lu-Shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya 2013, s.57 vd; Saadetin Yağmur Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2015, s.253 vd.

²⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019, s.6.

dolayısıyla ticaretin merkezi durumundaki Pekin bölgesini idare ediyordu. Daha da önemlisi bu bölgede Göktürk boylarından pek çok aile yaşamaktaydı. An Lu-shan, cesur ve yetenekli süvarilerden oluşan bu aileleri çok iyi teşkilatlandırmıştı. Bu yüzden de büyük bir sermayenin ve askerî gücün sahibi olmuştu. Başlangıçta, İmparator Hsuan-tsung tarafından güvenilen ve üç bölgenin valiliğine tayin edilen An Lu-shan, saray ile ters düşünce isyanın bayrağı kaldırmıştır.²⁹

An Lu-shan Çin baş şehirlerini eline geçirir geçirmez adına “*Büyük Yen Devleti*” dediği hükümdarlığı kurmuş ve kendisini imparator ilan etti. Yenilen Çin İmparatoru ve ailesi batıya kaçınca, devletin ileri gelenleri veliahtı azledip, 756 senesinin 7. ayında “Su Tsung” unvanıyla yeni bir veliahtı tahta çıkardılar. Ertesi ay yeni imparatorun taht törenine katılan Uygur ve Tibet elçileri çıkan isyanın bastırılmasında Çin’e yardım edebileceklerini söylediler. Yen ordusu sürekli T’ang ordusunu yenilgiye uğratmaktaydı. Hal böyle iken Çin yardım tekliflerini değerlendirdi ve aynı yılın 9. ayında Uygurlara elçilik heyeti yolladı. İyi niyet elçisi olarak gönderilen heyette; Yung Kralı Li Shou-li, onun oğlu olan Tun-huang Askeri valisi Li Ch’en-ts’ai ile Pu-ku Huai-en, General Shih Ting-fang vardı. Heyetin asıl maksadı askeri yardım talebinde bulunmaktı. Böylelikle Çin-Uygur arasındaki diplomatik adımlar atılmaya başlandı.³⁰ 755 yılında başlayan An-Lu-shan isyanı, 766 senesine kadar sürmüştür. Uygurlar, 11 yıl boyunca devam eden isyanda 756, 757, 759, 762 senelerinde, dört kere T’ang hanedanına yardım etmek için Çin ülkesine askeri yardım sağlamışlardır. Ülkeye giren Uygur askerleri, Çin’de isyanlarla savaşmak dışında ganimet toplanma ve yağma yapma gibi daha pek çok ekonomik gelir elde etmişlerdir.³¹

Çin, Kuzey sınırında yer alan Uygurlar ile askeri yönden baş edemeyeceğini anlayınca evlilik yolu ile akrabalık bağı kurmuş, Uygurlar ile aralarını iyi tutmuşlardır.³² Çin ile başlatılan siyasi evlilikler yine bu döneme denk gelmiştir. Siyasi evlilik politikasını devam ettiren Kağan, iki ülke arasında sınır ticaretini düzenleyerek, siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkileri geliştirmiştir.³³ Çin ülkesinden, Uygur ülkesine elçilik heyeti

²⁹ Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)**, Ankara 2010, s.65 vd. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

³⁰ T. D. Baykuzu, **An Lu-Shan İsyanı**, s.114 vd.

³¹ Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.68.

³² F. Uygur, **Doğu Türkistan Tarihi**, s.3 vd.

³³ Ahmet Süleyman Kutluk, **En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl’a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, (Hzr. A. Cinkara), İstanbul 2020, s.189.

gönderilmiş, Moyen Çor Kağan bu heyeti memnuniyetle karşılamıştır. Hatta öz kızını elçi olarak gelen, Tun-huang Askeri valisi Li Ch'en-ts'ai ile evlendirmiştir. Bu sayede Çin Devleti'nin ülkeye getireceği siyasi ve ekonomik yararları gözetken Kağan, bazı boy beylerini, Çin başkentine göndererek böylelikle siyasi evlilikleri de başlatmıştır. Moyen Çor Kağan, 4000 eğitilmiş savaş atını da kızına çeyiz olarak vermiştir. Çin'deki isyanın bastırılmasında kullanılacak olan bu atlar imparatoru oldukça memnun etmiştir. Ülkeye gelen Uygur elçileri imparator tarafından çok iyi ağırlanmış, elçiye gelin edilen Kağanın kızına “*Bilge Prenses*” unvanı verilerek karşılıklı hoşluklar yapılmıştır. Bir ay geçmeden de Moyen Çor Kağan, Çin'i ziyarete gelmiş ikili ilişkileri kuvvetlendirmiştir.³⁴

Uygur Kağanı, devleti zor durumdan kurtarmak için, askerinin başında 756 senesinde Çin'e yardıma gelmiştir. Türk asıllı olduğu düşünülen Çinli General, Kuo-tzu-i ile beraber Kerulen bölgesinde konaklayan Tongraları ve isyana katılan diğer boyları Sarı Irmak'ın kenarında yenmişlerdir. Binlerce insan öldürülmüş, on bin kişi esir alınmıştır. Haberi alan An-Lu-shan güçleri, Ordos'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Kağan zaferlerinden sonra Uygur ülkesine geri dönmüştür Daha sonra Çin kaynaklarında Ye-hu (Yabgu) diye adı geçen, Terhin Yazıtı'nda ise “*Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yabgu*” diye bahsedilen yabgu, Moyen Çor Kağan'ın büyük oğlu olmalıdır. Çin'e 4000 kişilik maiyeti ile tekrar yardıma gelmiştir. Yabgunun Çin'i teşrifi ile kumandan Kuo-Tzu-i bir ziyafet düzenlemiştir. Yabgu Kutlug Bilge, Çin Devleti'nin içinde bulunduğu durumun zorluğunu ima ile eğlence ve ziyafete gerek olmadığı hususunda tenkitte bulunmuştur.³⁵

Bu diplomatik gelişmeler sonrasında Ho-ch'ü bölgesi, 756 senesinin 11. Ayında Çin-Uygur iş birliği ile geri alınmıştır. Hatta Çinli General Kuo-Tzu-i, Uygur Kağanı'nı Hu-yen vadisinde ziyaret etmiş ve kurt başlı sancağa³⁶ saygı duruşundan sonra huzura kabul edilmiştir.³⁷

³⁴ T. D. Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, s.115 vd.

³⁵ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.101.

³⁶ En eski devirlerden bu yana Tuğ-Bayrak (Sancak) milli ve askeri birliği temsil eder. Tuğ-Bayrak kutsaldır ve onun altında toplanan askerler, onun gölgesi altında savaşır, vatan için zaferler kazanır şehit olur, gazi olur bu sebeplerle ayakta selamladığımız sancağımıza yürekten saygı duyarız. Günümüze de değişmeyen bu kural Uygurlar zamanında da uygulanmıştır. Bkz. Abdülkadir İnan, “*Tuğ-Bayrak (Sancak)*”, *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara 1998, s.298 vd; Volkan Özkan, *Türk Kültüründe Bozkurtun Yeri ve Önemi*, İstanbul 2018, s.94 vd. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

³⁷ T. D. Baykuzu, *An Lu-Shan İsyanı*, s.116 vd.

757 senesinde An Lu-shan yakınındakiler tarafından öldürülmüş fakat buna rağmen isyan sona ermemiştir. Yen Devleti'nin yönetimini oğlu devralmıştı. Çin İmparatoru aynı sene içinde bu kez General Pu-ku Huai-en'i Uygurlara elçi olarak göndermiş ve yardım etmeleri için evlilik anlaşması yapmayı teklif etmiştir.³⁸ Moyen Çor Kağan, 2. ayda büyük generallerinden Toulun ile 15 boy beyini Çin başkentine göndermişti. Kağan, birkaç ay sonra 8. Uygur veliahdı Yeh-hu (büyük oğul Bilge Tarduş Uluğ Bilge)³⁹ ile Tudun'u 4 bin asker ve pek çok at ile tekrar Çin Devleti'nin yardımına yollamıştır. Çin İmparatoru Su-tsung bu ziyaretten ziyadesiyle memnun olmuş ve Uygurların şerefine ziyafetler düzenleyip, hediyeler vermiştir. Yabgu ile Çin veliahtı olan oğlu Kuang-p'ing Beyi Li Shu'yu tanıştırap kardeş ilan etmiştir.⁴⁰

758 senesine gelindiğinde Uygur Kağanı, Çin sarayıyla yeniden akraba olmak istemiştir. Uygur Kağanı'nın evlilik siyaseti, dışarıdan bakıldığında iki ülke arasındaki bağları güçlendirme amacına matuf ise de gerçekte, Çin üzerinde siyasi üstünlük kurma gayesi taşımaktaydı. Kağanın bunda başarılı olduğu söylenebilir. Aynı şekilde Çin de Uygur Devleti içerisine yolladığı Çin'li prensesler ile meşhur Çin entrikalarını kolaylıkla uygulamaya koyabileceğini düşünmüştür. Bu sebeple 758 senesinde Moyen Çor Kağan, Çin'e elçi yollayarak evlilik talebinde bulunmuştur. Çin İmparatoru bu isteği kabul ederek bir ferman çıkarmıştır. Fermanda;

“Öğrendiğime göre, eskiden aziz imparatorun idare ettiği bütün ülkede, değerli hizmet yapan kişilere mutlaka mükâfatları verilirdi. İtimat verilen sözüün baştan sona kadar tutulması ile olur. Fazilet bütün dünya için faydalıdır. İyi ahlaklı olmayanlar değiştirilir. Chou sülalesi zamanında barbarlara çok iyi davranılıyordu barbarlar çok memnun oluyor ve yavaş yavaş Çin ile olan münasebetleri düzeliyordu. Han sülalesi zamanında evlilik vasıtası ile akrabalıklar kuruldu. İki devlet arasındaki münasebetleri iyileştirmek için ben de eski imparatorun bulduğu çareye başvuracağım.

³⁸ Tilla Deniz Baykuzu, “T'ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi S.54**, Ankara 2014, s.382.

³⁹ Uygurların ikinci Çin seferine komuta eden, Çinliler tarafından Yehu diye tanınan *Bilge Tarkan Kutlug Bilge Yawgu*, olarak Tariat (Terh) Yazıtında geçmiştir. Kuzey yönü 3. satır, bkz., E. Aydın, **Uygur Yazıtı**, s.47.

⁴⁰ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.101; T. D. Baykuzu, **An Lu-Shan İsyanı**, s.126 vd.

İsyanlar çıktığı zaman ülkemiz sarsılmıştı, Uygurlar Çin İmparatoruna samimiyet göstererek asker gönderdiler. İsyanları bastırdılar. Daha önceleri Çin İmparatorluğu ile Uygur Kağanlığı arasında akrabalık bağı vardı. Onların sayesinde Çin hudutları emniyete alındı. Şimdi de iki başkentimizi isyancıların elinden kurtardılar.

Uygur Kağanı Çin'e yaptığı yardımlara karşılık bir Çinli prenses ile evlenmek istiyor. Kızım başka bir ülkeye gideceği için üzgünüm. Fakat ülkemiz ve halkımız için kızımın oraya gitmesi lazım. Ona merhamet etmediğimi zannediyorlar. Çin milleti için ülkemin dışında saray kurulmasını ve en sevdiğim kızımın oraya tayin edilmesini istiyorum. Kızım onbinlerce mil uzakta evlensin uluslararası sulh olsun.

Uygurlar ile aramızda samimiyet ve itimat kurulduktan sonra, ailemiz ve ülkemiz içinde tam bir sulh ve asayiş olacak. En küçük kızım prenses Ning-kuo ünvanıyla Uygur Kağanıyla evlensin. Evlilik merasimi bakanlığı, onun, Uygur ülkesine gitmesi için yol hazırlığı yapsın. Hon-chung valisi Yü elçi olarak gitsin. Kağan'a Ying-wu Wei-yüan Pi-chia Kağan unvanını verdim. Yeğenim Hu-lu Shao-ch'ing unvanıyla prenses Ning-kuo'nun evlilik işleri idarecisi olsun.” sözleri yer almaktadır.⁴¹

758 senesinde protokol sırasında yaşanan bir olayı Çinlilerin nasıl ustalıkla çözdüğünü anlatılır. To-i-hai-a-po'nun başında bulunduğu seksen kişiden oluşan Uygur elçilik heyeti ve altı siyah giysili başında Ta-şi⁴² (Arap) şeyhi'nin bulunduğu Abbasi elçilik heyeti⁴³ de saygılarını sunmak üzere Çin İmparatorunun huzuruna gelmişlerdi. Heyetlerin iç kapıya yaklaşmaları aynı vakte denk gelince öncelik konusunda tartışma

⁴¹ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi S.28-29**, İstanbul 1974, s.63 vd.

⁴² İslamiyet kelimesi Çin kaynaklarında “*Dashi jiao*” ya da “*Dashi fa*” şeklinde yer almıştır. “*Dashi*” kelimesi Farsça kökenli bir kelimedir. “Bu kelime, Farsçada Araplara ait bir ulus için kullanılan “*tazi*” veya “*taziks*” kelimesinin telaffuzu ele alınarak tercüme edilmiş ve Farsçadan Çinceye girmiştir. Bu isimlendirmeden dolayı İslamiyet'e Arapların dini manasında “*Dashi jiao*” veya Arapların kanunu anamında “*Dashi fa*” ismi verilmiştir. Bkz., Ertuğrul Ceylan, “Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet'in Çin'e Girişi”, **Current Research in Social Sciences II/2, 2016**, s.27-36, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/229333>, 16.12.2021,13:54.

⁴³ Çin Devleti, An-Lu-Shan isyanını bastırmak için Uygurlar ve Abbasi İslam halifesi el-Mansur'dan yardım istemiştir. Bu teklif halife için beklediği fırsatı doğurmuştu ve Çin'e 4 bin başka bir rivayete göre 10 bin kişilik askeri yardım göndermiştir. Bkz., Zekeriya Kitapçı, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2014, s.72; W. Eberhard, **Çin Tarihi**, s.212.

yaşanmaya başlanmıştı. Çinliler protokolde dış siyaset açısından sorun yaşanmaması adına, her iki elçiyi de farklı kapılardan (doğu ve batı kapısından) aynı anda içeri aldılar.⁴⁴

Uygurların Çin hükümetini zor durumdan kurtarması her türlü hediye ve övgüye değer olduğundan imparator kızını Uygur ülkesine yollamakta çekinmemiş böylece ikili ilişkilerini kuvvetlendirmişti. Çin prensesi beraberindeki elçilik heyetiyle, heyet içerisinde yüksek rütbeli aristokratlar ve vezirlerde bulunmaktaydı. Çin İmparatorunun, sınıra kadar kızına eşlik ettiği anlatılmıştır. Bu gelin çeyizinde, ipekli kumaşlar, altın ve gümüş kaplar ve beraberinde hediyeler getirmiştir. Prenses ve beraberindeki elçilik heyeti Orkun’a ulaştığında, Moyen Çor onları tahtında oturarak karşılamıştır. Bu bir üstünlük göstergesi idi her ne kadar Çin heyetinin hoşuna gitmese de Uygur Devleti’nin Çin’den üstün durumda olduğunu gösteren bir siyasi davranıştı. Uygurların, Çin heyetine; “-Çin İmparatorunun yakını olduğunuz için Kağanımızın huzuruna çıkıyorsunuz, yoksa Kağanımızın yüzünü göremeyecektiniz.” dedikleri söylemektedir. Diplomatik gösterişlerden sonra Kağan Moyen Çor, görkemli bir düğün ile Çin İmparatorunun kızı Ning-kuo Prenses⁴⁵ ile evlenmiş, prenses unvanı “*Katunluğa (Hatunluğa)*”⁴⁶ yükselmiştir. Çin’in gönderdiği hediyeler kumandanlara dağıtılır. Çin hediyelerinin altında kalmak istemeyen Kağan, Çin’e 500 at, 4 samur kaftan göndermiştir. Prenses Ning-kuo’nun Hatun olarak ülkesine ilk hizmeti, Çin ülkesine yardım amacıyla gönderilen 3 bin süvarinin gönderilmesiyle başlamıştır. Çinli prenseslerin ülkelerine yardımı dış politikaya yön veren önemli etkenler arasında daima

⁴⁴ Edouard Chavannes, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (yay. M. Koç), İstanbul 2020, s.449.

⁴⁵ Colin Mackerras, “*Relations Between The Uighurs and Tang China (744-840)*”, s.100, bkz., http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/11_772-2041-1-PB.pdf , 03.11.2021, 23:14,

⁴⁶ Katun (Hatun) ünvanının, Kağan ünvanı ile birlikte, Türk devletlerinde özellikle VI. yüzyıldan günümüze kadar kullanıldığı görülmektedir. Göktürk hükümdarı Bumın Kağan’ın (552) hanımının ünvanı olarak ilk kez kullanılmıştır. Orhun Kitabelerinde, Uygur metinlerinde, Divan-ı Lugat-ı Türk’de geçen ve “khagan”(kağan) ünvanının her Türk devletinde yaşatıldığı şüphesizdir. Katun (Hatun) ünvanı özel bir tören ile verilmekte ve bu ünvanı taşıyan kadın saraydaki tüm kadınlardan üstün durumdadır. Devlet idaresinde belli bir yeri olan Hatun’un oğulları arasından da veliaht seçilmektedir. Bkz., Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.28 vd; Uygur Devleti’nde diğer Türk devletlerinden farklı olarak kağana gelin olarak gönderilen prensesler Çin İmparatorunun birinci dereceden yakını; kızı, kız kardeşi veya ölen İmparatorun kız kardeşidir. Muhtemel ki zaten geldiği ülkede yüksek ünvana sahip bu prenseslere belli bir Uygurlaştırma töreni sonrası Katun ünvanı verilmiştir. Evlilik törenlerinde karşımıza çıkan T’ang giysisini çıkarıp, Uygur giysisi giyerek Kağanın ve milletin karşısına çıkması, aynı zamanda tahta çıkan kağana uygulanan hanlama töreninin bir benzerinin bu prenseslere yapılması Uygurlaştırma olarak kabul edilebilir.

yer almıştır. Prens, Moyen Çor Kağan'ın ölümü ile birlikte Çin'e geri gönderilmiştir.⁴⁷

O dönemlerde T'ang hanedanına en büyük zararı, Uygurlarla yapılan at-ipek ticareti vermiştir. Bozkırdaki göçebeler ile Çinliler arasındaki bu alışveriş, Asya Hun döneminden itibaren başlamış ve önemi Uygur döneminde de artarak devam etmiştir. Çin kaynakları:

“Kang yüan saltanatı döneminden sonra ara sıra (Uygurlar) ipekli kumaşları at ile değiştirmek için elçi gönderdi... Her sene bir at karşılığında kırk parça ipekli verecekti. (Uygurlar) ise on binlerce at getirdiler. Elçileri sürekli Hong-lu shih'da kalıyordu ve tek kişiden oluşmuyordu. Barbarlar kolaylıkla kumaşları alırken biz gereksiz atlar aldık. Saray büyük zorluk yaşadı.” “Kan-yuan saltanatından sonra (M.S. 760 yılından sonra) Uygurlar (T'ang hanedanına verdikleri) destekten dolayı, her sene atlar getirerek ipek almaya başlamışlardı. Ancak Uygurların getirdiği bütün atlar, hasta ve zayıf olduğu için işe yaramıyordu.” şeklinde verdikleri bilgiler⁴⁸ ile Uygurlar'ın Çinlilere çok yüksek fiyatlarla mal satmasından ve kendilerinin hep zarar ettiğinden bahsetmektedir.

2.2. BÖGÜ KAĞAN DÖNEMİ (759-779) DIŞ POLİTİKASI

Moyen-Çor Kağan 759 senesinde vefat edince yerine küçük oğlu Böğü⁴⁹ geçmiştir.⁵⁰ Din ve düşünce reformu gerçekleştiren Böğü Kağan'ın hükümdarlığı süresince dış politikada farklı ve Türk töresi dışına çıkan uygulamaları olmuştur. Türklerdeki veraset geleneği sebebiyle büyük oğlu geçmesi gerekirdi ancak büyük oğlun bilinmeyen bir

⁴⁷ G. Çandarlıoğlu, “Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli”, s.64 vd; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.104 vd.

⁴⁸ Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.97 vd.

⁴⁹ Eski Türkçede özel kişi ya da unvan olarak da kullanılan Böğü kelimesi, Çin kaynakları, Türk Yazıtları, Uygur Maniheizm ve Budist metinleri, Uygur Destanları ve Kutadgu Bilig'de böğü/bügü şeklinde geçtiği bilinmektedir. Türkçede “bilgin, akıllı, bilge, hâkim, alim, kutsal, hekim, büyücü” gibi manalarda kullanılmıştır. Çinçe kaynaklarda, Uygur metinleri ve sikkeleri üzerinde ise Uygur yazısı ile gördüğümüz “böğü/bogug/bugug/bokuk/bokug/bukuk/buku” gibi kelimelerde böğü sözcüğünün eş anlamlısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz., Münevver Ebru Zeren, “Eski Türkçe böğü/bügü ve bokuk/bokug/bukuk/bukug Sözcüklerinin Kullanım ve Anlamları Hakkında”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.44**, Konya 2018, s.77-91; Tonyukuk Yazıtında Kapgan Kağanın bir ünvanı da Böğü'dür. Bkz. Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Ünvanlar ve Ünvan Niteleyicileri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 2011, s.12.

⁵⁰ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara 1986, s.19.

sebeple ölümü ile küçük kardeş tahta oturmuştur.⁵¹ Başa geçen kağan birkaç isim ile anılmaktadır. Bunlardan Böğü, Bugu, Tengri isimleri en bilinenleridir. Böğü Uygurcada “alim” ve “filozof” manalarında kullanılmış aynı zamanda sihirbazlara da böyle denildiği bilinmektedir. “Böğü” kelimesi günümüzdeki “büyü” kelimesi ile ilişkilendirilmektedir. Başa geçen bu Kağana da Böğü; “Büyü/Büyücü” denmesi muhtemelen Mani mezhebini Uygurlar arasında yaymasından ileri gelmiştir. Savaşçı Kağan olmaktan ziyade filozof ve sihirbaz yönüyle ileri çıkan Kağanın ünvanı, *Tengride Bolmuş, İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan* (Gökte Doğmuş Memleketi İdare Etmiş Kahraman Ünlü Bilgin Kağan)’dır. Böğü Kağan’ın hanımı Çin prensesi idi, Moyen-Çor Kağan zamanında Çin İmparatorundan kız istenmiş, gelin olarak P’u-ku Huai’-en’in⁵² kızı gönderilmişti. Böylelikle bu kıza katun unvanı verilmiş ve Kağanın yanında yer almıştır.⁵³

Böğü Kağan 780 senesinde Tun Bağa Tarkan tarafından öldürülmüştür. Böylece, Uygur Hanedanlığı’nda tarihi bir değişiklik vuku bulmuş. Yağlakar ailesinin dışından gelen, Tonga (Tun) Baga Tarkan tahta çıkmıştır. Böylece tarihte ilk kez, A-shih-na’lar dışında bir başka soylu aile A-shih-te (Arslanlar)⁵⁴ ailesi tahta çıkmıştır.⁵⁵

2.2.1. Çin Politikası

T’ang Hanedanlığı dönemi, Çin’in en parlak dönemi olarak anlatılmaktadır. Bunun en önemli sebepleri arasında Uygurların verdiği askeri yardımlar

⁵¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1971, s.94.

⁵² Pu-Ku Huai-en T’ang Hanedanlığı’nın yükseliş döneminin en önemli Türk asıllı komutanıdır. Birinci Göktürk Devleti’nin yıkılışı sonrası Çin’e sığınan ve Çin hakimiyetini kabul eden Türk boyları arasında yer alan Pu-ku boyu mensubudur. Çin Devletinde başkomutan yardımcılığına kadar yükselen Pu-Ku Huai-en aynı zamanda Uygurların yükseliş dönemi kağanlarından olan Böğü Kağanın kayınpederidir. An-lu shan isyanının bastırılmasında Uygurlara komuta eden Pu-Ku Huai-en, Uygurların Çin’e sefer düzenlememesini de sağlayan önemli bir tarihi şahsiyettir. Bkz. Tilla Deniz Baykuzu, “*T’ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-Ku Huai-en*”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* S.54, Ankara 2014, s.377-400.

⁵³ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.9; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1971, s.94.

⁵⁴ Türk tarihine baktığımızda, devletin yükselmesinde ve gelişmesinde ortaya çıkan ve önemli işler başaran aileler vardı. Yağlakar, Türgiş, Kınık, Kayı vb. aileler ilk akla gelenlerdir. İslamiyet öncesi Türk Tarihinde öne çıkan iki aile Börülüler ve Arslanlar olarak bilinmektedir. Arslanlar genelde devlet adamları, alim ve komutanlar çıkarırken, Börülüler genelde hükümdar ailesi olarak karşımıza çıkmıştır. Bkz. Saadetin Yağmur Gömeç, “*Kök Börülüler ve Arslanlar*”, *Göktürk Devleti’nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri 7 Ekim 2000/Ankara*, Ankara 2001, s.76-85.

⁵⁵ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.123 vd.

gösterilmektedir.⁵⁶ Ancak Çin’de devam eden isyanlar Böğü Kağan zamanında da hız kesmemiştir. Bu sebeple Çinliler Türklerden yine yardım istemek mecburiyetinde kalmıştır.⁵⁷ Çin kaynaklarında adı İ-di-cyen ya da Moğ-yü şeklinde de geçen Böğü Kağan, Çin ile ılımlı bir politika yürütmüş, ataları gibi Uygurların istedikleri karşılandığı müddetçe Çin’in yardım taleplerine olumlu cevap vermiş hatta bizzat Çin seferine iştirak etmiştir. Çin’e yaptığı seferler sırasında ülkenin dini yapısını değiştirecek önemli adımlar da atan kağan, Uygurları Mani dini ile kendi döneminde tanıştırmıştır.⁵⁸ Uygur Kağanı’nın Çin Devleti ile yürüttüğü olumlu politikanın sebepleri arasında, kayınatasına olan P’u-ku Huai’-en’e olan hürmeti ve başka bir açıdan bakıldığında ise hatununun babasından yana tavır sergilemesi gösterilmiştir.⁵⁹

Uygurların en büyük harekâtı arasında yer alan 762 senesindeki sefer, başlangıçta T’ang hanedanı yardım istediğinde değil, isyan ordusu tarafından sunulan bir teklif üzerine başlamıştır. Çin kaynaklarında bu olay aşağıdaki gibi anlatılmaktadır;

“Uygurlar Shi Chao-yı tarafından şu şekilde ikna edilmiştir. “T’ang hanedanı, imparatorunu kaybetmiştir, (şimdi Çin’de) hükümdar olmadığı için ülke karışık durumdadır, (hemen Çin’e) askerler sevk ederek (T’ang hanedanının) devlet hazinesini ele geçirebilecek misiniz?” Kağan hemen askerleri başında güneye geldi ve gitti... Ching Tan, (imparatora) bir elçi göndererek şöyle haber verdi: “Böğü Kağan bizzat yüz bin kişilik bir orduyla gelmektedir. Beraberlerinde yiyecek olarak sayılamayacak kadar çok koyun ve inek getirmektedir”. Başkent karışık bir duruma düşmüştür.”

Böğü Kağan, askerleriyle T’ang hanedanına saldırmak için Çin ülkesine girse de Çin tarafından ikna edilmiş ve T’ang ordusu ile beraber isyancılara karşı savaşmıştır, Neticede işgal altındaki Loyang geri alınmış ve isyan ordusunun başkomutanı olan Shih Chao’yu öldürülmüş, isyan sona ermiştir.⁶⁰

⁵⁶ Colin Mackerras, “Relations Between The Uighurs and Tang China”, s.95, bkz., http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/11_772-2041-1-PB.pdf, 03.11.2021, 21:33.; Ahmet Taşağıl, **Uygurlar -840’tan Önce-**, İstanbul 2020, s.85.

⁵⁷ Hüseyin Tekinoğlu, **Uygurlar**, İstanbul 2019, s.40 vd.

⁵⁸ Colin Mackerras, “Uygurlar”, **Erken İç Asya Tarihi**, (yay. Ş. Tekin, D. Sinor), İstanbul 2019, s.426.

⁵⁹ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.112 vd.

⁶⁰ Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.72.

Uygur ülkesinde Çin politikası olumlu yön alırken, 762 senesinde Çin tahtına Su Tsung'un ölümü ile birlikte birkaç ay içerisinde 36 yaşındaki oğlu Li Yü, Tai Tsung unvanı ile tahta oturmuştur. İmparatoriçe, veliaht Li Yü yerine kendi oğlunu tahta çıkarmak istemiş bu durum, Çin başbakanı ile aralarında mücadeleye neden olmuştu ve o dönem boş kalan Çin tahtı asileri yüreklendirmişti. Büyük Yen Devleti adı altında toplanan asilerin çıkardığı isyanı bastırmakta zorlanan yeni hükümdar, Uygur ülkesine yardım için bir elçilik heyeti göndermiştir. Ancak Yen Devleti'nin İmparatoru da aynı zamana denk gelen dönemde Uygur ülkesine elçi göndermiş ve Çin elçisinden önce gelen Yen elçisi Böğü Kağan ile görüşmüştür. Böğü Kağan'a T'ang Hanedanlığında taht mücadelesi olduğundan bahseden elçi, Çin'de bir imparator olmadığından ve tahtın boş olmasından faydalanmaları gerektiğini bildirmiştir. Orduları birleştirerek güneye inip Çin hazinesini birlikte ele geçirme konusunda Kağanı ikna edince de müttefik ordu güneye yönelmiştir. Ancak yolda Çin elçisi ile karşılaşan Böğü Kağan, şaşkınlık ve kızgınlık içinde elçiye; Çin de bir imparator olmadığını bildiğini ve onu kimin gönderdiğini söylemesini istemiştir. Elçi, Çin'deki durumu anlatarak yeni imparatorun, Uygur Yabgusu ile önceden Çin'de savaştıklarını, birlikte isyancıları ele geçirdiklerini, iki başkenti geri aldıktan sonra Yabgu ile kardeşlik kurduklarından ve her yıl Uygur ülkesine binlerce top ipek kumaş gönderdiklerinden bahsederek yeni hükümdarın Tai Tsung ünvanıyla tahta geçen Li Yü olduğunu hatırlatmaya çalışmıştır.⁶¹

Böğü Kağan'ın Çin politikasında birkaç değişikliğe gitmesi, T'ang İmparatoru'nu çareler aramak zorunda bırakmıştır. Kuzey sınırlarını Uygurların düzenlediği akınlardan koruyabilmek için çıkış yolu aramış, bu amaçla kayınatası P'u-ku Huain-en'i araya koymuştur. Bu sayede Çin'in iç kesimlerine Uygurların yapacağı akınlar, Böğü Kağan'ın kayınatası P'u-ku Huain-en tarafından engellenmiştir. Çin ülkesini yakından tanıyan komutan, bu seferin Uygurların aleyhine sonuçlanacağı konusunda kağanı ikna etmiştir. Çünkü diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Çin'in zenginliği, kalabalığı ve kültürü, dışarıdan gelen her milleti asimile etmeye yetmişti. Her iki tarafı da iyi tanıyan Çin, Türk asıllı General P'u-ku Huain-en sayesinde Uygurların işgalinden kurtulmuştur.⁶²

⁶¹ T. D. Baykuzu, **An Lu-Shan İsyanı**, s.154 vd.

⁶² Ahmet Taşağıl, **Uygurlar 840'tan Önce**, İstanbul 2020, s.84 vd.

Böylelikle Böğü Kağan, Çin politikasında tekrar değişikliğe giderek Çin hükümetinin yanında yer almıştır. Çin Devleti'ni âsilerin çıkardığı isyanlardan kurtarmak için 762 senesinde Çin'in baş şehirlerinden Loyang'a sefer düzenleyip, Çin kontrolüne almaya yardımcı olmuştur. Uygurların dördüncü Çin seferi sırasında Böğü Kağan ile İmparator'un büyük oğlu Li Shih arasında yaşanan protokol krizi, Uygurların siyasi bakımdan Çin'e üstünlüğünü gösteren önemli bir olaydır. Zira Böğü Kağan, kendisine selamlama dansı yapmayan Çin Prensini, karşılama ve ağırlama töreninden hiç memnun kalmadığını sert bir şekilde dile getirmiş hatta bu kargaşa sırasında prensin cezalandırılan beş adamından ikisi ölmüştür. Bütün bunlara katlanmasının sebebi ise Çin sarayının sürekli Uygurların yardımına muhtaç olmasıdır. Nitekim bu muhtaçlık Uygurları Çin'in hamisi durumuna getirmişti.⁶³

Böğü Kağan, önceleri kendilerinin Çin'e karşı yaptığı bu selamlamayı artık Çin'in yapması gerektiğini düşünüyor olsa gerekti. Çinli görevliler ise bunun uygun olamayacağını savunurken, Uygur generali Ch'e-pi buna karşın; *“-Sizin imparatorunuz ile bizim kağanımız kardeşirler. O halde Kağan Yung Kralı'nın amcası olur. Yeğen amcayı görünce saygı göstermelidir. Öyleyse neden selamlamıyor?”* diyerek tepkisini göstermiştir. Görevli ise; *“Yung Kralı İmparatorun büyük oğlu olur. Şu anda İmparatorluk Savaş Atları Baş Komutanı (Mareşal, başkumandan anlamına gelen rütbe) rütbesindedir. Ayrıca bir prens nasıl olur da yabancı bir Kağan önünde secdeye gelir? Üstelik şu an saray yasta olduğu için de uygun değildir.”* diyerek diplomatik krizi düzeltmeye çalışmıştır. Ancak Uygurlar selamlamada ısrarcı olmuş lakin Çinliler direnmeye devam etmiştir. Sonunda öfkesine yenilen Uygur generali Ch'e-pi bu dört görevliye 100'er kırbaç cezası vermiş, Prens Li Shih ise genç ve tecrübesiz diye serbest bırakmışlardır. Kırbaç cezasına çarptırılan iki görevli dayanın şiddetinden sabaha çıkamamıştır. Başkente dönen prens başından geçenleri anlatınca tahammül edemeyen devlet erkânını yatıştırmış ve henüz Uygurlara ihtiyaçları olduğundan dolayı herhangi bir tepki vermemeleri gerektiğini emretmiştir. Ancak prens Li Shih, Te'Tsung adıyla tahta oturduğunda bu yaşadıklarını unutamayacak Çin'in dış politikasını değiştirecek ve özellikle evlilik niyeti ile gelen elçileri geri çevirecektir. Bunun yanında Tibetlilerle iyi ilişkiler kuracak ve Uygurları baskı altında tutma politikasını hayata geçirecektir.

⁶³ Turgun Almas, **Uygurlar**, (yay. A. Batur), İstanbul 2013, s.139 vd.

İmparatorun, bu politikasının altında yatan psikolojik sebep muhtemelen daha önce yaşanan bu talihsiz olay olacaktır.⁶⁴

Tüm bu yaşananlara rağmen isyan, yedi yıl boyunca devam etmiş, her seferinde Uygurlar yardıma gelmiştir. T'ang hanedanı Lo-yang şehrini ancak 762 senesinde Uygurların desteği ile yeniden isyancılardan geri alabilmiştir. Lo-yang'a giren Uygurlar şehri yağma hakkı elde etmiş ve zengin ganimetlere sahip olmuşlardır. Bögü Kağan ülkesine zaferle dönmüştür. Çin hükümeti ise isyanın bastırılması sonrası kısa sürede kendini toparlamış, üretim tekrar artmaya başlamıştı. Çin, Uygurların yardımı sayesinde büyük bir sıkıntıdan kurtulmuştur. İsyen öncesi Çin nüfusu elli üç milyon iken bu sayı isyan sonrasında on yedi milyona kadar düşmüştür. Bir bakıma otuz altı milyon insanın savaştan, açlıktan ve çeşitli hastalıktan öldüğü kayıtlara geçmiştir.⁶⁵ Uygurlar ile ilgili 763 senesi sonrası ilişkiler daha çok at ve ipek ticaretine yöneliktir.⁶⁶

Uygurlar, An-Lu-shan İsyanı sırasında Çin ülkesine yardım ettikleri için İmparator T'ai Tsung tarafından çok iyi karşılanmıştır. Bu sebeple T'ang hanedanı, Uygurların üstünlüklerini kabul etmiştir. Çin başşehrinde yaşayan Uygurlar hakkında daha sonra verilen bilgiler çoğunlukla asayiş meseleleriyle ilgilidir. Bu bilgilerden yola çıkarak T'ang memurlarının Çin'de Uygurları kontrol edemediğini, ipek-at ticaretinin daha çok Uygurlar lehine işlediğini söyleyebiliriz ki bu da Uygurların gücünü ortaya koymaktadır.⁶⁷

⁶⁴ T. D. Baykuzu, **An Lu-Shan İsyanı**, s.157 vd.

⁶⁵ Turgun Almas, **Uygurlar**, (yay. A. Batur), İstanbul 2013, s.140.

⁶⁶ Çin kaynaklarından aktarıldığına göre bu ticaret; "O zaman Uygurlar, (T'ang hanedanının) batı başkentini geri aldıkları yardım ettikleri için (İmparator) T'ai tsung tarafından çok iyi karşılanmış ve kağan, Çin (İmparatoru) ile evlilik ilişkileri kurmuş, her sene yüz bin tane atı (Çin'e) göndermiştir. (T'ang hanedanı) buna karşılık olarak bir milyondan fazla top ipeği (Uygurlara) vermiştir. (Bu yüzden) Çin'in hazinesi bozulmuş ekonomik durumu sarsılmış, her sene at karşılığında verilen hediyeler dolayısıyla masrafları artmıştı." şeklinde tanımlanmaktadır. Bkz., Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.94 vd.

⁶⁷ Çin kaynaklarına yansıyan asayiş meseleleri "Ta li saltanatının 6 yılının 1. ayında (M.S. 771 yılında), Uygurlar Hong-lu shih'dan Pazar yerine giderek kadın ve çocukları kaçırmışlardır. Oradaki (T'ang) memurları, (kadın ve çocukları) geri alınca (Uygurlar) çok kızıp üç yüz süvari ile Jin Chin kuaug kapısı ile Chu ch'üeh kapısına saldırmışlardır. Aynı gün (T'ang hanedanı) saraydaki bütün kapıları kapattıktan sonra en yüksek orta elçi Liu Ch'ing tanın (Uygurlara) göndererek onları yatıştırmıştır. (Böylelikle Uygurların saldırısı) durmuştu. 7 yılın 7. ayında (M.S. 772 yılında), Uygurlar Hong-lu shih'ından Pazar yerine giderek (orada) karışıklık çıkardılar. Ch'ang-an'ın belediye başkanı Shao Shuo'yu Han kuang kapısının bulunduğu sokakta takip edip atını ele geçirip geri döndürdüler. Shao Shuo tek başına kaçmıştır. (T'ang hanedanının) memurları (Uygurlara) dokunması yasaktı. ...10. yılın (M.S. 775 yılı) 9. ayında, bir Uygur doğu pazarında bir kişiyi bıçaklamıştır. Pazardaki memurlar onu yakalayıp Wan-nien ilindeki bir hapishaneye kapatmıştır. Onların başkanı, (bu olayı) duyunca Hong-lu shih'ndan çıkıp Chih Hsin Wan-nien ilindeki hapishaneye saldırarak onu kurtarmıştır. (Bu anda)

Uygurlar, 765'ten sonra özellikle Çin'in başkentinde iktisadi açıdan oldukça zenginleşmişlerdir. Bazı Çin kaynaklarında, devletin kasasının bomboş olduğu ve saray memurlarına o dönem maaş verilemezken Uygurların yüz bin parça ipek aldıklarından bahseder. Uygurların o dönemde hakimane bir tavırla ekonomiyi kontrol etmeleri IX. yy'ın ikinci yarsında Çin'de ortaya çıkan yabancı düşmanlığını kışkırtmıştır.⁶⁸

Loyang seferi sırasında şehirde uzun süre kalan Böğü Kağan, Uygur maneviyatı ve tarihi açısından önemli bir değişikliğe sebep olmuştur. Loyang seferinden dönen Kağan, dört Mani rahibini de beraberinde getirerek, Uygur medeniyetinde önemli bir etken olan Maniheizm'in⁶⁹ tanınmasına ve uygulanmasına sebep olmuştur.⁷⁰

Çin o dönemde yurt içi ve yurt dışındaki düşmanlarına karşı mutlaka Uygurların askeri yardımına ihtiyaç duyar durumdaydı. Uygurlar ise, An-Lu-shan İsyanında sürdürdüğü güçlü politika ve askeri üstünlük sebebi ile ekonomik ve kültürel açıdan gelişmeye, güçlenmeye devam etmişti. Önceleri Türkistan bozkırlarında aktif olan Asya Hunları ve Göktürkler gibi Uygurlar da Çin'den gelen ekonomik güce önem vermiş politikasını buna göre şekillendirmiştir. Uygurlar'ın, An-Lu-shan İsyanı sırasında T'ang hanedanına yardımı, onların her sene vergi vermesine sebep olmuştur.⁷¹

2.2.2. Soğd Politikası

Soğdluların,⁷² ekonomi politikasının temellerini, savaş ekonomisinden ziyade barış ortamı, el sanatları, tarım ve özellikle sınır ötesi ticaret oluşturmaktaydı. Ekonomik

hapishanedeki memurlar (Chih Hsin tarafından) yaralanmıştır...” şeklinde aktarılmaktadır. Bkz., Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.94 vd.

⁶⁸ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (yay. O. Karatay), İstanbul 2018, s.172.

⁶⁹ Maniheizm, Mani tarafından eski İran'da kurulan günümüzde ilgili bulunmayan gnostik bir dindir. Bu inancın temelini, ışık ve karanlık ya da iyilik ve kötülük şeklinde birbirinin zıttı iki prensibe dayalı gnostik bir düalizm meydana getirmektedir. Mani'nin öğretilerine göre kurtuluşa ermek için ruhun, beş emir ve üç mühür olarak isimlendirilen bazı fiillerden uzak durması ve çeşitli kurallara uyması gerekir. Beş emir; oruç, dua ve sadakaları yerine getirmek, yalan söylememek, hiçbir canlıyı öldürmemek ve et yememek, temizlik ve sağlığa önem vermek, mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek ve alçak gönüllü olmaktan, üç mühür ise; eline, diline ve gönlüne hâkim olma ilkesidir. Bkz., Şinasi Gündüz, “Maniheizm”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.575 vd; Ünver Günay, Harun Güngör, **Başlangıçlardan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Kayseri 2015, s.170 vd.

⁷⁰ Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar**, s.21vd.

⁷¹ H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.74 vd.

⁷² Soğd ismi, eski Farsça Suguda, yeni-Avesta Suğdadır. Grek kaynaklarda Sogdioi şeklinde geçmekte ve ülkelerine Sogdiana denmektedir. Suğd biçiminde adlandıran Müslümanlar ise bölge adı olarak ve İran menşeli bu kavim için Soğd ismini kullanmışlardır. Soğd ülkesi, merkezleri Semerkant, Buhara olmak üzere Amuderya ile Siriderya arasına yayılan bölgedir. Uygur Kağanı Böğü ile Maniheizmin Uygurlar arasında yayılması ile Soğdlular onlar arasında yaşama imkânı buldular ve Çin'de de bu din Soğdlular

sistemin işleyişi için huzur ve barış ortamı gerektiğinden Soğdlulara, tarafsız etnik kimlikleri ticari ve diplomatik ilişkilerinde kolaylıklar sağlıyordu. İpek yolunun efendileri diye de anılan Soğdlular, uğradıkları farklı coğrafyalarda çeşitli dinler için misyonerlik faaliyetlerinde de bulunmuşlardır.⁷³

Ticarî bir millet olan Soğdlar, An-Lu-shan İsyanı sonrasında Uygurlar ile sıkı ilişki kurmayı başarmışlardır. Böylece, Uygur Devleti ve T'ang hanedanı arasındaki ekonomik ve dış ilişkilere de etki etmeye başlamışlardır. Soğdların faaliyetinden dolayı Uygurlar, büyük ekonomik kazanç elde etmişlerdir.⁷⁴

Uygurlar, Böğü Kağan döneminde Soğdlular ile iyi ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Mani dininin benimsenmiş olmasının bunda etkisi olduğu düşünülmekle beraber Uygur toplumu arasında sosyal değişimlerin başlaması da aynı dönem içindedir. Uygur ve Soğd toplumunun kurduğu yakın ilişkiler sayesinde, Çin'den batıya ve kuzeye doğru uzanan ticaret yollarına hükmetmeleri zenginliklerini arttırmıştır. Her iki toplumun tacirleri T'ang başkenti Ch'ang-an'dan gelen para akışını ellerinde tutmaktaydılar. Neredeyse ekonominin kontrolü bu iki toplumun elindeydi ve gerekli zamanlarda borç verebilecek durumdaydılar.⁷⁵

Tsu-Chih Tung-Chien adlı Çin kaynağından aktarılan bilgilerde; *“T'ai tsung döneminde Dokuz Soğdlar her zaman Uygurların ismini kullanıp (Çinliler ile) beraber başkentte oturup insanları kandırıyorlardı (Pahalı mal satın haraç topluyorlardı.). Uygurlar ile beraber (Çin) halkına zarar veriyorlardı.”* bilgilerinden yola çıkarak, Soğdların, Chang-an'da Çinliler ile beraber yaşayan Uygurların koruması altında serbest hareket ettiklerini anlaşılr. O dönemde Çin'deki yabancılar genelde kendilerine ayrılan mahallelerde yaşamalarına rağmen Soğd ve Uygurların başkentte yaşadığı ve Çinliler

aracılığıyla yayılmıştır. Bkz. Ahmet Taşağıl, “Soğd”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2009, s.348-349.

⁷³ Süer Eker, “Orta Asya'nın Gizemli Halkı; Soğdlular Soğd ve Soğdca”, **Türkbilgi S.24**, Ankara 2012, s.80 vd.

⁷⁴ T'ang hanedanı dönemindeki Çin kaynaklarından aktarıldığına göre, tüccar bir millet olarak nitelendirilen Soğdlar hakkında; *“(K'anglular) bebek doğunca ağzına bal sürüp eline ip tutturuyorlardı. Bunun nedeni de bebek büyüyünce ağzından tatlı söz çıksın ve elindeki parayı da ip gibi bırakmaması içindi. (Orada) ticaret öğrenmek iyi bir şey kabul ediliyordu. Az bir kazanç için bile mücadele ederler. Erkekler yirmi yaşına gelince başka bir ülkeye (ticaret yapmak için) gönderileceklerdi. Çin'e gelip kazanç sağlıyorsa mutlaka her yerde (onlar) var...”* ifadelerine yer verilmiştir. Başka bir metinde ise Soğdların samimi olmadıkları ve insanları kandırdıkları, çok aç gözlü oldukları bilgilerine yer verilmiştir. Bkz., H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.84 vd.

⁷⁵ Ahmet Taşağıl, **Uygurlar -840'tan Önce-**, İstanbul 2020, s.104.

üzerinde baskı kurduğu sonucu çıkarılabilir. Soğdların, Çinliler ile birlikte yaşamaları neticesinde ticarete büyük kazanç elde etmelerinin yolunu açmıştır. Zengin Soğdların ve Uygurların, Çinlilere yüksek faiz ile borç verdikleri de yine Ts'e-fu Yüan-kui adlı Çin kaynağından aktarılan; “*Li shen, Sağ Lung wu büyük generali oldu... Lüks yaşadığı için masrafları gittikçe artarak yüz bin borçlandı. Dolayısıyla faiz ile birlikte on bir bin dört yüz Uygur parası oldu. Bu borcu geri ödeyemedi bunun üzerine (borç veren) Uygur ona dava açtı.*” gibi ifadelerden anlaşılmaktadır.⁷⁶

Uygurların Mani dinini kabulü ile Soğdlar da devlet içerisinde önemli roller almaya başladılar. Bu halden memnun olmayan Uygurlar da az değildi. O sebeple çok geçmeden devlet içerisinde karışıklıklar baş gösterdi. Soğdluların Manici oldukları için dışlanması, bir süre sonra Böğü Kağan'ın tahtan indirilmesine ve yanında bulunan Soğdlu taraftarlarının öldürülmesine kadar vardı.⁷⁷

2.2.3. Tibet Politikası

Uygur Tibet ilişkilerini anlatan Tibet kaynağı, onların Uygurları; “*Kuzey'in Kralları*” diye isimlendirdiği bilgisini vermektedir.⁷⁸ Orta ve Doğu Asya'daki siyasi süreç, T'ang, Uygur ve Tibet gibi üç büyük devlet arasında şekillenmeye başlamıştı. Zira Çin, o dönemde Tibet sorunuyla karşılaşmıştı. Önceleri küçük beylikler kurarak birbirleriyle mücadele halinde olan Tibetliler, VI. yüzyılın sonlarına doğru, birleşik bir yönetim kurmayı başarmışlardır. Özellikle An-Lu-shan İsyanından dolayı yıpranan Çin'in, Tibet üzerindeki baskısının kalkmasından sonra da önemli bir devlet haline gelmişlerdir.⁷⁹

An-Lu-shan İsyanının bastırılmasının ardından T'ang imparatorluğu büyük bir sorun ile karşılaşmış, ordu isyanlar ile meşgulken ülkenin kuzeybatı sınırı savunmasız bırakılmıştır. Tibet ordusu bu durumdan yararlanarak Gansu Eyaleti'nde bulunan Hoshi geçitini ele geçirmiştir. 763 senesinde 200 bin kişiden oluşan Tibet ordusu Shensi'ye girip Başşehir Ch'ang-an'ı tehdit etmeye başlamıştır. Başşehir koruyacak güçte olmayan T'ang İmparatoru şehri terk etmiş ve Shang-tsu adındaki bölgeye çekilmiştir. Tibetliler, Ch'ang-an'ı yakıp yıkmaya başlamış, kadınları kızları gençleri ve sanatkârları

⁷⁶ H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.96 vd.

⁷⁷ Colin Mackerras, “*Uygurlar*”, **Erken İç Asya Tarihi**, (yay. Ş. Tekin, D. Sinor), İstanbul 2019, s.426.

⁷⁸ Egemen Çağrı Mızrak, **Bozkır Kavimleri M.Ö. VII Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar**, İstanbul 2017, s.189.

⁷⁹ H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.74 vd.

toparlayıp yanlarında götürmeye hazırlanmışlardı.⁸⁰ Bütün bunlar, Tibetlilerin de artık Çinliler üzerinde baskı kurmaya başladığını göstermektedir. Bu durum Böğü Kağan'ın din siyasetini de etkileyecektir.

2.2.4. Böğü Kağan'ın Din Siyaseti

Böğü Kağan, Çin kaynaklarına göre “*Tengride Bolmuş İl Tutmuş Alp Külüg Bilge Kağan (Gökte Doğmuş, Memleketi İdare Etmiş, Kahraman Meşhur Alim Kağan)*” olarak bahsedilmenin yanı sıra din yenilikçisi olarak da anılmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi Böğü Kağan Çin'e yaptığı seferler sırasında Mani rahipleri ile tanışarak Uygur ülkesinde Maniheizm'i başlatmıştır.⁸¹

Mani dini III. yy'da Babil ülkesinde ortaya çıkmış, Kuzey Afrika başta olmak üzere tüm dünyaya yayılmıştır. Günümüz İran coğrafyasından da Uzakdoğu'ya sirayet etmiştir. Uygurların bu dini kabul etmesiyle uygarlık seviyesini en üst düzeye çıkardıkları görülür. Soğd kültürüyle sıkı bağları olan bu din sayesinde, Soğdça da Uygur ülkesinde ikinci bir dil halini almıştır.⁸²

Mani dinini pek çok özelliği⁸³ bulunmaktadır. Etkisini 763'ten itibaren gösteren Mani dini, Uygurları zayıflatan en önemli etken olarak görülmektedir. Uygurları hareketsizliğe, et yememeye, insan öldürmemeye yönlendiren dinin, onları zayıflattığı ve gücünü kırdığı düşünülmektedir. Maniheizm, tüccar ve şehirli dinidir ve Uygurlar üzerinde önemli izler bırakmıştır. Uygurları fiziki bakımdan zayıflattığı söylene de onları ilim, edebiyat ve sanat alanlarında ilerlettiği yadsınamaz bir gerçektir.⁸⁴

İnanç konusunda Uygurların çabuk din değiştirdikleri ve kabul edilen yeni dini benimseyip yaymak için çok çaba gösterdikleri bunda da başarılı oldukları bilinmektedir. Uygurlar, Gök Tanrı inancın yanı sıra Budizm⁸⁵ ve Maniheizm gibi

⁸⁰ Turgun Almas, **Uygurlar**, İstanbul 2013, s.141.

⁸¹ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.16.

⁸² Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, (yay. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan), İstanbul 2020, s.150 vd.

⁸³ Münevver Ebru Zeren, **Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s.41 vd. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

⁸⁴ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.16.

⁸⁵ Uygurların Budizm ile Göktürkler döneminde tanıştıkları tahmin edilir. Uygur birliğinin kurucularında Pu-sa'nın isim manası Sanskritçe “Bodhisattva”dan geldiği ve sözcüğün “B'uo-sat” olduğu anlaşılmaktadır. Uygur Devleti'nin kuruluşu kabul edilen 744 senesinde halkın bir kısmının Budist idi. Mahayana (Büyük Sal) mezhebine bağlılardı. Bkz. Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara 1986, s.22 vd.

dinleri de benimsemişlerdir. Uygurların, Böğü Kağan zamanında Maniheizm ile tanıştığını Karabalgasun Yazıtı'ndan⁸⁶ anlamaktayız. Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde Böğü Kağan'ı övmekte ve Mani dinini kabul etmesinin sebeplerini anlatmaktadır.⁸⁷ Aynı yazıt Böğü Kağan için “*Zahag i Mani (Mani'nin tezahürü)*” de demektedir.

Uygurlara Moje adında yüksek rütbeli bir Mani rahibinin de gittiği ve yeni devlet dininin başkanı olarak görev aldığı bilinmektedir. Siyasi alanda önemli bir yere ulaşan bu ruhban sınıfı devletin önemli meselelerinde söz sahibi olmuş ve daima kendilerine danışılmıştır. Soğdlu tüccarların da Mani dininin, Uygur Devleti'nde yer bulmasında önemli katkıları olmuştur. Bunu Orhun yakınlarında bulunan Soğdca bir yazı parçasından anlamaktayız. Yazıda Uygurlara Mani mezhebini öğretenlerin Soğdlu misyonerler olduğuna yer verilmiştir. 762 senesinde Böğü Kağan muhtemel ki bu Soğdlu misyonerlere de denk gelmişti. Çin'de ve Çin'e giden yollarda ticaret kervanı kuran Soğdlular, bir bakıma Türklerin bu bölgelere akınlar düzenlemesine ve böylelikle güçlenmelerine de sebep olmuşlardır. Uygurlar bu dinin Çin ülkesinde de yayıcısı ve koruyucusu olmuşlardır. 770/771-807 arasında pek çok kez Çin'e giden Uygur elçileri, oradaki Maniheizm topluluklarının haklarının korunması ve Mani dininin yayılmasının

⁸⁶ Uygur Devleti zamanında, Türkçe-Soğdca-Çince olarak üç dille yazılan yazıt, geç dönem Uygur yazıtları arasındadır. 1889 senesinde N. M. Yadrintsev tarafından bulunmuştur. 821 senesinden sonra dikildiği yazıtta karşılaşılan geç dönem Çin sanatı örnekleri sayasende anlaşılmaktadır. Bkz., E. Aydın, **Uygur Yazıtı**, s.66.

⁸⁷ “Uygurların örf ve adetlerinin kötü oluşu ve halkın icra kuvvetini dinlemeyişi sebebiyle Kağan'ın Jui-Hsi gibi dört tane din adamını memleketine sokarak iki kutsiyeti inkişaf ettirerek vaz ettirdiğini ve üç an'a derin olarak nüfuz edildiğini kaydediyor. Bu din alametleri Nura ait (hakikaten) doktrinleri mükemmel incelenmiş oldukları gibi, yedi kitabı da tam olarak anlayabiliyorlardı. Onların kapasitesi denizler kadar derin, natıkları da çağlayanlar gibi (akıcı) idi. Bu sebeple Uygurları bu hak dinine girmeye sevk edebilirdi ... kaide olarak (kabul) etti. Bütün vazifelerin bir araya gelmesini gerçekleştirdi. Bundan başka ... fazileti kamile. Bu Tu-tu ve Tse-shih'ler iç dış nazırlar ... dediler ki; “Biz eski günahlarımız için istiğfarda bulunuyor ve hak dinine hizmeti arzu ediyoruz”. (Kağan tarafından) şöyle bir buyrultuda (bulunuldu): “Bu din nafiz (nüfuz edici) ve harikuladedir. Bununla beraber ona ihtida ve riayet güçtür. Onun iki veya üç defa hüslusla tetkik ettim. Bazen anlayamıyor şeytanı Buda olarak tesmiye ediyordum. Halbuki şimdi hakikatı çoktan anlamış bulunuyorum. (artık bundan sonra) (batıl dinlere) ibadet edemeyeceğim. Ve bilhassa ümit ederiz ki ... Diyordu” : “Mademki, ağımsız ve hüslus sahibisiniz ona derhal ihtida eder ve evamirini koruyabilirsiniz. Kabartma ve resmetmek suretiyle yapılmış şeytan tasvirlerini tamamen yakınız. Cinlere dua ve şeytanlar önünde secdeden tamamen (hidayet) ışıık dinini kabul ediniz. Bu memleket, sıcak kan içicilik (gibi) Barbar adetlerini bırakarak sebze ile beslenen bir memlekete dönsün. Bir cinayet devleti, iyiliklere teşvik kırallığı haline gelsin.” “bunun için ... insanda bulunmaktadır. Sema güç ve (kuvvet) verir, tabiler ise onu taklit ederler. Din emiri hak dininin kabul edildiğini işitince (onların) bu sadakatini methetti. Kadın ve erkek din adamlarını, (bu dini) vaz ederek yaymak için Çin'e soktu. Bundan sonra Mu-she ve müridleri kalabalık olarak dolaştılar. Doğudan batıya kadar dini yaymakla (meşgul oldular.)” Bkz., Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar**, s.23 vd.

sağlanması için Çin İmparatorundan emir çıkarmasını istemişlerdir. Kendi vatandaşları için de Hu-pei ve diğer bölgelerde Mani mabetleri inşa ettirmişlerdir. Uygur elçisi, 807 senesinde Lo-yang şehrinde ve Tai-yüan da Mani tapınakları kurmak için de izin istemişti. Uygurların yerleşik düzene geçmeleri bu din ile olmuştur. Edebiyat, sanat ve medeniyet alanında pek çok eser bırakan Uygurlar, kendilerinden sonra gelen devletlere medeniyet hocalığı yapmışlardır.⁸⁸

Uygurların sosyal ve dini hayatında reforma yol açan Böğü Kağan, Uygurların medeni olmalarını ve yerleşik düzene geçmelerini hedeflemiştir. Dolayısıyla Mani dini propagandasını artırmış böylece seçkin Uygurların bu dini benimsemesine imkân hazırlamıştır. Buna rağmen aristokrat çevrelerce kabul gören Mani dini, konargöçer Uygurlar tarafından hayat şartlarına uymadığı gerekçesiyle benimsenmemiştir.⁸⁹

Böğü Kağan'ın Maniheizm yanlısı gayretlerine rağmen, bu dine karşı olan bir grup devlet adamı da teşkilatlanmaktaydı. Tun Baga Tarkan'ın başını çektiği bu grup, Dokuz Oğuz boyları ile Çin'e karşı sefere çıkma hazırlığında olan Böğü Kağan'a muhalefet ederek Çin seferinden vazgeçirmeye çalışmıştır. Ancak Kağan, vezir Tun Baga Tarkan ile ters düşünce, 779 senesinde öldürülmüş ve tahta Tun Baga Tarkan geçmiştir. Yeni Kağan, Böğü Kağan'ın tüm destekçilerini ve onun yanında yer alan Dokuz Oğuzları ortadan kaldırmıştır. Bu olay sonrası Uygurların sadece siyasi değil, aynı zamanda sosyal hayatı da etkilenmiş ve Uygur Devleti içerisinde Dokuz Oğuzlar gibi, savundukları Çin'e akın fikirleri de giderek kaybolmuştur.⁹⁰

⁸⁸ Ö. İzgi, *Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar*, s.23 vd.

⁸⁹ Z. Kitapçı, *Uygur Türkleri Arasında İslamiyet*, s.52 vd.

⁹⁰ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s.17; C. Mackerras, *“Uygurlar”*, s.442.

3. BÖLÜM

UYGURLARIN GERİLEME ve ÇÖKÜŞ DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

3.1. TUN BAGA TARKAN (ALP KUTLUK BİLGE KAĞAN) (779-789) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Mani dini, VIII. yüzyıl sonlarında Yedisu ve Tarım havzasında yaygındı. Yedisu'dan T'ang İmparatorluğu'nun merkezine kadar uzanan ticaret yolunun tekeli, Soğdların ve Maniheist Türklerin elindeydi. Böğü Kağan'ın akrabası ve devletin veziri olan Tun Baga Tarkan¹ bu güzergâhın önemli durağı Ordubalık şehrini ve ticaret yolunun hâkimiyetini ele geçirmek için girişimde bulunmuştur. Devlet içinde önceden teşkilatlanan Vezir, Maniheizm karşıtları tarafından destekleniyordu. Neticede 779 senesinde ayaklanarak Ordubalık şehrini ele geçirmiş, kağanı öldürmüş ve *Alp Kutlug Bilge Kağan* unvanıyla tahta çıkmıştır.²

Kağanın tahta oturması ile Türk tarihinde ilk kez bir hanedan değişikliği olmuş ve A-shih-na'ların yerine A-shih-te'ler hanedanı yönetime gelmiştir. Kağanın ismi, Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde *Tun Baga Tarkan*, *İnançu Baga Tarkan* ve *Kutlug Baga Tarkan* şeklinde yer almıştır.³ On yıl süre ile Kağanlık yapan Tun Baga Tarkan, Çin'li bir prenses ile evlenerek, Uygur tüccarlarının Çin'de rahatça kalmasını sağlamıştır. Cesareti ve idaresi ile övülen Kağan'ın özellikleri anlatılırken “*Dünya nizamı için kanunlar hazırladığı*” bilgisine dikkat çekilmiştir.⁴

¹ Tun Baga Tarkan (Tun Mo-ho Ta-kan), önceki kağanın başveziridir. Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kağan ünvanı almıştır. T'ang sülalesinden Hsien-an Prensesi ile evlendirilmiştir. Bkz., Özkan İzgi, “*Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Taarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.252.

² Hüseyin Tekinoğlu, **Uygurlar**, İstanbul 2019, s.48; S. G. Klyashtorny, T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türk'ün Üç Bin Yılı**, İstanbul 2013, s.119.

³ Saadettin Yağmur Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara 2015, s.126.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, “*Asya Türk Devletleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı I/A-32**, Ankara 2011, s.184 vd.

3.1.1. Çin Politikası

780'de Tun Baga Tarkan'ın, Dokuz Oğuz beylerini öldürüp, onların güçlerini kırması sonucunda Uygur ülkesinde yaşanan karışıklık, Çin'de olumlu etkiler yaratmıştı. Öyle ki önceden Çin'e yerleşerek kuvvetlenen Uygurlar, Tudun (T'u-tong/Tug Tonga)⁵ önderliğinde yeni kağana yardım için yola çıkmış ancak Çin'de yaşayan Dokuz Oğuzlar, kendilerini emniyete almak için Uygur ülkesinde bulunan Dokuz Oğuz beylerine yardıma gelmemişlerdi. Çin'den hareket eden Uygurlar ise Chen-wu şehri valisi tarafından engellenmiş ve Çinli bir kadını kaçırdıkları bahanesiyle o bölgede tutulmuşlardı.⁶

Kendilerini Uygur olarak tanıtan Dokuz Oğuzlar, Çin İmparatoru Tai-tsung zamanında (763-779), zenginliklerini artırarak başkentte yaşıyorlardı. Onların güçlenmesi sadece Uygurları değil Çin'i de huzursuz ediyordu. İmparator değişince başa geçen Te-tsung (780-804),⁷ Çin'de güçlenmeye başlayan Uygurların memleketlerine dönmeleri emrini verdi. Böylelikle Uygur Devleti'nin Çin içerisinde güçlenmesine engel olmak istiyordu.⁸ Ancak Dokuz Oğuzlar, Tun Baga Tarkan'dan korktukları için geri dönmeye çekiniyorlardı. Kağan Tun Baga Tarkan, bu sırada Ötüken'deki hakimiyeti tam sağlayamadan, iç isyanlar ile uğraşmaktaydı. Bu olayı Çin İmparatoruna anlatan Dokuz Oğuz ve Soğd önderleri, Uygurlara saldırmak için bunun bir fırsat olduğunu bildirdiler. Ancak imparator bunu kabul etmemekle birlikte Tudun ve maiyetinin öldürülmesine ve mallarını yağmalanmasına da göz yumdu. Suçsuz insanların öldürülmesi hatta

⁵ Özkan İzgi ve Gülçin Çandarlıoğlu bu beyin ismini vermezken *Tudun* olarak bahsetmektedir. Tudun, Türklerde idari bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Çin kaynaklarında Göktürkler'de hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere veraset ile intikal eden bir ünvanı. Tudun'un görevi bağlı devletlerde başta vergiler ve gümrük resimlerinin kontrolünü sağlamaktır. Uygurlar gibi diğer Türk devletlerinde de kullanılan unvan, İslamiyetin kabulü sonrası Karahanlılar döneminde de kullanılmış "*Köyün büyüğü, tanınmış; köylülere içme suyu dağıtan adam*" manalarında Divanü Lügati't-Türk'te de geçmektedir. Bkz., Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.52 vd; Zehra Odabaşı, "*Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Unvanlar*", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi V/9**, 2019, s.185 vd. (165-192)

⁶ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara 1986, s.30 vd.

⁷ Te-tsung, Böğü Kağan zamanında 762 senesinde, Kağanın huzuruna geldiğinde tören dansı yapmayan prens Li-shih'in taht adıdır. Uygurların daha önce T'ang kumandanlarını öldürmüş olmalarının hatırasını sindirememiş olmasından dolayı onlara karşı düşmanlık besliyordu. Tun Baga Tarkan, kağan olduktan sonra Çin ile ilişkilerini düzeltmeye çalışsa da Te-tsung aynı fikirde değildi. O sebeple denge kurmak amacıyla Tibet ile yakınlaşmayı seçen Te-tsung, taktik bir hata yapmıştır. Çünkü Tibetliler T'ang Hanedanı'nı ortadan kaldırmayı planlıyor ve Çin başkentinde iç karışıklık çıkarmaya çalışıyorlardı. Bu yüzden şehri terk etmek zorunda kalan İmparator Te-tsung, ortalık sakinleşince tekrar geri dönmüştür. Bakanlarının etkisiyle İmparator Te-tsung, tekrar Uygurlar ile ilişkilerini düzene sokmak istemiştir. Bkz., T. Almas, **Uygurlar**, s.144 vd.

⁸ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019, s.16.

mallarının yağmalanması kabul edilemez denilerek, Çin'in ileri gelenleri tarafından kınanmıştır. Bu vahim ve bir o kadar da kışkırtıcı olay Ötüken'de bulunan Tun Baga Kağan'a anlatıldığında ve intikam için, Karabalgasun'a gelen Çinli elçilerin öldürülmesi teklif edildiğinde, Kağan sağduyulu davranmış ve bu teklifi reddetmiştir. Nihayetinde görevini yapan elçileri öldürmek Türk töresine yakışmazdı.⁹

781 senesinde Çin'de öldürülen Tudun ve mahiyetindeki Uygurların naaşları, Çinli görevli Hsiu tarafından Ötüken'e getirildi. Uygur İl Ögesi,¹⁰ Tudun'un öldürülmesi ile ilgili Hsiu ve diğerlerini suçlayarak onları azarlamış ve uzunca bir süre Kağan ile görüşmesine müsaade etmemiştir. Görüşme sağlandığında Kağan, Hsiu'a *"halkının onun ölümünü istediğini fakat bunu yapmayacağını ve borçları olan 1.800.000 Kuang'ı ödemeleri"* emrini vermiştir. Kağan, yardımcı Generali K'ang Ch'ih-hsin ve diğerlerini Hsiu ile birlikte geri göndermiştir. Bunun üzerine T'ang İmparatoru'nun gerekli ödemeyi yapmasına bakılırsa karşılıklı ilişkilere zarar vermemek için bir orta yol sağlandığı söylenebilir. Bu olaydan 787 senesine kadar geçen dönem durgundur. Zira Çin kaynaklarında o döneme ait bilgiye rastlanılmamıştır. Uygur Kağanı Tun Baga Tarkan'ın, Tudun (T'u-tung)'un öldürülmesinden iki sene sonra Çin sarayına 787'de elçi göndererek bildirdiği akrabalık ricası, Çin sarayında uzun tartışmalar sonrasında kabul görmüştür.¹¹

Tun Baga Tarkan'ın tahta oturması ile T'ang İmparatorluğu üzerindeki Uygur baskısının zayıfladığı görülmektedir. Çin'de dokuz yüzden fazla Uygur'un ve başlarında Tun Baga Tarkan'ın amcası olduğu bilinen Tudun (Tung-t'u) isimli beyin öldürülmesi bunun göstergesidir.¹²

Uygurların darbe sonucu tahta oturan kağanı Tun Baga Tarkan (Ho ku-tu-lu Kağan) Çin İmparatorluğu ile iyi ilişkileri devam ettirmek amacıyla pek çok kez evlilik talebinde bulunmuştur. Ancak çoğu zaman reddedilen bu istek, Çin'in içinde bulunduğu

⁹ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.125 vd.

¹⁰ A-Çor Yazıtında karşımıza çıkan idari unvanlar arasında yer alan "Öge", aksakal, müşavir, başvekil anlamlarına gelmektedir; bkz., Sadettin Gömeç, *"Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar"*, Erdem XII/36, Ankara 2000, s.940; Abdülkadir Donuk, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Ünvan ve Terimler**, İstanbul 1988, s.54 vd.

¹¹ İbrahim Onay, *"Uygurlar ve T'ang Hanedanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkiler ve Elçiler"*, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi VI/15**, Türkiye 2018, s.515; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.125 vd.

¹² Ahmet Taşağıl, **Uygurlar -840'tan Önce-**, İstanbul 2020, s.108.

sıkıntıları gerekçe gösteren Çinli bakan Li-pi'nin gayretleri ile İmparator'a sunulmuş ve kabul ettirilmiştir.¹³

İmparatorun evlilik için müsaade etmesine sevinen Tun Baga Tarkan (Ho Ku-tu-lu Kağan), devlet bakanı Chia-tieh Tu-tun'un başkanlığında, kız kardeşi Tengriken¹⁴ Kutlug Bilge ve bakan eşlerinin de yer aldığı bin kişilik bir heyeti, prensesi almak üzere Çin'e gönderdi. Çin'de çok iyi karşılanan heyet Kağanın; *"eskiden kardeş gibi idik. Şimdi damat oluyorum. Öyle ise yarı oğlunuz sayılırım. Eğer siz, Tu-fan'dan şikâyet ederseniz. O zaman oğul babasının dertlerini gidermelidir."* mesajını iletmiştir. Bunun neticesinde Tun Baga Tarkan, Tibetlilerle olan siyasi ilişkisini kesmişti. Zira Çin ile ilişkilerini sağlamlaştırmak azminde olduğunu göstermek istiyordu. Çin ülkesine gelen

¹³ Aralarında geçen konuşmada; Li Pi, İmparatora *"-Majeste benim planımı uygularsanız birkaç sene sonra atın fiyatı bugünkü fiyatından 10 misli daha ucuzlayacaktır."* demiş. İmparator sebebini sorduğunda *"-Majeste şahsınızdan fedakarlıkta bulunup her şeyi devletin için düşünürseniz ve bana lütfederseniz söyleyebilirim."* der. İmparator; *"-Sizin bundan şüpheniz mi var, istediğinizi söyleyebilirsiniz."* deyince Li Pi; *"-Ben majestenin kuzeyde Uygur, güneyde Tibet (Vietnam) ile iyi münasebet kurup, batıda Arap ve Hindistan ile sıkı dostluk irtibatı temin etmenizi rica etmek istiyorum, böyle olursa Tibet devleti de kendi at sıkıntısı yüzünden bize karşı yumuşamış olacaktır."* cevabını vermiştir. İmparator; *"-Üç devlet ile söylediğiniz gibi barışabilirim, ama Uygurlarla asla."* diyerek tepkisini göstermiştir. Li Pi ise; *"-Ben de zaten majestenin görüşünü biliyordum. Onu için daha önce söylemeğe cesaret edemedim. Bugünkü devletin için Uygur meselesi ön görülmektedir. Diğer üç ülkenin o kadar acelesi yok."* demiştir. İmparator cevaben; *"-Yalnız Uygurlar hakkında konuşmayınız. Demiş. Li Pi -Ben de bugün sizin bakanınız bulunuyorum. Sözlerimi tasdik edip etmemek majestelerine aittir. Fakat niye söylememe müsaade etmiyorsunuz?"* diye sormuş. İmparator ise; *"-Ben söylediklerinizi hep kabul ederim. Fakat Uygurlarla barışmak meselesini oğlum ve torunlarım kendi zamanlarında halletsinler. Benim zamanımda imkânsız."* diyerek tepkisini göstermiştir. Li Pi *"-Shen-chou olayı yüzünden değil mi?"* sorusunu yöneltmiş ve İmparator; *"-Doğru, Wei Shao-hua ve diğerleri benim uğruma Uygurlardan hakaret görerek öldürüldüler. Ben bunu unutabilir miyim? Devletimizde bu tip olaylar çok cereyan ediyor. Bunlar için Uygurlara karşılık vermediğime üzülüyorum. Onlarla barışa asla müsaade etmem, bu hususta fazla konuşmayım."* diyerek uyarıda bulunmuş. Ancak bakan Li Pi; *"-Shao-hua ve diğerlerini öldüren Mo-yü Kağan idi. Majeste siz tahta geçtiğinizde Mo-yü Kağan askere kumanda ederek Çin'i istila etmeye kalkışmıştı. Fakat Mo-yü ülkeden ayrılmadan bugünkü Ho Ku-tu-lu Kağan tarafından öldürüldü. Bu bakımdan bugünkü Kağan Majesteye fedakarlıkta bulunmuştur. Ona unvan ve mükafat ihsan etmelisiniz. Ondandır neden şikâyet ediyorsunuz? Daha sonra Chang Kuang-shing T'u-tug başta olmak üzere dokuz yüzden fazla Uygur'u öldürdüğü zaman Ho Ku-tu-lu Çin elçilerini öldürmemiştir. Buna göre Ho Ku-tu-lu masumdur."* demiştir. İmparator cevaben; *"-Siz Uygurlarla barışmayı uygun buluyorsunuz, ama ben doğru olduğunu zannetmiyorum."* Dedi. Li Pi; *"-Bende memleketiniz için söylüyorum. Yoksa yalnız geçici bir huzur temin etmek için söylersem İmparator Sutsung ve T'ai-tsung'un ruhlarına nasıl cevap verebilirim."* demiştir. İmparator bu konu hakkında düşüneceğini söyleyerek konuyu kapatmıştır. Ancak bakan Li Pi on beş kez daha bu konu hakkında İmparator ile görüşmüş fakat olumlu yanıt alamayınca; *"-Majeste, mademki Uygurlarla barışmaya müsaade etmiyorsunuz, o halde bana ölüm ihsan etmenizi rica ediyorum."* demiş İmparator ise; *"-Ben zıt nasihat dinlemeyen değilim. Yalnız sizinle bu mevzuda tartışmak isterim. Niye benden ayrılmak istiyorsunuz."* cevabını vermiştir. Tüm bu yoğun tartışma sonrası yılın dokuzuncu ayında Çinde kalan Uygur elçisi Ho-chüeh Chin-chün ile Hsien-an Kung-chu'nun Uygur Kağanı ile evleneceğine dair haberi Uygur heyetine ulaştırmıştır. Uygurlara at karşılığı borç olan ellibin top kumaş da aynı dönemde ödenmiştir. Bkz., G. Çandarlıoğlu, *"Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli"*, s.66 vd.

¹⁴ *"Tengriken"*; Eski Türklerde prenses anlamına gelen Tengrim kelimesinden türetilen ve Kağanın kız kardeşlerine verilen bir unvandır. Bkz., A. Donuk, **Unvan ve Terimler**, s.49 vd.

Uygur heyetinin İmparator tarafından nasıl karşılandığı kaynaklarda detaylıca anlatılmıştır. Çin protokol kurallarına göre gerçekleşen karşılama töreni, iki ülke arasındaki yakınlığın göstergesi niteliğindedir.¹⁵

3.1.2. Tibet Politikası

Uygurlar 785 senesi'nde Türgiş kabileleri içinden çıkan Sha-tolar¹⁶ üzerinde yoğun baskı kurmuşlardı. Bunun sonucunda yedi bin çadırılık boy Tibet'e sığınmıştı. Tibetliler bu dönemi iyi bir politika kurgulayarak geçirmişlerdir. Tibetliler, Karluk ve Kırgız boylarını da Sha-to'ar gibi yanlarına çekmişlerdir. 787 senesinde iki Uygur boyu da onlara katılarak Çin ülkesine akın etmiş ve pek çok ganimet elde ederek geri dönmüşlerdir. Uygur yönetiminde ayrışmaya sebep olan bu olay, Türklerin kendilerinden olan Uygurlar'a değil de yabancı bir kabileye sığınmasının muhtemel ki yönetimden hoşnut olmadıklarını göstermektedir.¹⁷

Tibetliler, 788 senesinde güçlerini toplayarak Beşbalık, Kuca, Kaşgar gibi İpek Yolu güzergâhında bulunan, stratejik öneme sahip şehirlere saldırı düzenlemişlerdir. Bu durum Türkistan'daki siyasi dengeleri değiştirmiştir. O dönem Karlukların doğu grubu ve Sha-t'o Türkleri, Tibetlilerden yana tavır alınca, Uygurlar zor durumda kalmış ve siyasi alanda güç kaybetmeye başlamıştır. Beşbalık bölgesi, 790'da tamamen Tibet'in

¹⁵ “İmparator Uygur prensesinin şerefine bayram yapılmasını istedi. Tören sırasında olan uygur prensesini Yin-t'ai kapısından geçirdiler. Üç yaşlı prenses onu bekledi. O, onlarla tercüman vasıtası ile konuştu. Diğerleri eğilerek selamlayınca oda reveransla cevap verdi. Onlar onunla birlikte içeri girdiler İmparator sarayın iç salonlarından birinde idi. Yaşlı prensesler önce girdiler ve İmparatoru beklediler. Uygur prensesi gelip reveransla ona hürmetlerini bildirdi. Sonra, harem misafirlerinin teşrifatçısı ona yaşlı prenseslerin yanında yer gösterdi. Tekrar tercüman vasıtasıyla suallere geçildi. Sonra hep beraber ziyafet salonuna gittiler. Hsien-fei merdivenleri indi onları bekledi. Uygur prensesi eğilerek onu selamladı. Hsien -fei onu eğilerek cevaplandırdı. Tekrar o selam verdi ve o kabul etti. Onlar batı merdivenlerine çıkıp oturdular. İmparator Uygur prensesine hediyeler verdiği zaman o, yerinden inip reveransla hediyeleri kabul etti. Cariyeler ve prensesler reveransla karşılık verdiler.” Çin sarayında Uygur prensesleri dönmeden, böyle iki kez daha ziyafet verilmiştir. Çin İmparatoru memurlarının rütbe sırasını tekrar düzenleyerek T'eng Beyi Chang-jan'ı evlilik merasiminin yöneticisi yaptı. Prensese Uygur ülkesine gidişlerinde refakat etsin diye de devlet işleri bakanlığının sağ başkan vekili olan Kuan Po'yu ve yanında Kağan'a “K'u-tu-lu Ch'ang-shou T'en-ch'in P'i-Chia Kağan ve prensese Chih-hui Tuan-cheng Ch'ang-shou Hsiou Shun Hatun unvanlarını veren ferman vererek uğurlamıştır.” Bkz., Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prenseler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi S.28-29**, İstanbul 1974, s.67 vd.

¹⁶ Wolfram Eberhard, Sha-t'o boyunu “şimal barbarları/Türgiş klanı” şeklinde tanımlamaktadır. Bkz., Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, (yay. N. Uluğtuğ), Ankara 1996 s.207; Sha-t'o/Ongutlar ile ilgili geniş bilgi için bkz., Cahit Alptekin, “Ongutlar'ın (Ögütler) Kökenleri Hakkında Kaynaklar ve Sha-t'o-Ongut Akrabalığı Üzerine Araştırmalar”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi S. 22**, İstanbul 2013, s.489-510.

¹⁷ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.126 vd.

eline geçince siyasi dengeler de değişmiş, bunun sonucunda Çin, Türkistan'dan tamamen çekilmiştir.¹⁸

3.1.3. Türk Boyları Politikası

Bögü Kağan'ın Kırgız seferi sonrası, Çin'e bir akın düzenleme isteği vardı. Ancak buna karşı çıkan Tun Baga Tarkan, Kırgızları da arkasına alarak Kağanı tahtan indirip yerine geçmiştir. Bu dönemde Uygur Devleti'nde Kırgızların etkisinin arttığı görülmektedir.¹⁹

786'ya gelindiğinde Şa-to Türkleri artık Uygurların uyguladığı mali politikalardan rahatsız olmaya başlamış, neticede Uygurlardan ayrılarak Tibetlilerle iyi ilişkiler kurup, onlarla Beşbalık şehrine taaruzda bulunmuşlardır. Böylece Uygurlar'ın elinden çıkan Beşbalık bölgesine bir süre Tibet ve Şa-to güçleri sahip olmuştur.²⁰

3.1.4. Soğd Politikası

Uygur- Soğd ilişkileri genellikle ticaret çerçevesinde gerçekleşmiştir. Uygurların gerileme dönemine girmesi, Uygur Çin ticaretini yürüten Soğdluları da olumsuz etkilemiştir. Bu dönemde kaçakçılık, devletin elçileri gibi büyük memurlar arasında bile yaygınlaşmıştır.

An-Lu-shan isyanı, Çin askerlerinin sınırlardan iç bölgelere çekilmesine sebep olmuştu. Bunu fırsat bilen Tibetliler, askersiz ve savunmasız kalan Çin sınırını işgal etmişlerdi. Çin'in batı ile bağlantısını sağlayan He hsi bölgesi eski dönemlerden beri stratejik öneme sahipti. Çin yönetimi bu bölgeyi Soğdlulardan arındırmak için memleketlerine dönmek isteyen Soğdlara para yardımı sağlamıştır. Ancak bu yardım, memleketlerine dönmeleri amacıyla dağıtıldığı hâlde ihtiyacı olmayanlar tarafından kullanılmıştı. Kayıtlara göre 782 yılında Çin sarayı, bin sekiz yüz doksan iki sivil memur ve sekiz yüz doksan altı askeri görevli olmak üzere toplam iki bin yedi yüz seksen sekiz kişiye, altı yüz altı bin mın para harcamıştır. Dönemin başbakanı Li Pi, hazineye giderek devlete yük olan para yardımı uygulamasına son vermek için Ch'an-an'daki Soğdlara, Uygurların toprağından geçerek ya da deniz yolu ile memleketlerine dönmelerini tavsiye etmiş ve dönmek istemeyenler için T'ang memuru olma zorunluluğu

¹⁸ A. Taşağıl, **Uygurlar**, s.113.

¹⁹ Saadettin Yağmur Gömeç, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara 2014, s.87 vd.

²⁰ Hüseyin Tekinoğlu, **Uygurlar**, İstanbul 2019, s.50; Ahmet Taşağıl, **Uygurlar-840'tan Önce-**, İstanbul 2020, s.112 vd.

getirildiğini bildirmişti. Fakat kimse memleketine dönmek istemeyince orduya sevk edilmişlerdi.²¹ Soğdlular ile yaşanan bu olay Uygur Devleti'nin Çin ile ilişkilerinin bozulup düzeltilmeye çalışıldığı (779-787) zamana denk gelmiştir. Çinliler, Soğdlulardan kurtulma politikasını gerekçelendirirken onların ve Uygurların Çin'de yasa dışı işlere karıştıklarını hatta kaçakçılık yaptıklarını iddia etmişlerdir. Soğdlar sadece Asya kıtasında batı-doğu ticareti ile değil, kuzey-güney ticareti ile de fazlaca uğraşıyorlardı. Bulundukları coğrafya ve faaliyet alanı itibariyle Soğd ve Uygurlar arasındaki politika olumlu seyretmiştir. Çin yönetimi, Soğdlular yönettiği Çin'deki Uygur ekonomisinden ve buna bağlı olarak Uygurların ekonomik taleplerinden yorulmuştu. Bu sebeple, Uygurlar ile olan ilişkilerini düzene koymak için Çin'de faaliyet gösteren Soğdları kontrol etmek mecburiyetinde kalmıştı. Uygur Devleti ile T'ang hanedanı arasında Çin'de yaşayan Uygur ve Soğdların ticarî faaliyetlerinin sınırlandırılarak, kontrol altına alınmasını hedefleyen bir antlaşma yapılmıştır. Burada Çin'in söz sahibi olduğu açıktır. Ancak bu anlaşmaya rağmen Soğd Uygur ilişkisi, Uygur Devleti'nin sonuna değin hatta Uygur Devleti yıkıldıktan sonra bile sürdürülecektir.²²

Tun Baga Tarkan'ın devlet yönetim anlayışını şekillendiren esas unsur, Uygur Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik durumdur. O sebeple daha barışçı ve siyasi çözümleri ön plana çıkaran bir politika izlemiş ve ticarete ağırlık vermiştir. Onun döneminde Uygurların Çin siyaseti dahi Soğdlular vasıtasıyla ve ticaret ekseninde

²¹ “He, Long (bölgesi), Tibetlilerin eline geçince Ti'en Pao döneminden itibaren Pei-t t'ing (Beşbalık) ve batı ülkelerinden olan elçilerin dönüş yolu kesildi; hepsi Hong-lu-li hsi'de kaldı. Hükümet, onları kurtarmak için para yardımı yaptı. (Fakat) bu arada haksız para alanlar da vardı. (Bundan dolayı) Ch'ang-an şehri idarecileri (masraflara) dayanamıyordu. (Başbakan) Li Pi, Ch'ang-an'daki Soğdlulardan uzun zaman veya kırk sene kalan kişiler de olduğunu biliyordu. Bazı ailelerin ev ve toprakları vardı. Rehincilik yapan kişiler de bulunuyordu. (Onlar) rahat yaşadıkları için (memleketlerine) dönmek istemiyorlardı. Onların sayısı da dört bin kişi kadar olmuştu. (Bunun için) araştırma yapıp zengin Soğdlara para yardımı iptal edilmiştir. Soğdlar buna itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine Pi (şöyle) dedi: “Şimdiye kadar Başbakan olarak ben hata yapmışım, yurt dışından elçi olarak gelip on seneden fazla kalıp geri dönemeyenler vardı. Şimdi Uygur topraklarından veya deniz yolu ile memleketinize dönebilirsiniz; dönmek istemeyenler ise Hong-lu hsi'de başvuru yapıp unvan ve para alıp T'ang memuru olabilir. Yaşamak için şans yakalamak ve yeni bir (hayat) kurmak gerekir, (yoksa) hayatınızı burada bitirmek mi istiyorsunuz!” Ancak memleketine bu sözlerle rağmen dönmek isteyen bir kişi bile çıkmadı. Pi onları Shen-ce-liang ordusuna gönderdi. (Oraya gönderilenlerden) prens ve elçilere asker ve atlar verildi veya uygun işle görevlendirildi. Başkaları ise asker oldu ve boşuna oturmaları yasaklandı. Hong-lu hsi'da para alan on kadar kişi kalmıştı. Senelik masraf beş yüz parası azaldı ve halk sevindi.” Bkz., H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.104 vd.

²² H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.105 vd.

yürütülmüştür. Devrin gerçekleri göz önüne alındığında bunun başarılı bir politika olduğunu söylemek gerekir. Ancak daha fazlasına ömrü vefa etmemiştir.

Tun Baga Tarkan'ın, 789 senesinde ölünce yerine oğlu To-lo-ssu, Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan geçmiştir.²³

3.2. AY TENGRİDE KUT BULMUŞ KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN (DUOLUOSİ KAĞAN) (789-790) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan 789'da tahta oturmuştur. Bu dönemde Kağanın unvanında kullanılan “Ay”²⁴ kelimesi dikkat çekmektedir. Maniheizm etkisi ile kağanların unvanlarında görülmeye başlanan “Ay” Mani dininde güneş kadar önemli bir kavramdır. Bu kağanın hükümdarlığı sırasında Türkistan coğrafyasında siyasi karışıklıklar başlamıştır.²⁵

Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kağan döneminin en önemli olayı, Tibet hakimiyetinde bulunan Beşbalık Şehri'nin Uygur başbakanı tarafından geri alınmasıdır.²⁶ Bununla beraber onun Çin, Tibet ve Türk boyları siyaseti etkindir.

3.2.1. Çin Politikası

Uygur Devleti'nin dış politikasında 787'de, Çin ile anlaşma yaptıktan sonra değişiklik göze çarpar. Çin'i ticari yönden epeyce zarara uğratan Uygurların, 779 senesinden sonra ilişkileri iyiden iyiye kötü bir hal almıştır. Bu sebeple Uygurlar, Çin ile ilişkileri tekrar düzenlemek ve yoluna koyma adına yeni bir politika geliştirmiştir. Tun Baga Tarkan döneminde uyum politikası gereği Çin'i zarara uğratmamaya özen gösteren Uygur Devleti'nin ekonomik gelirleri azaldığı için yeni mali kaynaklar araştırılmaya başlanmıştır. Bunun neticesinde Uygur askerleri Beşbalık'a girerek oradaki kavimlere karşı yağma faaliyetleri yürütmüştür. Bu yağma faaliyetleri kaynaklara şu şekilde

²³ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara 1986, s.33 vd.

²⁴ Göktürk döneminde kut veren bir varlık olan Tanrı'ya vurgu yapılırken, Mani dini etkisiyle Uygurlarda artık güneş ve ay kut veren varlık haline gelmiştir. Ancak Uygurlardaki güneş ve ay kültünün sadece Mani dini ile alakalı olmadığı, diğer gök kültleriyle birlikte Çin'e ön Türk kabul edilen Chou'lar tarafından getirildiğinden bahsedilmektedir. Hunlarda ve Göktürklerde de görülen güneş ay kültünü tarihi çok eskilere dayanmaktadır. Ancak Uygurlar döneminde ayrı bir yere sahip olan bu kült dini etkilerle Maniheizm bir eser olan Huastuarift'de Kün Ay Tengri (Güneş Ay Tanrı), tanrı yerine varmak için ilk kapı olarak kabul edilmiştir. Bkz., Abdülkadir Kıyak, “İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar”, **Karadeniz**, s.136. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155428>, 17.02.2022, sa.18:13.

²⁵ Ö. İzgi, **Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar**, s.33 vd.

²⁶ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.21.

yansımıştır; “(Uygurlar); elbiseleri, yiyecekleri, alabildikleri şeylerin hepsini zorla aldılar. (Bunun için) insanların yaşaması zorlaştı.”²⁷

Külüg Bilge Kağan, kısa süren hükümdarlığı boyunca, Tibetliler tarafından ele geçirilen Beşbalık şehrini geri almak için Çin ile dostluk politikası yürütmüştür. Çin hükümdarının desteğine rağmen fazla başarı elde edemeyen Kağanın ömrü vefa etmemiş ve kardeşi tarafından öldürülmüştür.²⁸

3.2.2. Tibet Politikası

Tibetliler uzun süreli sessizliğin ardından 787’de Tarım bölgesinin doğusunu işgal etti.²⁹ Güneyden Uygur ülkesini tehdit eden bu teşebbüs, Uygurların içerisinde yaşayan ancak yönetimden memnun olmadıkları için devlete pamuk ipliği ile bağlı olan Karluklar ile Şatoları da tahrik etmişti. O sebeple 789 senesinde Uygurlar ve Tibetliler arasında Pei Ting (Beşbalık)’de çıkan savaşı fırsat bilip, Tibet tarafına geçtiler.³⁰ Böylece Tibetliler Çin-Uygur müttefik ordularını yenerek Beşbalık Şehri’ni işgal ettiler.³¹ Bunun üzerine Uygur Kağanı, Beşbalık’ı geri almak için İl Ögesi’ni Tibet seferi ile görevlendirdi. Ancak Kağan bu sefer sonucunda yenildiğini öğrenemeden kardeşi tarafından 790 yılında öldürülecektir.³²

3.2.3. Türk Boyları Politikası

Başlangıçta Beyaz Giysili Türkler,³³ Karluk kabileleri ve Sha-t’olar, Uygurlar ülkesinde huzur içinde yaşarlardı. Daha sonra Uygurlara ödedikleri vergi miktarının artması,

²⁷ Hisaji Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)**, Ankara 2010, s.121vd. (Yayınlanmamış Doktora Tezi),

²⁸ Joseph De Guignes, **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi I**, (yay. H. C. Yalçın), İstanbul 2019, s.583; Varis Abdurrahman Çakan, **Orta Asya Türk Tarihine Giriş I-İslam’a Kadar**, Ankara 2019, s.306.

²⁹ Istvan Vasary, **Eski İç Asya’nın Tarihi**, (yay. İsmail Doğan), İstanbul 2016, s.135.

³⁰ Çin kaynakları savaşın sebebini; “Şatolar altı bin tane çadırılık halkı ile Pei-ting’e yakın ve Uygurlara tabi olarak yaşıyordu. Uygurlar istedikleri kadar onlardan (mal) topluyordu. Bu bakımdan (Şatolar) çok zor durumdaydılar. Karluklar ile Pai Fu t’u Chühler de zaten Uygurlar ile ilişki kurmuşlardı. (Ama onlar da Uygurlar tarafından) yağmalanıyordu. Bu yüzden Tibetliler (onlara) hediyeler gönderip kendi tarafına çekti (ve onlar Tibetler ile) ilişki kurdular. Tibet Karluk ve Pai-fu’lar ile beraber ve Pei ting’e saldırdı. Uygurların başdanışmanı Chieh Kam Chiu askerleriyle Pei ting’i kurtarmaya gitti. (Fakat) savaşı kaybetti. Tibetliler (Pei Ting’i) kuşatınca halk Uygurlardan çok baskı gördüğü için Tibetlilere teslim oldu ve aynı zamanda Şatolar da (Tibetlilere) teslim oldu...” şeklinde anlatır. Bkz., H. Tokuda, **Uygur-Çin Ticari İlişkileri**, s.121 vd.

³¹ I. Vasary, **İç Asya’nın Tarihi**, s.135.

³² V. A. Çakan, **Orta Asya Türk**, s.306.

³³ Maniheizm dinine mensup bir kimsenin elbisesinden ilham alınarak bu isimlendirme Maniheist Türkler için kullanılmıştır. “Beyazlar giymiş göğün oğulları” olarak isimlendirilmişlerdir. Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, İstanbul 2013, s.65.

huzursuzluğa sebep oldu. Bu durumdan faydalanan Tibetliler, adı geçen kabileleri yanına çekmek için rüşvetler vermeye başladı. Tibetlilerin bu siyaseti sonuç verdi ve nihayetinde Karluk, Beyaz Giysili Türkler ve Sha-t'o'lar ile ittifak içerisinde Beşbalık şehrini ele geçirdiler.³⁴

Uygurlar, İl Ögesi'nin³⁵ kumandasında bu ittifaka karşı başarı sağlayamayınca ülkelerinin iç düzeni de bozuldu ve olaylar kağanın öldürülmesine kadar vardı. Nitekim Uygur kağanı, İl Ögesinin seferi sırasında öldürüldü.³⁶

Külüg Bilge Kağan, 790 senesinde kardeşi ya da bazılarına göre Hatunu tarafından zehirlenerek öldürülünce kardeşi kendini kağan ilan etmiş ancak Uygurlar tarafından benimsenmeyen bu kardeş de öldürülüp, 16-17 yaşlarındaki oğlu A-Ch'o (Feng-Ch'eng) Kutluk Bilge Kağan tahta çıkartılmıştır.³⁷

3.3. A-CH'O (FENG-CH'ENG) KUTLUK BİLGE KAĞAN (790-795) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

A-Ch'o (Feng-Ch'eng) Kutluk Bilge Kağan, Uygurların önde gelenleri tarafından 790'da henüz çocuk yaşta iken tahta çıkarılmıştır. Genç yaştaki Kağan, dönemin nüfuzlu devlet adamlarından biri olan İl Ögesi Hsieh Yü-chia-ssu (İnançu Bilge)'nun desteğini almak istemiştir. Bu amaçla Beşbalık seferinden dönen İl Ögesini karşılamış ve ondan kendisini öz oğlu gibi görmesini istemiştir. Bu duruş, İl Ögesinin hoşuna gitmiş ve onu öz oğlu ilan etmiştir. Türk tarihindeki önemli devlet adamlarından (ayguçılara/vezirlere) biri olan İl Ögesi İnançu Bilge, tüm yetkileri elinde bulundurmasına rağmen devlete daima sadık kalmış ve Kağan'ın yanında yer almıştır.³⁸

3.3.1. Çin Politikası

Kutluk Bilge Kağan döneminde, Uygur-Çin politikaları ilk olarak 791 senesinin şubat ayında Kağan'ı tebrik için gönderilen elçilik heyeti ile başlamıştır. Aynı yılın Ekim

³⁴ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.21.

³⁵ A-Çor Yazıtında karşımıza çıkan idari unvanlar arasında yer alan "Öge", aksakal, müşavir, başvekil anlamlarına gelmektedir. Bkz., Sadettin Gömeç, "*Kök Türkçe Yazılı Belgelerde*", s.940; Abakan Irmağının sol kıyısı yakınlarında bulunan Oçuri Yazıtı (Açura-Açuri)'nda *İl Ögesi İnançu Bilge'den* bahsedilmektedir. Bkz., Erhan Aydın, *Sibirya'da Türk İzleri*, İstanbul 2019, s.99 vd.

³⁶ Christopher I. Beckwith, *Tibet İmparatorluğu Tarihi Orta Çağ'da Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi*, (yay. A. F. Doğan), İstanbul 2020, s.160 vd.

³⁷ Ö. İzgi, *Kutluk Bilge Kül ve Uygurlar*, s.33 vd.

³⁸ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.129 vd.

ayında Kağan, Prenses Ning-kuo'nun ³⁹ vefatını bildirmek için Çin'e elçiler göndermiştir.⁴⁰

Çin o dönemde iç karışıklıklarla uğraşırken Uygurların, Tibet işgalindeki Beşbalık üzerine gerçekleştirdiği iki sefere de yardım gönderememişti. Daha da önemlisi Uygur-Tibet mücadelesini kendi çıkarı için kullanmıştı. Halbuki birkaç sene evvel Uygurları Tibet'e düşman eden de Çin'i koruma siyasetinden başka bir şey değildi. Sonuçta yıpranan ve zayıflayan yine Uygurlar olacaktır.⁴¹

Buna rağmen Tibet seferinden başarıyla dönen kağanın esirler ve hayvanlardan müteşekkil ganimeti Çin İmparatoru'na hediye etmiş ve bir elçilik heyeti göndermiştir.

Çin sarayına gelen Uygur Yağlakar Ling'e, 792'nin 7. Ayında Çin tarafından Sağ Baş İdareci görevi verildi. Gerçekte T'ang Çinlisi olan Ling, Uygur Kağanına katıldığı için Kağanın evladı sayılmıştı. Kağanın urug adını alınca da "Yağlakar Ling" olarak anılmaya başlanan Ling Uygur devlet işleriyle ilgilenmişti. Çin sarayına geldiğinde İmparatorun teveccühü ile onurlandırılmış, cömert hediyeler ile ödüllendirilmiş ve pazara getirdiği atlara karşılık yetmiş bin top ipek verilmiştir. Onun elçiliğinin başlattığı olumlu süreç devam etmiş, 793'e gelindiğinde Uygur tarafından Çin'e yeni bir elçilik heyeti gönderilip hediyeler sunulmuştur.⁴²

3.3.2. Tibet Politikası

Beşbalık seferi yeni tahta geçen bu Kutluk Bilge Kağan zamanında da devam etti. Uygurlar, 791'de ülkedeki tüm birlikleri toplayarak Beşbalık'ı elinde tutan Tibetliler üzerine saldırıp bazı kişileri esir ettiler.⁴³ Tibetlileri yenen Kağan,⁴⁴ Uygur Devleti'nde geçici de olsa bir huzur ortamı sağlayabildi. Kutluk Bilge Kağan aynı yılın güzünde esir etmiş olduğu Tibetli ve Karlukları, hayvanlarıyla birlikte Çin İmparatoruna sunmak üzere bir elçi göndermiş, bu vesile ile zaferini de bildirmiştir. Esir ettiği Tibetli başkomutanı da bir yıl sonra 792'de Çin İmparatoruna ayrıca hediye etmiştir.⁴⁵ Ancak

³⁹ Moyen Çor ve Böğü Kağan'a katunluk eden prenses, Tun Baga Tarkan'ın tahtı ele geçirmesi ile dışarda kalmıştı. Moyen Çor'dan olma iki oğlu Tun Baga Tarkan tarafından öldürülmüş, kısa süre sonra prenses de ölmüştür. Bkz., Kürşat Yıldırım **Uygur Kağanlığı**, s.68.

⁴⁰ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.22.

⁴¹ Turgun Almas, **Uygurlar**, (yay. A. Batur), İstanbul 2013, s.157.

⁴² Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.69.

⁴³ C. I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, s.161 vd; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.130 vd.

⁴⁴ Turgun Almas, **Uygurlar**, (yay. A. Batur), İstanbul 2013, s.156 vd.

⁴⁵ Kürşat Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, İstanbul 2021, s.69.

buna rağmen Beşbalık'ın yarısı da dahil olmak üzere Tarım Havzasının önemli bir kısmı Tibetlilerde kalacaktır. Daha da önemlisi yaklaşık bir yıl sonra Tibetliler Beşbalık'ı tekrar işgal edecektir. Hal böyle iken Kutluk Bilge Kağan'ın 795'te ölmesi, Uygur hanedanında yeni bir taht kavgasına sebep olacaktır.⁴⁶

3.4. AY TENGRİDE ÜLÜĞ BULMIŞ ALP KUTLUK ULUĞ BİLGE KAĞAN (795-805) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Kutluk Bilge Kağan, genç yaşta varis bırakmadan vefat edince, kısa süreli bir taht kavgası yaşanmıştır. Sadece devlet adamlarının değil aynı zamanda halkın da çok sevdiği A-shih-te'lerden, Ediz boyuna mensup, Tun Baga Tarkan'ın torunu ve daha önceki Uygur Kağanı'nın evlatlığı olduğu düşünülen Buyruk Başı Kutluk'u 795 senesinde tahta geçirmişlerdir. Böylece Uygur Devleti'nde Tun Baga Tarkan ile başlayan hanedan değişikliği aynı çizgide devam etmiştir.⁴⁷ Tengride Ülüg Bulmuş Alp Kutluk Uluğ Bilge Kağan (Ku-tu-lu/Ko-to-lu) unvanı alan Kutluk, selefi Kutluk Bilge Kağan döneminden beri Uygurlar'a önemli hizmetleri olmuş ve tahta geçince de Yağlakar soyadını almıştır.⁴⁸

Ku-tu-lu Kağan dönemi önemli olayları arasında; Karluk isyanını bastırması, Doğu Türkistan'ı Tibetlilerden temizlemesi ve büyük Kırgız seferi sayılabilir. Kağanın, Turfan bölgesi ve Doğu Türkistan şehirlerine büyük önem vermesi belki de Uygurlar'ın gelecekteki ebedi yurtlarını hazırlamasına bilmeden ön ayak olmuştur.⁴⁹ Daha tahta çıkmadan Tibetliler'in elinden Beşbalık'ı geri almayı başaran Ku-tu-lu Kağan, Uygurların en büyük kağanları arasında yerini almıştır.⁵⁰

Karabalgasun Yazıtı'nda Kağan ile ilgili; *“Kutluk Bilge dünyaya geldiği günden beri Uygurlara saadet vermiş, çocukluğundan ölümüne kadar mükemmel bir savaşçı olmuştur. Sadece Uygur ülkesi için değil dünya düzeni için de kanunlar kuran hükümdar olmuştur.”* ifadeleri yer almaktadır. Onun devri, Uygur Kağanlığı'nın en güçlü dönemlerinden biridir. Çin İmparatorluğu'na salmış olduğu korku, Çinlilerin sınır

⁴⁶ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.22.

⁴⁷ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.130 vd.

⁴⁸ J. De Guignes, **Hunların Türklerin Tarih-i Umumisi I**, s.584 vd; M. E. Zeren, **Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar**, s.28.

⁴⁹ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.24 vd.

⁵⁰ Münevver Ebru Zeren, **Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2015, s.28.

garnizonlarını güçlendirmeleri ve yetenekli kumandanlar ile donatmaları sonucunu doğurmuştur.⁵¹

3.4.1. Çin Politikası

Ku-tu-lu Kağan, Tahta geçtikten sonra Çin'e elçilik heyeti yollayarak hükümdarlığını bildirmiştir. Bunun üzerine Çin Devleti Kağana “*Hoai-sin Han*” unvanını vermiştir.⁵²

Bu Kağan zamanında Kırgız zaferi ile gücünün zirvesine ulaşan Uygur Devleti'nin yükselişi Çin İmparatorluğunu tekrar korkutmaya başlamıştı. Böylece sınırlarına garnizonlar kurmaya ve başlarına becerikli generaller getirmeye gayret ettiler. Muhafız sayılarını arttırarak, surları güçlendiren Çin, her zaman uyguladığı manevi entrika politikasını da ihmal etmemiştir.⁵³

3.4.2. Tibet Politikası

Turfan yakınlarında bulunan Kara Hoca ve Beşbalık şehirleri 794 senesinde Tibetlilerin elinde bulunmaktaydı.⁵⁴ Ku-tu-lu Kağan, tahta geçince iç isyanları bastırmış ve ordusunun başında Tibet seferine çıkmıştır. 804 senesinde nihai hedefine ulaşarak, Beşbalık'ın yarısını, Karaşehir (Agni), Küsen ve çevresindeki bölgeleri geri almıştır.⁵⁵

Karabalgasun Yazıtı'nda Kağan'ın Tibet seferi ile ilgili; “*Daha sonra Karluk ve Tibetliler ardı sıra hükümete karşı çeteler kurdular. Urgu'da Uygur ordusunun bir kısmı düşmanla vuruştı. Beşbalık'ın yarısını aldı ve yarısını da kuşattı. Bunun üzerine Kök Kağan bizzat büyük bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri ele geçirdi. Topraklarında rahat duran ve temiz hava soluyan ahaliden iyi olanlarını iltifatlara boğdu, karşı gelenleri ise kızıl kana boyadı. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri tatlı diller dökerek yerleşmeye çağırdı ve halka iltifatta bulundu.*”⁵⁶

⁵¹ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.24 vd.

⁵² J. De Guignes, *Hunların Türklerin Tarih-i Umumisi I*, s.584 vd; Kağanın ismi Çin yıllıklarında “T’eng-li-lo yü-lu mo-mi-shih ho-lu p’i-chia Huai-hsin ve Ai t’eng-li-lo yu-lu mo-mi-shih ho hu-lu p’i-chia Huai-hsin Kagan” olarak geçmektedir. Bkz., S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.131 vd.

⁵³ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.24 vd.

⁵⁴ W. Barthold, *Türkistan Halklarının Tarihi*, (yay. G. Aynakulova), İstanbul 2018, s.35 vd.

⁵⁵ Ahmet Süleyman Kutluk, *En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl’a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar*, (yay. A. Cinkara), İstanbul 2020, s.216.

⁵⁶ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.132.

3.4.3. Türk Boyları ile Yürütülen Politika

Ku-tu-lu Kağan'ın tahta oturmasını fırsat bilen Kırgızlar isyan etmiş fakat yeni Kağan tarafından ağır yenilgiye uğratılmışlardır. Bu olay Karabalgasun Yazıtı'nda;

“Eskiden 400.000'den fazla ok atan askeri olan Gyangun ülkesi vardı. Onlar isyan çıkardılar fakat akıllı, gayretli, insana şaşkınlık verecek derecede mükemmel savaşıyan Ke-Han insanı gözünden vuracak kadar keskin nişancıydı. Onun attığı okla Kırgız (Gyangun) kağanı savaş meydanında öldürüldü. Sığırlar, atlar, ekinler, silahlar dağ gibi savaş meydanında yığıldı, Kırgız memleketinin hâkimiyetine son verildi ve yer üstünde diri adam bırakılmadı.” şeklinde ifade edilmiştir.

Yazıttaki bilgiler abartılı olsa da Ku-tu-lu Kağan'ın, Kırgızları ağır bir yenilgiye uğrattığı açıktır.⁵⁷

Kırgızların yenilgisi Türkistan tarihinde önemli bir kırılma noktasıdır. Moyen Çor ve Böğü Kağan dönemlerindeki güçlü hakimiyete rağmen Kırgız meselesi tam olarak halledilememiş ancak Ku-tu-lu Kağan döneminde Kırgızlar yenilmiş, devlet en geniş sınırlara ulaşmış ve siyasi hakimiyete engel teşkil edecek bir sorun kalmamıştı. Demir madenine bolca sahip olan Kırgızlar, Kuzey ticaret yolu ile Tibet'e ve batı ülkelerine demir çelik gönderiyordu. Kırgızların elinde bulunan ve bu yol da böylelikle Uygur hakimiyetine geçmiş oldu.⁵⁸

Karluk ve Tibetlilere karşı mücadele veren Kağan, Beşbalık bölgesinin yarısını geri almıştır. Kağanın bizzat katıldığı sefer ile ilgili Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde;

“...Daha sonra Karluk ve Tibetliler ardı-sıra hükümete karşı çeteler kurdular. Urgu'da Uygur ordusunun bir kısmı düşmanla vuruştı. Beşbalık'ın yarısını aldı ve yarısını da kuşattı. Bunun üzerine Kök Kağan bizzat büyük bir ordu ile çete başlarını mahvetti ve şehirleri ele geçirdi. Topraklarında rahat duran ve temiz hava soluyan ahaliden iyi olanları iltifatlara boğdu, karşı gelenleri ise

⁵⁷ Ömürkul Karayev, **Türkler ve Kağanlıkları**, (yay. M. Kalkan), İstanbul 2008, s.89 vd; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.132.

⁵⁸ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.24 vd.

*kızıl kana boyadı. Bunun üzerine çoraklarda gezenleri tatlı diller
dökerek yerleşmeğe çağırdı ve halka iltifatlarda bulundu...”*

şeklinde anlatılmaktadır.⁵⁹ Bu bilgilerden yola çıkıldığında Kağanın, Karlukların direncini Batı topraklarında kırdığı anlaşılmakta ve aynı zamanda göçebelere karşı bir iskân politikası gerçekleştirmek istediği görülmekte, bu dönem yeni şehirlerin kurulduğu ve şehirleşmenin arttığı anlaşılmaktadır.⁶⁰

Ku-tu-lu Kağan'ın başarılı bir yönetim sonrası 805 senesinde öldüğü bilinmektedir.

3.5. TENGRİDE BOLMIŞ ALP KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN (805-808) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Ku-tu-lu Kağan'ın yerine geçen kişinin kimliği net olmasa da Karabalgasun Yazıtı'ndan da anlaşıldığına göre ünvanın; *Ay Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge Kağan* olduğu bilinmektedir.⁶¹ Yeni Kağan'ın en önemli faaliyeti, Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden olan Kuça'yı Tibet işgalinden kurtarmasıdır.⁶² Ayrıca onun döneminde Mani dini tekrar yükselişe geçmiştir.⁶³

Kağan tahta çıkar çıkmaz Çin ile siyasi ilişkilerini güçlendirmek için Mani rahiplerinin de içinde olduğu Uygur elçilik heyetini Çin ülkesine göndermiştir. Onun etkisi ile Çin ülkesinde Mani mabetleri kurulmaya başlamıştır. Mani dinine inanan kağanın, devlet işlerini de Mani rahipleri danışmanlığında yürüttüğü, Çin kaynaklarından aktarılmaktadır.⁶⁴ Kendisinden önce başlatılan kalkınma hamlesinin üzerine iktidara gelen Alp Külüg Bilge Kağan, İç Asya'daki önemli ticaret şehirleri ile bağlantıların kurulduğu, dolayısıyla iktisadi faaliyetlerin oldukça geliştiği bir dönemde hükmetmiştir.⁶⁵ Çin'deki Uygur kolonilerinin temeli bu kağan dönemde yani 807 senesinden itibaren atılmıştır.⁶⁶

⁵⁹ Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987, s.42 vd.

⁶⁰ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.132 vd.

⁶¹ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.133.

⁶² G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.24 vd.

⁶³ Ahmet Süleyman Kutluk, **En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl'a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, İstanbul 2020, s.203.

⁶⁴ Saadettin Gömeç'in aktardığına göre, Kağanın ismi Çin yıllıklarında “*Ai t'eng-li-lo-ku-te-mo-shu-chü-lu-p'i-chia ve T'eng-li yeh-ho-chü-lu p'i-chia Kagan*” olarak geçmektedir. Bkz., S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.133.

⁶⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2015, s.129.

⁶⁶ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.24 vd.

3.5.1. Çin Politikası

Alp Külüg Bilge Kağan'ın hükümdar olduğu 805 senesinde Çin'de de imparator değişmiş ve Hsien-tsung tahta geçmiştir.⁶⁷

Alp Külüg Bilge Kağan döneminde Uygur-Çin münasebetleri karşılıklı elçilik heyetleri gönderilerek başlamıştır. 805 senesinde Çin'den Uygur Devleti'ne, ölen kağan için taziye dileklerini iletmek ve tahta yeni oturan kağanı tebrik etmek için bir elçilik heyeti gönderilmiştir. 806'da ise Uygur Devleti'nden Çin'e elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu heyete eşlik eden Mani rahipleri, İmparatora Uygur Kağanının Çin'de Mani mabetleri inşa ettirmek isteğini bildirmiştir. Böylece Çin'in başkentinde 807'den itibaren Mani mabetleri kurulmaya başlanmıştır. Çin'in önemli merkezlerinde Mani mabetlerinin kurulmasına izin vermesi, Uygurların Çin üzerinde politik olarak etkili olduklarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Zira bu dönemde Çin Devleti'nin Uygurlara ağır vergiler ödediği bilinmektedir.⁶⁸

3.5.2. Tibet Politikası

Alp Külüg Bilge Kağan döneminde, muhtemelen 806 senesi içerisinde Tibetlilerin Kuça Şehri'ni işgal ettiği ve Uygur Kağanı'nın Kuçalılar'ın yardımına gittiği Karabalgasun Yazıtı'nın Çince yüzünde şu bilgilerle anlatılmaktadır; *“Daha sonra Tibetliler Kuça'yı muhasaraya aldılar. Kök Kagan bir ordu ile onları kurtarmaya gitti. Tibetliler darma-dağınık olarak tuzağa düştüler. Dört yandan kuşatıldılar ve bir çırpıda perişan oldular. Ölülerinin kokuları bile insanları rahatsız ediyordu.”*⁶⁹

Doğu Türkistan, jeopolitik önemi sebebiyle İpek Yolunun merkezi durumunda olmasından dolayı, Tibet, Çin ve Türklerin bu bölgeyi ele geçirmek için verdikleri mücadelelere ev sahipliği yapmıştır. Bölge Hun Devleti'nden beri Türkler için daima

⁶⁷ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.133.

⁶⁸ Özkan İzgi, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara 1986, s.36 vd; Bu süreçle ilgili Çin kaynağı (Yeni T'ang-name)'nda “Yibenhe ilk yılı (806) Mani dininin akidelerine göre; gece yemek yenir ve su içilir, etli yemek yenilmez, içki içilmez, devlet işlerini bile Manilere danıştıktan sonra yapar oldu.. Uygurlar Henen ve Tebbüen diyarında Mani ibadethanelerinin yapılmasını talep ettiler ve kabul edildi... Mani dini Tienbew yıllarında (742-755) Çin'de yasaklanmıştı. Hanedanlığımız, Uygurların dini inançlarına hürmet göstermiş, bu dinin yayılmasına izin vererek Chang jiang Huangho Nehri vadilerindeki onlarca yerleşim yerinde bu dinin yayılmasına engel olmamıştır...” şeklinde verilen kayıtlar için bkz., A. S. Kutluk, **Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, s.203 vd.

⁶⁹ H. N. Orkun, **Türk Yazıtları**, s.235.

tahıl deposu olmuştur.⁷⁰ Ayrıca bu Kağanın döneminde Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinden Kuça da Tibetlilerden geri alınmıştır.⁷¹

Uygurlar, dört kağan dönemine şahit olan Çinli Prenses Hian'an 808'de, öldüğünü, bir süre sonra da Alp Külüg Bilge Kağan'ın uçmağa vardığını bildirmişlerdir.⁷²

3.6. AY TENGRİDE KUT BULMUŞ ALP BİLGE KAĞAN (808-821) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Alp Külüg Bilge Kağan'ın 808 senesinde vefat etmesiyle yerine Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan tahta geçmiştir.⁷³ Yeni Kağan, Çin İmparatoru tarafından “*Ai Dengliluo Gu Midhi He Pijia Baoyi Kehan (Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Baoyi (erdemini koruyan) Kağan)*” olarak tanınmıştır.⁷⁴

Çin kaynaklarında ismi “*Ai t'eng-li-lo ku mi-shih ho p'i-chia Pao-i Kagan*” olarak geçen Kağan'ın, Karabalgasun Yazıtı'ndaki ismi “*Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Bilge Kagan*”dır. Bu Kağan zamanında Çin ülkesine elçilik heyetleri gönderilmiş, evlilik talebinde bulunulmuştur. 13 sene tahtta kalan Kağan başarılı bir dış politika sürdürmüştür.⁷⁵

3.6.1. Çin Politikası

Çin ve Uygur Devleti arasında, 808'de karşılıklı elçilerin gelip gittiği bilinmektedir. Uygur elçileri önce Hsien-an Prenses'in sonra da kağanın ölümünü bildirmek üzere Çin'e yollanmıştır. Çin İmparatoru da taziyelerini iletmek ve yeni Kağan'ı tebrik etmek için mukabil elçilik heyeti göndermiştir. Ayrıca Uygur Kağan'ı, 808 senesinde Mani rahibinden Uygur İnanç elçisi olarak Çin'e gitmesini emretmiştir. Çin İmparatoru da Mani rahibinin neden elçi sıfatıyla gönderildiğinin araştırılması için Uygur ülkesine elçi göndermiştir.⁷⁶

⁷⁰ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.133.

⁷¹ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.25.

⁷² K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.71; S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.131 vd.

⁷³ A. Taşağıl, *Uygurlar*, s.121.

⁷⁴ K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.72.

⁷⁵ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.134 vd.

⁷⁶ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.25 vd.

Otuz kişilik bir heyet, Alp Bilge Kağan'ın buyruğuyla, resmi temaslarda bulunmak ve evlilik talebini bildirmek üzere 810 yılında⁷⁷ İnançu⁷⁸ adındaki bir devlet adamı başkanlığında Çin'e yollanmıştır. Elçilik heyeti, Çin İmparatoru nezdinde protokol kuralları gereğince karşılanıp, ipekli kumaşlarla taltif edilmiş⁷⁹ lakin kız isteme dilekleri geri çevrilmiştir.

O dönemde elçi tayin edilen Maniheizmlere, Çin sarayı ve Uygur sarayı arasında diplomatik işleri görmesi için yetki verildiği bilinmektedir. Aynı zamanda siyasi elçilik dışında, kağanların evlenecekleri Çinli prensesler ile tanışma ve onların Uygur sarayına ulaşmasını sağlayacak olan heyetlerde de görev verilirdi. Uygur Kağanı, evlilik teklifini yenilemiş olmalı ki 813'te dönmeye hazırlanan sekiz Mani rahibine ziyafet düzenleyen Çinli diplomatlar, ekonomik sebeplerden dolayı düğün masraflarının karşılanamayacağı gerekçesiyle teklifin reddini bildirmişlerdir.⁸⁰

Bu sebeple Kağan, üç bin atlı ile Piti Bulak'a gelmiş, Çin yönetimi de Tiande şehrine konumlanarak Uygurlara karşı önlem almışlardır. Çin hükümet müşaviri Li Jiang, Uygur Kağanı'nın kız isteme teklifinin kabul edilmesi gerektiğine dair isabetli tespitlerle imparatora sunduğu önergede; alınması gereken tedbirler ve takip edilecek politika arz edilmiş ancak imparator, Li Jiang'ın bu önerisini göz ardı edip onaylamamıştır.⁸¹ O dönemde Çin böyle bir Uygur saldırısını kaldıracak güçte değildi.

⁷⁷ Bu tarih, bazı eserlerde 813 olarak verilmektedir. Bkz., G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.26.

⁷⁸ Karabalğasun Kitabesinde yer alan Alp İnançu Baga Tarkan ve bu tarihte Çin'e gönderilen heyetin başındaki İnançu'nun aynı kişi olduğu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Altın Köl yazıtında da bu kişiden söz edilmekte ve Kemçik Kaya-Başı yazıtında da bu devlet adamından "İnançu Külüg Çigşi" olarak söz edilmektedir. Bkz. S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.135 vd.

⁷⁹ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.135 vd.

⁸⁰ Çin'e X. ve XI. yy'larda ayak basan Uygur elçilerin çoğunluğu Soğd soy ismine sahiptiler. Bkz., Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", **Journal of Old Turkic Studies I/2**, s.151 vd. (140-157), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/325413>, 17.11.2021, 23:25; G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.26.

⁸¹ Li Jiang'ın İmparatora sunduğu rapor; "Uygurlar güçlenip kuvvetlendiler, kuzey sınırları boşaltıldı, bir bela meydana gelirse, zayıf askerlerimiz onlara karşı koyamaz, birbirinden kopmuş haldeyken şehirler korunamaz. Eğer efendimiz bunu göz önünde bulundurursa, silahı ve orduyu arttırsın, şehirleri ve kaleleri tamir ettirsin. Bu, Çin'in uzun vadeli planıdır, halkın da yararına olur. Sınırlardaki bela beştir, bunları sıralamama izin verin. Elbette istekleri rüzgâr yükselince, atlar semirince derhal taarruz edilecek. Bu yüzden dışarıda tazyik olacak, içeride önlem alınacak. Bunlar mutlaka Çin sarayına müşgüller doğuracaktır. Bu ilk endişemizdir. Ordunun gücü henüz yerine gelmedi. Keşif ve gözetleme kabiliyetimiz yeterli değil. Mızraklarımız ve zırhlarımız hazır değil. Surlarımız ve gözetlerimiz sağlam değil. Bu ikinci endişemizdir. Stratejik yerleri elde tutup korumak, hayati yerleri saldırıdan uzak tutmak için sınır generalleri ile plan yapalım. Bugün sadece Sarı Irmak'ın sınırının dışını gözetliyoruz, sarayın üstünde hüküm veriyoruz, düşman aniden sınıra saldırınca, elimizdeki kaybetmemiz söz konusu olur. Bu üçüncü endişemiz. Uygurlarla iyi ilişkiler kurduğumuzdan beri, dağların ve ırmakların şekillerini

O sebeple iki ülke arasında ilişkiler gerildiğinden, Uygur-Çin arasındaki siyasi dengeler de bozulacaktır.

Uygur-Çin ilişkilerinde gerginlik yaratan bir başka olay da Çin’de yaşayan bir grup Uygur Maniheizmin 817’de Konfiçyüstler tarafından rahatsız edilip, ülkeden kaçmak zorunda bırakılmasıydı.⁸²

Çin İmparator’u, 817’de Uygur Kağanının evlilik talebinin karşılanamamasının gerekçesini bildirmek üzere mukabil bir elçilik heyeti gönderir. Uygur Kağan’ı ise başında Alp Tarkan’ın bulunduğu, Uygur elçilik heyetini 820’de, Çin’e göndererek Çinli prenses ile evlenme mevzuunda kesin kararını bildirir. Böylece İmparator Hsien-Tsung bu kararı kabul etmek zorunda kalır. Elçi Alp Tarkan’a hediyeler ve ziyafet verilip uğurlanır. Uygurların siyasi üstünlüğünün görüldüğü bu dönemde Maniheizm de en şaşalı devrini yaşamaktaydı. Hatta Çinlilerden Uygurlara geçen bu din, Çin ülkesine Uygurlar aracılığıyla yayılmıştır. Çin’de Uygur tahakkümü devam ettiği sürece Mani dinine inananların sayısı artmıştır. Siyasi evlilik anlaşmasını kabul eden İmparator Hsien-Tsung, 820 senesinde ölünce verilen evlilik sözü de yeni İmparator Mu-Tsung, döneminde T’ai-ho konçuyun gönderilmesi ile yerine getirilecektir.⁸³

3.6.2. Tibet Politikası

Alp Bilge Kağan’ın tahta geçmesinden hemen sonra, Sha-to Türkleri Tibetlilere tabi olmuş ve onlar Kansu bölgesinde iskân edilmişlerdi. Tibetliler her savaşta bu Türkleri öncü kuvvet olarak kullanıyordu. Uygurlar, 808 senesinde Kansu’daki Liangzhou şehrine saldırıp ele geçirince, Uygurlara yardım ettiklerinden şüphelenen Tibetliler,

*öğrendiler. Ordunun sınır muhafızları dolu ya da boş olsun, düşmanların hepsi ayrıntılara vakıflar. Bu dördüncü endişemizdir. Kuzey Dileri (Uygurlar) ve Batı Rongları (Tibetliler) birbirleriyle savaşır, bu yüzden sınırlarda onlara karşı hazırlığımız yok. Bugün Uygurlar bize at satmıyorlar, eğer Tibetlilerle anlaşp düşmanlıklarına son verirlerse generallerimiz ve emri altındakiler surları kapatıp savaştan kaçınırlar, sınır halkı felakete bürünür. Bu beşinci endişemiz. Kulunuz bu evliliğin onaylanması kanaatindedir, yabancıların ülkesinde protokol kuralları korunsun, bunun üç faydası olacak. Evlilik yoluyla barış anlaşması olursa gözetleme ve ateş kuleleri teyakkuz halinde olmayacak, şehir duvarları ve kaleler düzene girebilecek, ordular güçlerini büyütüp geliştirecek, güce kavuşmuş orduyla tarlalardaki tahıllar toplanabilecek, bu birincisi. Kuzeyi gözetlemenin endişesi olmazsa, gününde Huixi’yle ilgilenebiliriz, bu ikincisi. Kuzeydeki düşmanlar (Uygurlar) bize akrabalıkla bağlanırsa, batıdaki yabancıların (Tibetlilerin) düşmanlığı daha da derinleşecek, ülkelerinde huzur kalmayacaktır. Ülkemiz oturup sükûnete erişecektir, yağma ve talan uzun vakit duracaktır, bu üçüncüsü.” şeklindedir. Xin Tang Shu. s.6126-627’den naklen bkz., K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.73.*

⁸² S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.138.

⁸³ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.26 vd; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.139.

Sha-to Türklerini bu bölgeden göçe zorlamış ve Sarı Irmak'ın dışına sürmüşlerdi.⁸⁴ Bundan dolayı Sha-to Türklerinin çoğu, Tibetlilere saldırmış, bir kısmı kuzeye kaçmış ve diğerleri de Çin hükümetine sığınmışlardır.⁸⁵

Uygurlar, Tibet'in kuzeydoğu sınırına baskı yapmayı sürdürmekteydiler. 1300 Sha-t'o boyu üyesi Ling chou'da Çin'e teslim oldular. 809 senesinde Tibet'in Kuzey Tao Askeri Valisi Uygurlara karşı hareket düzenlemiştir. Tibetliler aynı yılın güz ayında Uygurlara bir saldırı daha düzenlemiştir. Ch'ang-an'dan dönen Uygur elçi heyetine de saldırıp mallarını gasp etmişler ve bu saldırıya Uygurlar ancak dört yıl aradan sonra karşılık verebilmişlerdir.⁸⁶

Karabalgasun Yazıtı'nda bu hadise;

“Halk, çöl çeteleri ile birleşerek vergi vermekten kaçınıyordu. Gök Kağan bizzat ordusunun başına geçerek düşman çetelerini bertaraf etti ve ganimete sahip oldu. Bunun üzerine halkın geri kalanı ona itaat etti... Onlar kendi suçlarını anladılar, yalvararak af dilediler. Gök Kağan onların sadık olduklarına kanaat getirdikten sonra yaptıkları kötülükleri affetti. Bundan sonra beyleri vasıtasıyla halka geri dönmelerini ve işleriyle meşgul olmalarını emretti. Ardından tüm beyler huzura gelerek diz çöktüler ve hediyeler arz ettiler.” şeklinde anlatılmıştır.⁸⁷

Çin'in prenses gönderme teklifini reddetmesi neticesinde Alp Bilge Kağan'ın 813'te Piti Bulak'a gelişi sırasında korkuya kapılan Tibetliler, Wu-lan'da Sarı Nehir üzerinde köprü yapımını sonlandırmışlardı. Hatta bir Uygur ordusu aynı sene kış başında Gobi Çölünü aşarak Liu Ku'nun batısında yaşayan Tibetlilere saldırmıştı. Bu bölge Hsi Shou-hsiang şehrine yakındı ve sayıları birkaç bini bulan Uygur atlıları, P'i-t'i Pınarları'na yönelmiş, o yüzden bölgedeki Çinli generalleri endişeye düşürmüştü. Uygur ve Tibet sürtüşmesi Lan chou'nun kuzeydoğusundan Gobi'ye kadar devam etmiştir. Her ne kadar Tibet saldırılarından bir tanesi 816 senesinde çölü geçerek, şehir surlarına iki üç

⁸⁴ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.134 vd.

⁸⁵ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.72.

⁸⁶ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.134 vd; C. I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, s.169 vd.

⁸⁷ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.72.

günlük mesafeye denk gelen bölgeye ulaşsa⁸⁸ da sonuçları itibariyle başarılı olduğu söylenemez.⁸⁹

Uygur-Tibet ilişkilerine katkı sağlayan Uygur elçisi İnançu Külüg Çigşi'nin 821'den sonra Tibet'e gerçekleştirdiği seyahat de önem arz etmektedir. Zira Tibet'e elçi olarak gönderildiğini, Altın Köl yazıtındaki; "...*erdem için Tüpüt kanka yalabaçbardım, kelürtim.*" ifadeden anlamaktayız.⁹⁰

Alp Bilge Kağan 821 senesinin şubat ayında ölmüş ve Çin sarayı bu kağan için üç gün yas ilan etmiştir.⁹¹

3.7. KÜN TENGRİDE ÜLÜĞ BULMIŞ ALP KÜÇLÜĞ BİLGE KAĞAN (821-824) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Alp Bilge Kağan 821 senesinde ölünce Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan tahta oturmuştur. Onun hükümdarlığı iç çekişmeler, entrikalar ve siyasi sıkıntılar ile geçmiştir. Özellikle de Uygur-Çin ilişkilerine büyük önem veren Alp Küçlüg Bilge Kağan, devletin içinde bulunduğu karışıklığı düzeltmek için çok çaba sarf etmiş lakin devletin zayıflamasına engel olamamıştır.⁹²

3.7.1. Çin Politikası

Uygurlardan, Çin Devleti'ne gönderilen elçilik heyetleri bu kağan döneminde de devam etmiştir. Pek çok kez Çin'e giden Uygur elçileri kağanın evlilik isteğini yinelemiştir. 820 senesinde Çin İmparatoru evlilik teklifini kabul etmiş ancak Uygur Kağanı, Alp Bilge Kağan bu evlilik gerçekleşmeden vefat etmiştir.⁹³

Kağan'ın ölümü ile Çin İmparatoru'nun üç gün boyunca yas tuttuğu ve tahttan çekildiği bilinmekle beraber üçüncü derece ve üstü tüm memurlar, İmparatorun emri üzerine tören alanındaki Uygur elçilerine taziyelerini bildirmişlerdir. 821 senesinin 5. ayında

⁸⁸ C. I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, s.170 vd; Çin'in 822'de Tibet'e gönderdiği elçiler arasında geçen konuşmada Tibetlilerin Uygur başkentine saldırısından bahsedilmektedir. "*Uygur küçük bir devlettir. Biz eskiden Uygur'un başkentine üç günlük mesafeye kadar yürümüştür (804). O zaman Uygur ülkesi hemen hemen mahvolacaktı. Ancak kralımız öldüğü için geri çekildik. Yoksa Uygurlar bize karşı koyamazlardı.*". Konuşmada krallarının öldüğü için başarı sağlayamadıklarına dair bilgi dikkate değerdir. Bkz., S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.140.

⁸⁹ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.138.

⁹⁰ Altın Köl Yazıtı için bkz., "*Er erdem için Tibet Hanına elçi olarak vardım; getirdim.*", Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1987, s.515; S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.136 vd.

⁹¹ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.28 vd.

⁹² G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.28 vd.

⁹³ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.138.

Çin İmparator'u yeni Uygur Kağanı'nı tanımış ve “*Dengluo Yulu Momishi Juzhu Pijia Chongde Kehan (Tengri Ülüg Bulmuş Küçlüg Bilge Chongde (Ahlakı kadirleyen) Kağan)*” unvanını vermiştir. Pei Tong adlı elçiyi, Kağan'a unvan belgesini götürmek, yas ve kurban işleriyle ilgilenmek üzere, görevlendirmiştir.⁹⁴

Uygur Kağanı Alp Küçlüg Bilge, Çin ile akrabalık bağı kurma politikasını devam ettirmiştir. Bu sebeple Çin İmparator'u Mu-tsung, küçük kız kardeşi olduğunu bildiğimiz T'ai-ho Konçuy'u Uygur Kağanı'na gelin vermiştir.⁹⁵

Uygurların, 821 Haziran ayında Çin İmparatoru'na gönderdiği mektupta; “*Biz, 10 bin atlı askeri Beşbalık'a; 10 bin atlı askeri de An-hsi'ye göndererek Tibetlileri kovacağız. Ayrıca, T'ai-ho Konçuy'u da karşılayarak memleketimize getireceğiz.*” cümleleri yer almaktadır.⁹⁶

Kağan, başında Uygur İl Ögesinin bulunduğu, 500 kişiyi aşkın heyeti gelin almak için Çin'e göndermiştir. Bir başka kayıt, Uygur heyetinde T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için, İnanç Külüg, Tudun Sekel, bir Tengriken ve Yabgu gibi devlet adamlarının yanı sıra ikibin kişi ile yirmibin at ve binden fazla deveyi Çin'e gönderdiği, daha önce bu kadar büyük bir elçilik heyetinin gelmediğini anlatmaktadır. Hatta Çin İmparatoru'nun şehre sadece beş yüz kişinin girmesine izin verdiği, diğerlerinin başkent dışında T'ai-yüan şehrinde kalmalarını emrettiği söylenmektedir. İmparator, T'ai-ho Konçuy (eski İmparator Hsien-tsung'un kızı) için yeni bir Fu teşkilatı kurdu muştur.⁹⁷

Temmuz 821'de T'ai-ho Konçuy, Uygurlara gitmek üzere beraberindeki heyet ile Çin ülkesinden ayrılırken İmparator Mu-tsung, onu T'ung-hua-men kapısına kadar uğurladı. Bu büyük uğurlama törenini, sarayın ileri gelen memurları ve kadın- erkek herkesin ilgiyle izlediği kayıtlara yansımıştır.⁹⁸

820-822 arasında iki ülkenin samimi ilişkileri en üst seviyeye ulaşmış, Uygur ülkesinden Changan'a elçilik heyetleri gidip gelmeye devam etmiştir. Çin-Uygur siyasi ilişkilerinde T'ai-ho Konçuy'un Katun olması, Uygurlar açısından, devletin çöküşüne

⁹⁴ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.74 vd.

⁹⁵ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.4 vd.

⁹⁶ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.10.

⁹⁷ Fu teşkilatı, Çin devletinde İdari bir teşkilat, T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.4 vd.

⁹⁸ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.6 vd.

kadar güvence olarak görülmüştür.⁹⁹ Hatta kayıtlarda bu hatunun kendi sarayı olduğu ve ona da bir devlet töreni yapıldığı geçmektedir.¹⁰⁰

T'ai-ho Konçuyu, Uygurlara teslim eden Çin elçileri Ekim 822'de Çin topraklarına geri döndüler. Elçilerin notları, Konçuy'un Uygur ülkesinde törenle karşılanıp, Uygur Katunu kabul edilmesini ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır.¹⁰¹

⁹⁹ Colin Mackerras, **The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1972, s.47.

¹⁰⁰ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.141.

¹⁰¹ "T'ai-ho Konçuy, Uygurların memleketine gittiği ilk günlerde birkaç gece iyi uyuya bildi. Kağan, yüzlerce süvariye bize göndererek Konçuy'un daha önce onlarla başka bir yoldan gitmesini rica etti. Fakat Hu Cheng bu isteği kabul etmedi. Barbarların elçileri şöyle dedi: -Eskiden Hsien-an Konçuy bize geldiği zaman, Hua-men'e yüzlerce mil mesafe kala bizzat bizimle beraber gitmişti. Şimdi, bizi niçin kabul etmiyorsunuz? (Hu) Cheng de şöyle cevap verdi: -İmparatorumuz, (T'ai-ho) Konçuy'u kağanınıza götürmemizi emretti. Kağanınızın henüz kendisini görmedik. Konçuy daha önce sizinle nasıl gidebilir? Barbarların elçisi bir daha ısrar etmedi ve isteğinden vazgeçti. Ondan sonra biz Uygurların başkentine geldik. İyi seçilmiş bir günde, Konçuy'a Uygurların Hatunu unvanı verildi. Merasimde Kağan evvela kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçuy'u oturtmak için keçe ile süslenmiş hususi bir oda (çadır) kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçuy'a barbar adetlerini öğretiler. Bundan sonra Konçuy, kendi T'ang yani Çin elbiselerini çıkardı ve Hatun'un resmi elbiselerini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kıpkırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli bir ceket vardı. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapadı. Konçuy bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi Kağanın önüne kapanarak selam verdi. Barbarlar evvelce, önde küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahtirevan hazırladılar ve onu ipekle süslediler. Bu sırada bir başvezir, Konçuy'u tahtirevana davet etti. Ondan sonra, Dokuz Kabile Uygurlarının baş vezirleri beraberce bu tahtirevanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyararak avlunun sağ tarafından başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra Konçuy tahtirevandandan indi ve kuleye çıktı. Kağan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra bütün memurlar ve saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve Hatun'a selam verdiler. Hatun'un kendine mahsus hususi bir otağı vardı. Kağan, iki vezirin onun hizmetinde olarak otağa girip çıkmalarını emretti. Hu Cheng'in Çin'e dönmesinden önce, Hatun kendi otağında bizi yemeğe davet etti. Bütün gün bizden ayrılmadı ve gözyaşı döktü. Kağan da bunun için bize çok hediye verdi." Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.8 vd.; Törenlerde kullanılan renkler Türk kültürü açısından dikkate değerdir, Sözelgeli; Merasimlerde al/kızıl/kırmızı rengin kullanılması; Türk toplumunda kızıl renk hem yön tarif etmede hem de inançlar ile ilgili konularda pek çok anlam ifade etmektedir. İnançlar ile ilgili "Al ruhu" ya da "al ateş" ismi verilen bir koruyucu ruhun olduğu bilinmektedir. Al bayrak kullanımı, evliliklerde gelinin giydiği al renkli gelinlik, doğum yapan kadınlarda al renkli aksesuar ve giysilerin kullanımı, merasimlerde kullanılan al renk bu koruyucu ruhdan faydalanma ile ilgilidir. Aynı zamanda al ile ilgili olarak "alaslama" merasimleri Türkler arasında sıkça uygulanan merasimler arasındadır. Ateş kültü ile alakalı olarak yapılan uygulama ateşle temizlenme ve arınma merasimi olarak icra edilir. Al renkli giysiler giyen gelin, yine temizlenme arınma ateşin ifade edildiği al renk ile güçlenerek yeni bir hayata geçişi temsil eder. Ayrıca "Al Kaftan" ve "Al Damga" hükümdarlık sembolü olarak görülmektedir. Ergenlik kaftanı olarak da ifade edilen bu giysi Türklerde güveylik elbisesi olarak kullanılmıştır. Gelinliğin sembolü olan Al duvak da aynı anlamda kullanılmıştır. Bkz. Abdulkadir İnan, "Al Ruhu Hakkında", **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 2020, s.264 vd; Reşat Genç, "Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil", **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi IX/27**, Ankara 1997, s.1082 vd; Kırmızı renk, güneşin ve tüm savaş tanrılarının rengi olarak karşımıza çıkmaktadır. Eril hareket ilkesini, ateşi, hükümdarlığı, aşkı, hazzı, gelin ve evlilikle alakalı birden fazla özelliği temsil eder. Türklerde yön belirten kızıl renk güneyi işaret etmekte ve Türk mitlerinde hem gök hem de yer unsuru ilişkili olarak gösterilmektedir. Bkz., Yaşar Çoruhlu, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, İstanbul 2013, s.222 vd.

Aynı senenin Kasım ayında Chen-wu chieh-tu-shih'si Chang Huai-ch'ing sunduğu bir raporunda Konçuyu karşılayan ve güvenliğini sağlayan kişi sayısı hakkında bilgi verilmiştir.¹⁰²

Çin İmparator'u, Mart 822'de Uygurlara daha önce satın aldıkları atların ücreti ile beraber elli bin parça ipekli kumaşı da hediye olarak göndermişti. Aynı ay içerisinde P'ei Tu, Yu-chen bölgesindeki isyanları bastırmak için çalışırken, Uygurlar da kendi orduları ile P'ei Tu'nun ordusuna yardım girişiminde bulunmuş lakin Uygurların, tekrar Çin üzerinde baskı kurmasından çekinen Çinli yöneticiler buna karşı çıkarak; “-Pao-ying saltanat devresinin başlarında (762 senesinde) Uygurlar Çin'e yardım ederek iki başşehrimizi düşmanlardan geri almışlardı. Bu başarılarla dayanarak çok mağrur oldular. Bunun için onların kontrolü artık mümkün olmadı. Bu sebeple şimdi onların isteklerini kabul etmemeliyiz...” demişlerdir. Bu sebeple de Çin İmparatoru bir elçi görevlendirerek Uygurlara geri çekilmelerini emretti. Emre itaat etmeyen Uygurlar geri dönmeyi kabul etmediler. Sonunda İmparator, Uygurlar'a 70 bin ince ipekli kumaş hediye etmek zorunda kaldı ve böylece Uygurlar hediyeleri ile geri döndüler.¹⁰³

3.7.2. Tibet Politikası

Uygur Kağanlığının 821'de doğal sınırlarına ulaştığı dönemde, bir Uygur ordusu Üşruşene'de görülmüştür. Uygurlar o dönemde siyasi alanda zorluk yaşamaktaydı. Nitekim onları yok etmeye yeminli olan Kırgızlar ile mücadeleleri 810 senesi itibariyle başlamıştı. Hami ve Lob Nor Bölgesindeki Tibetliler, Uygurların Tarım ve Kansu'nun güneyine ulaşmasına engel teşkil etmekteydi. Ho-hsi'de bulunan Tibetliler de Uygurların Çin'e gitmek için kullandığı Pi-ti Bulağı'ndan geçen tek yolu tehdit etmekteydiler.¹⁰⁴

¹⁰² Konçuyun gönderilmesi ve karşılama güvenliği ile ilgili bilgilerde; “- Sizin emrinizle 3 bin askeri Wei-chou bölgesine gönderdik. Şimdiye kadar bin askeri çıkardık. Diğer 2 bin asker, T'ai-ho Konçuy'un sınırlarımızdan çıktıktan hemen sonra gönderilecektir. Ayrıca, T'ien-te Bölgesinden gelen habere göre, Uygurlardan 760 kişi ile birlikte at, deve ve arabalar hep arka arkaya olarak Huang-lu-ch'üan adlı bir yere geldiler ve orada Konçuy'u karşıladılar.” Başka bir raporda da “T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için gönderilen 3 bin Uygur, Ch'ing-ch'üan adlı bir yerde karargâh kurdular ve Tibet'lileri oradan kovdular.” ifadeleri yer almaktadır. Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.10.

¹⁰³ Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2014, s.112; T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.10 vd.

¹⁰⁴ C. I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, s.171 vd.

Uygurların, Haziran 821’de Çin İmparatoru’na yolladığı mektupta Tibetlileri kovacaklarına dair Çin’e garanti vermeleri, Tibetlileri huzursuz etmişti.¹⁰⁵ Çin sarayı, 1 Temmuz’da Uygur Kağanı ile T’ang İmparatoru’nun kızı T’ai-ho Prenses’in evleneceğini duyurmuştur. Böylece siyasi alandaki üstünlük Uygurlar’a geçmişti. Çin ve Uygurların akrabalık yoluyla iyi ve barışçıl ilişki kurmasından rahatsızlık duyan Tibetliler, Haziran 821’de Çin’in Ch’ing-sai-pao (Qingsai Kalesi) kalesine saldırdılar.¹⁰⁶ Ancak bu saldırı Çin tarafından geri püskürtüldü. Uygurlar, Çin-Tibet çatışmasını kendi lehine kullanmış ve diplomatik bir hamle olarak İmparator için yıldönümü kutlaması düzenlemişlerdi. Bu kutlama sırasında; *“Pe’i-t’ing ... ve Kuça üzerinden onar bin süvari göndererek Prenses T’ai-ho’yu en güzel şekilde karşılamak ve onu ülkemize getirmek için Tibetlileri yaklaştırmayacağız.”* söylemleri ile algı politikası sürdürüyorlardı. Uygurlar bu söylem ile, batıda yeniden Tibet’e saldıracakları algısını yaratıp, T’ang yönetimine de T’ai-ho Prensesi ve gelecek heyeti Tibetlilerin saldırılarından koruyacaklarının güvencesini vermek istiyorlardı.¹⁰⁷

Uygur Kağanı ile T’ai-ho Prenses’in evliliğinden rahatsızlık duyan Tibetliler, Çin kalesine düzenledikleri başarısız saldırının ardından 823’te de Uygurlara saldırdılar. Karlukların Tibet ordusuna destek verdiği bu saldırı da başarısız oldu. Bu olay, Karabalgasun Yazıtı’nda; *“Küçlüg Bilge Kağan, Karluklar ve Tibetlilere hücum etti. Bayraklarını yırttı. Başlarını kopardı, kaçanları izleyerek, batıya doğru Pahana ülkesine kadar sürdü. Halkı hayvanları ile birlikte esir aldı. Bunun üzerine Yabgu onun buyruk ve emirlerini dinlemeyerek topraklarından uzaklaştı.”* şeklinde anlatılmaktadır. Bu satırlarda dikkat çeken bir başka olay da Alp Küçlüg Bilge Kağan’ın, meşru yabguyu (oğlunu) buyruklarına karşı geldiği için veliahtlıktan azlettiği, yerine kardeşini getirdiği bilgisidir. Alp Küçlüg Bilge Kağan, 824 senesinde ölmüş ve yerine kardeşi geçmiştir.¹⁰⁸

¹⁰⁵ “–Biz, 10 bin atlı askeri Beşbalık’a; 10 bin atlı askeri de An-hsi’ye göndererek Tibetlileri kovacağız. Ayrıca, T’ai-ho Konçuy’u da karşılayarak memleketimize getireceğiz...” ifadeleri Tibet’e korku salmaya yetmişti. Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.10.

¹⁰⁶ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.6.

¹⁰⁷ C. I. Beckwith, **Tibet İmparatorluğu Tarihi**, s.171 vd.

¹⁰⁸ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.141.

3.8. AY TENGRİDE KUT BULMIŞ BİLGE KAĞAN, (I. HESA TEGİN, HO-SA, HASAR, I. HAZAR TEGİN) (824-832) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Uygur Kağanı'nın 824 senesindeki ölümü ile yerine kardeşi olduğunu bildiğimiz I. Hesa Tegin (Ho-sa, Hasar, I. Hazar Tegin) tahta oturmuştur. 821 senesi ile başlayan Uygurların içinde bulunduğu siyasi karışıklık bu kağan zamanında da devam etmiştir. Bu kargaşanın sebepleri arasında; Mani dininin uygulanması, hanedan değişikliği ve bunların yanı sıra Çin Devleti'nin, Uygurların iç işlerine müdahalesinden doğan entrikaları sayılabilir.¹⁰⁹

3.8.1. Çin Politikası

Çin İmparatoru, 825 senesinde Ss-men lang-chung¹¹⁰ rütbesini taşıyan memur Yü Jen-wen'i elçilik heyeti ile göndererek tahtın yeni sahibini “*Ai Dengliluo Gu Momishi He Pijia Zhaoli Kehan (Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Zhaoli (aydın-nezaket) Kağan)*” olarak tanımıştır. Aynı senenin Haziran'ında resmi ferman ile Uygur ülkesine gönderilen elçilik heyeti, on iki araba dolusu hediye ipeği Uygur Kağanına ve T'ai-ho Konçuy'a getirmiştir. Uygur ile Çin arasında yürütülen evlilik siyaseti iki ülkenin iyi geçinmesini sağlamıştır. Bu dönemde Tibet-Çin-Uygur üçgeni içerisinde ticaret canlanmış, kervanlar gelip gitmeye başlamıştır.¹¹¹

I. Hesa Tegin Kağan zamanında ticaret gelişse de iç işlerinde silik bir dönem yaşanmıştır. Önceki Kağan zamanından kalan prenses T'ai-ho'nun da içinde bulunduğu entrikalar kağan soyunun gücünü kırmıştı. Hükümdarlara karşı başlatılan isyanlar, Uygur Devleti'ni çöküşe götüren yolların önünü açmıştı. Çin bu dönemde, Uygurların iç işlerini karıştırmış bunu belli etmemek için ise Kağan'a bol bol hediyeler sunmuştur.¹¹²

¹⁰⁹ Ökan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s.24.

¹¹⁰ Şehir kapısını kontrol eden memur rütbesi, Çin'de T'ang sülalesi zamanında adalet bakanlığına bağlı olarak görevlendirilmişti. Bkz. T. Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, s.29 vd.

¹¹¹ T. Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, s.19 vd; K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.78.

¹¹² Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, İstanbul 2019, s.216 vd; Colin Mackerras, “*Uygurlar*”, *Erken İç Asya Tarihi*, (yay. Ş. Tekin, D. Sinor), İstanbul 2019, s.428.

İmparator Wenzong'un, 827'de beş yüz bin top ipeği, atlarının ücreti olarak Uygurlara, göndermesi, 829'da ise yine Uygur atlarına karşılık 230 bin top ince ipekli kumaşın verilmesi, bu göz boyayıcı ihsanın büyüklüğünü ortaya koymaktadır.¹¹³

Uygurların her fırsatta ani akınlarla Çini yağmalaması, Çinlilerin 830'dan itibaren sürekli diplomatik ya da ticari amaçlarla gelen heyetlere şüphe ile bakmasına sebep olmuştur.¹¹⁴

Çalkantılı bir dönemde Kağanlık yapan I. Hesa Tegin 832'de yakın adamları tarafından öldürülünce manevi oğlu olduğunu bildiğimiz Hu Tegin tahta geçmiştir.¹¹⁵

3.9. AY TENGRİDE KUT BULMUŞ ALP KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN, (Hu Tegin/ Hu T'e-le/Kun/ Kürebir) (832-839) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Buyrukları tarafından 832 senesinde öldürülen Kağanın yerine yeğeni Hu Tegin (Hu T'e-le/Kun/ Kürebir) Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan unvanıyla tahta oturmuş ve yedi sene tahtta kalmıştır. Kağan, devleti toparlama politikası yürütmüş kısmen de başarılı olmuştur.¹¹⁶

3.9.1. Çin Politikası

Uygurlar, 833'te Çin'e bir ticaret ve elçilik heyeti yollayarak kağanın ölüp tahta Hu Tegin'in geçtiğini bildirmiştir. Çin İmparatoru ölen kağan için taziyelerini bildirdikten sonra Nisan ayında yeni kağana, *Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Chang-hain Kağan* unvanını vermiştir.¹¹⁷

¹¹³ T. Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, s.20 vd.

¹¹⁴ Ahmet Taşağıl, *Uygular-840'tan Önce-*, İstanbul 2020, s.130 vd.

¹¹⁵ Ökan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 1989, s.24; T. Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, s.22.

¹¹⁶ Ahmet Taşağıl, *Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar*, İstanbul 2019, s.217.

¹¹⁷ Bu ünvanın verildiği fermana; “-Doğu olan kimse daima Tanrının verdiği kudret ve kabiliyet ile çalışarak dünyanın dokuz varlığını aydınlatıyor ve en mükemmel fazilet ile hareket ederek memleketimizin dört tarafındaki barbarlarını himaye ediyor. Gerçi her devlet kurulurken, kendisinin bir reisi vardı. Fakat biz yine de her zaman hediye verirken, bilhassa samimi olan komşularımıza iyi davrandık. Bu suretle erişilmesi imkânsız olan çöldeki kabileleri şereflendirdik ve Çin'den alınan unvanların kıymetlerini onlara gösterdik. İmparatorluğumuzun lütuflarına mazhar olanların hepsi üstün adam sayıldılar. Şimdi Dokuz Kabile Uygur'larının kağanı olan Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Chan-hain Kağan'a gelince, kendisi nesiller boyunca sadakat ile çalıştı ve bu zamanda en üstün ve kabiliyetli hükümdar olarak tanındı. O da çok zeki ve kararlı bir adam olarak sözlerinde ebediyyen durdu. Kuzeyde bulunan bütün kuvvetli ve cesur orduların üstünlüğüne güvenir ve Çin'in aydın ve yüksek kültürünü de çok beğenirdi. Geçmiş tecrübeleri iyice hatırlamaya çalışır ve muhakkak uzağı gören bir plan yapmaya gayret ederdi. Yurdunu güzelce idare ederek bizimle olan ebedi dostluğuna devam etmek isterdi. Kendisinin bize karşı taarruza geçmeye niyeti yoktur; bizim de buna

Uygurlar güçlü dönemlerinde Çin'e hediye götürürken, geçtikleri bölgeleri yağmalayıp zarar verirdi. Buna karşın Çin askeri bu Uygurları durdurmaya cesaret edemezdi. Bundan rahatsızlık duyan Çin; *"Kağanınız, dayı ve yeğen gibi aramızda olan akrabalığımızı kuvvetlendirmek için sizi hediyeyle beraber Çin'e gönderdi. Onun esas ülküsü, general göndererek büyük memleketimizi kasıp kavurmak değildir. Eğer siz de kendi askerlerinizi kontrol altına almayarak onları yağma hareketine geçirirseniz, ben de bizzat onları öldürmeye müsaade edebilirim. Çin'in kanunlarına önem verilmez diyemezsiniz."* diyerek Uygurlara Çin kanunlarını hatırlatmıştır. Bu tenkid, etkili olmalı ki sonrasında, bu bölgeleri müdafaa eden bütün askerler kaldırılıp yalnızca iki asker şehir kapısında nöbet beklemek için bırakılmıştır.¹¹⁸

T'ai-ho Konçuy, 835'de Çin sarayına hediye edilmek üzere okçulukta mahir yedi süvari kız ve iki Sha-t'o çocuğu göndermiştir.¹¹⁹ Çin hükümeti yabancılarla etkileşimini daha sağlıklı hale getirmek için sınır bölgelerine 836'da yabancı dil öğreten ve öğrenen memurluklar kurulması emrini vermiştir.¹²⁰

Uygur Devleti peş peşe gelen darbe teşebbüsleri ile çöküşe doğru gitmekteydi. Devlet idaresi bir türlü düzene girememişti. 839 senesinde buyrukbaşılardan olan An Yunhe ve Trgin Chaicao, darbe ile Hu Tegin Kağan'ı tahtan indirmek istemiş. Bunu öğrenen Kağan Hu Tegin iki buyrukbaşını An-yün Ho ve Ch'ai-ts'ao'yu öldürmüştü. O dönem

*karşılık olarak ona karşı iyi davranmamız gerekir. Memleketlerimiz böylece birbiriyle hoş geçinip aramızdaki akrabalık git gide kuvvetlendirilsin. Büyüklere gösterdiği saygı, (Konfüçyus'un yazdığı) Oh'un-oh'lu adlı kitabın maksadına tamamiyle uygundu. Bize karşı gösterdiği bağlılık da güneş ile ay gibi açıktı. Onun gönderdiği elçiler sıcak bir havada öğleyin de olsa yine de hediye ile bize gelir giderlerdi. Sözleri çok nazik ve hareketleri de çok saygılı görünürdü. Onun gösterdiği bu fevkalade bağlılık (doğrusu) değerlendirilmeye layıktır. Ona karşı bilhassa hususi bir lutuf göstermemiz pek iyi olur. Bu suretle, şüphesiz, bize olan bağlılık ve samimiyetleri daha artacaktır. Şimdi, Ning-ta ohiang-ohün ile Yu-ohin-wu-wei ohi-ang-ohün rütbeli general olan ve ayrıca Yü-shih ta-fu ile Shang-ohu-kuo azu-tsu chin-yü tai unvanlarını taşıyan T'ang hung-shih'i elçi olarak gönderiyorum. Aynı zamanda Chung-ta-fu ile Chian-tao shao-ohi ve ayrıca Yü-shih ohung-cheng azu-tzu chin-yü-tai unvanlarını taşıyan şerefli aileden Wang Jung'u elçinin muavini olarak tayin ediyorum. Onlar bir ferman ile Dokuz Kabile Uygur'larının kağanına Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Chang-hain Kağan unvanını vermek için görevlendirildiler. Böylece ta denizlere kadar her tarafta bulunanlar yalnızca Çin unvanlarını alsınlar. Bütün dünya bir aile gibi samimi olsun ve bizimle aynı yolda yaşasın. Şimdi bu emirnameyi Tanrı huzurunda açıkça gösterelim. Kağanın kendisi de bundan sonra dikkatle çalışmalı ve kendi memleketini sağlam olarak korumalıdır. Artık mevcut olan şanlarını düşürmemek ve atalarının şereflerini daha da yükseltmek için daha gayret göstermelidir. Böyle mükemmel işler devamlı olsun ve kendisi de geleceklere örnek olarak gösterilsin." denilmektedir. Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.23 vd.*

¹¹⁸ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.25.

¹¹⁹ Colin Mackerras, **The Uighur Empire According to The T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1972, s.122; T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.26; Ahmet Taşağıl, **Uygular-840'tan Önce-**, İstanbul 2020, s.132.

¹²⁰ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.26.

Uygur askeri birliğinin başında olan buyrukbaşı Kürebir Urungu Sangun (Jueluowu), buyrukbaşların öldürülmesine tepki göstererek 839 senesinde Sha-tolar'ın da desteğini arkasına almış ve Hu Tegin Kağan'ı yenmiştir.¹²¹

Neticede Hu Tegin Kağan, devlet içerisinde isyan hareketi başlatmak isteyenleri engellemeyi başarsa da çevresindeki bakanlardan olan Kürebir'in Sha-t'o'larla iş birliği neticesinde giriştiği saldırıdan kurtarılamamış ve 839'da öldürülmüştür.¹²²

3.10. HESA (II. KASAR/HO-SA) TEGIN KAĞAN (839-840) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI ve UYGURLARIN ÖTÜKEN'İ KAYBETMESİ

Hu Tegin Kağan'ın öldürüldüğü ya da intihar ettiğine dair görüşler vardır. O öldükten sonra yerine II. Hesa Tegin (ho-sa/ Lu-chi/ Wu-tu-kun/ Otuk/ Ötüken/ II. Kasar Tigin), kağan oldu.¹²³

II. Hesa Kağan, şanssız bir dönemde tahta oturmuştur. Onun döneminde kıtlık, salgın hastalıklar ve iktisadi zorlukların yanı sıra, aşırı kar yağışı, tipi vs. kötü iklim koşulları gibi olumsuzluklardan dolayı koyun ve atların pek çoğu telef olmuştur. Dolayısıyla Uygurlar zayıflamaya başlamıştır.¹²⁴

3.10.1. Çin ve Kırgız Politikası

Yeni kağanı tebrik için elçi göndermeyen Çin'de de o dönem taht değişikliği yaşanmıştır. Ancak Wuzong'un, 20 Şubat 840 senesinde Çin tahtına çıkmasıyla birlikte Uygur ülkesine elçiler gönderen Çin, ülkede ne olup bittiğini öğrenerek karışıklıktan faydalanmayı da ihmal etmemiştir.¹²⁵

Bu dönemde Uygurların içinde bulunduğu karışıklık bir türlü son bulmuyordu. Uygur devlet adamları teyakkuz halinde idi. Bunlardan ilk harekete geçen, Kırgızların desteklediği Külüg Baga Sangun (Chü-lu Mo-ho Chiang-chün) oldu. Uygurların, Kürebir Urungu Sangun'u pek sevmeyen bu değerli komutanı, buyrukların

¹²¹ Saadettin Yağmur Gömeç, “*Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma*”, **Türk Kültürü S.394**, Ankara 1996, s.79-85.

¹²² Ahmet Taşağıl, **Bozkırım Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar**, İstanbul 2019, s.217.

¹²³ S. Y. Gömeç, Uygur Türkleri, s.142 vd; K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.79.

¹²⁴ Colin Mackerras, **The Uighur Empire According to The T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1972, s.125; T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.28.

¹²⁵ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.79.

öldürtülmesine duyduğu tepkinin sonucunda Kırgızlar safına geçti ve binlerce Kırgız süvarisinin başında Uygur başkentine saldırdı.¹²⁶

Bütün bu gelişmeler sırasında Kırgızların o dönemki başbuğu A-je, kendisini kağan ilan etmişti. Türgiş boyunun kızı olan annesi ile eşine Katun unvanı verildi. Uygurların bunu kabul etmesi mümkün değildi. Kırgız başbuğunu cezalandırmak için başveziri görevlendirdiler. Uygurlara karşı daha üstün durumda olan A-je; *“Talihiniz artık sona erdi. Ben, otağınızı alacağım ve önünde atımı koşturarak bayrağımı diktireceğim. Muktedir iseniz, buyurun hemen gelin. Eğer bize karşı gelmeye cesaret edemezseniz, hemen çabuk gitmeye bakın.”* diyerek tehdit mektubu yollamıştı.¹²⁷

İç karışıklıklar ve yoksulluk ile uğraşan Hesa Kağan bu müthiş saldırıya karşı koyacak güçte değildi. Dolayısıyla Kağan öldürülüp, buyrukbaşı Kürebir Urungu Sangun (Jueluowu)’nun kellesi kesildi ve kağanlık otağı ile tüm şehir yakılıp yıkıldı. Çinden gelen Tai-ho-yu Katun da kaçırıldı. Uygurlar dağılıp, Kutlu Başkent Ötüken’i terk etmek ve civar memleketlere sığınmak zorunda kaldı.¹²⁸

Uygur buyrukbaşı Sazhi, yeğeni Pang Tegin ile oğlu Lubin’e’fen’in yanı sıra 5 kardeşini de alarak, 15 boyla birlikte batıdaki Karluklara sığındı. Bazı uruglar Tibetlilere, diğer bir kısım ise Kuça’ya yerleşti.¹²⁹

840’ta başkenti terk etmek zorunda kalan Uygurların dağılması ve 842’de Tibet Devleti’nin yıkılması bölgedeki siyasi, iktisadi ve etnik dengeyi değiştirmiştir. Böylece göç etmek zorunda kalan Uygur boyları sayesinde Türk Siyasi hakimiyetinin ağırlık merkezi de batıya kayacak ve Doğu Türkistan sahasında kurulacak Karahanlı hâkimiyetine temel teşkil edecektir.¹³⁰ Dağınık boylara dayanarak yaşama mücadelesi veren Uygur Devleti ise sürgün coğrafyalarda ayakta kalmaya çalışacaktır.

¹²⁶ S. Y. Gömeç, “Miran Metinleri”, s.79-85.

¹²⁷ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.33 vd.

¹²⁸ Colin Mackerras, **The Uighur Empire According to The T’ang Dynastic Histories**, Canberra 1972, s.125; Ömürkul Karayev, **Türkler ve Kağanlıkları**, (yay. M. Kalkan), İstanbul 2008, s.92 vd.

¹²⁹ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.79.

¹³⁰ Konuralp Ercilasun, **Ch’ing Hanedanı Zamanında Kaşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar)**, Ankara 2003, s.30 vd. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

3.11. ÜGE (WUJİE) KAĞAN (841-846) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI ve DEVLETİ AYAKTA TUTMA ÇABALARI

Toparlanmaya çalışan on üç boy veya urug, Wujie (Üge) Tegin'i Kağan seçerek yeni otağı güneyde, İç Moğolistan'da bulunan Orta Urad Sancağı'nın kuzey sınırındaki Cuozi Dağı'na kurdular.¹³¹ Bu dönemde Uygurların içinde bulunduğu karışıklık bir türlü son bulmuyordu. Uygur devlet adamları teyakkuz halinde idi.¹³² Zira Kırgızların düşmanlığını besleyen Çin propagandası bitmiyordu.

3.11.1. Kırgızlara Yönelik Çin Propagandası

Çinliler, bir yandan Kırgızları destekleyerek Uygurların yıkılışına imkân hazırlarken öte yandan dağıntık Uygur boylarını koruyormuş görüntüsü vererek, onları kendi yanına çekme ve farklı şekillerde kullanma siyaseti güdüyordu. Bu amaçla Kırgızların Çin soyundan olduğuna dair *“Kırgızlar Uygurları mağlup etmiş, Taihe Prensesi ele geçirmişler. Kırgızlar kendilerinin Li Ling'i nesli olarak adlandırırlar. Bu minvalde Çin'le aynı aileye mensupturlar. (Uygurları yaktıktan) sonra Tarkan gibi 10 kişiye emrettiler, prensesi Çin'e geri gönderdiler.”* şeklinde propaganda yapıyordu. Kırgızların, Hun hizmetinde Çinli bir general olan Li Ling'in soyundan geldiğini anlatan bu Çin propagandası sayesinde, Kırgız-Çin akrabalığı vurgulanıyor ve Uygurların bertaraf edilmesindeki Çin desteğine dikkat çekiliyordu. Böylece Çin, gerçek dışı propagandalar ile bir büyük güç olarak bölgeye ve her şeye hâkim olduğu izlenimi yaratıyordu.¹³³ Bu da psikolojik bakımdan boylar üzerinde etkili oluyor ve Çin'e tâbi olunarak selamete kavuşulacağı arzusu doğuruyordu.

3.11.2. Çin ile Dostluk Politikası

Yeni otağı güneyde, İç Moğolistan'da bulunan Orta Urad Sancağı'nın kuzey sınırındaki Cuozi Dağı'na kurmuşlardı. Kutlu şehir Ötüken elden çıkmış, geride kalan Uygurlar direnmeye devam ediyordu. Kağan, iç siyasetteki anlaşmazlıklara rağmen dağılan Uygurları toparlama politikası yürütüyordu. Ancak Pugu boyuna mensup Uygur buyruk başı Chixin ve diğer bakanlar, Üge Kağan'ın siyasetinden memnun değillerdi. Onlar Çin sınırına hücum edilmesi politikasını güdüyorlardı. Ancak içeride barış ve düzeni

¹³¹ K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.79.

¹³² S. Y. Gömeç, *“Miran Metinleri”*, s.79-85.

¹³³ T. Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar*, s.64 vd; K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.79 vd.

sağlamadan Çin ile çatışmak akıllıca bir düşünce değildi. Bu yüzden Çin ile iyi ilişkiler kurma siyasetini benimseyen Üge Kağan, Tegin Wamosi'yi görevlendirerek, Çin sınır karakolu durumundaki Tiande ordusu komutanı Tian Mou'ya ile iyi ilişkiler kurdu. Bu diplomatik dostluk sayesinde Çin içerisindeki gelişmeleri de takip edebiliyordu. Ancak iç muhalefetten kurtulmadıkça başarılı olamayacağını da biliyordu. O sebeple el altından kazandığı yaverine, Buyrukbaşı Chixin'i ve Pugu beyini öldürttü. Bu kargaşadan kaçan Tegin Najie Çor, ölen Buyrukbaşı Chixin'e ait Zhenwu ve Datong'da konmuş yedi bin çadırı himayesine aldı. Civar bölgeleri ele geçirip, Çin istikametinde ilerleyince Çin askeri valisi tarafından yenilerek yedi bin çadır halkı kılıçtan geçirilip, sağ kalanları esir düştü. Her ne kadar binlerce Uygur'un ölümüne sebep olan Tegin Najie Çor yakalanarak Üge Kağan tarafından öldürülse de Çin'in Türklere karşı düşmanca yaklaşımını ortaya koyan askeri valinin tavrı gözden kaçmamıştı. Hal böyleyken Uygurların Çin siyasetini yeniden gözden geçirmek hatta başlarda uygulanan Çin'e yakın durma politikasını değiştirmek gerekiyordu.¹³⁴

3.11.3. Çin'e Akın Politikası

Buda dini, 840 senesinden itibaren Uygurlar arasında yayılmaya başlamış ancak Uygurlar, bu dini Gök Tengri İnancı'na ve ona bağlı olarak yaşayış dinamiklerine göre yeniden şekillendirmişlerdir. Uygurların yeni dine getirdiği en önemli değişiklik, savaşçı kavimlerin asla vazgeçemeyeceği protein ağırlıklı beslenme zorunluluğu olup, hayvani gıdaların devam ettirilmesidir. Böylece Buda ve Mani dinlerinde özellikle et yemenin ve savaşmanın yasak olması prensibi, Gök Tengri İnancı'na göre yeniden yapılandırılarak uygulanmıştır. Sonuçta Uygurlar olarak, Budizm içerisinde et yiyen “*Yaylacı Budistler*” formunu icat etmişlerdir.¹³⁵ Bununla birlikte Çin'e olan ihtiyaçları da azalmıştır.

Çin'e tabi olup barışçıl bir siyasetin yürümeyeceğini anlayan Üge Kağan, politikasını değiştirerek Çin topraklarına akın etmeye başlayacak, İmparator ise tekrar güçlenmesini istemediği Uygurlardan korunmak için Kırgız Hanından istifade etmeye çalışacaktır.¹³⁶

Bu yaklaşımın farkında olan Üge Kağan, Kırgız gücünü sarsmak ve onların Çin yamağı olmasını engellemek istemiştir. Bundan dolayı baskın sırasında kaçırdıkları T'ai-ho

¹³⁴ K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.81.

¹³⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.87.

¹³⁶ Ö. Karayev, *Türkler ve Kağanlıkları*, s.97 vd.

Prenses'i 841'de Çin'e iade ederek Uygur itibarını yerle bir etmeye çalışan Kırgızlara saldırmış, direnenleri kılıçtan geçirmişti. Zira Prenses, Türk töresine göre hanedanın varisine götürülmeliydi.¹³⁷ Halbuki prenses yeni Uygur Kağanı'na dönmeyi istememişti. Ona rağmen Prenses T'ai-ho gibi Çin İmparatoru üzerinde hatırı/nüfuzu olan bir kozu feda etmeleri de düşünülemezdi. Bu şartlar altında Uygurlar, Çin İmparatoru'na mektup yazarak güneyde Gobi Çölü'nü geçtikten sonra Tiande sınırına gelip, burada prenses ile birlikte yurt kurmak istediklerini bildirmiş, asker ve yiyecek yardımı istemişlerdi.¹³⁸ Prensesin Çinliler için büyük önem arz ettiğini biliyor ve bunu en yüksek seviyede değerlendirmeye çalışıyorlardı.¹³⁹

Uygurların dağılması sonrası izlenecek politikayı belirleme kaygısı güden Çin hükûmeti de kendi içinde tartışmaktaydı. Bazı nazırlar Uygurların eski gücü kalmadığından onlara taaruz edilmesinden yanayken, bazıları da Çin'in zor zamanlarında her daim yardıma koşan Uygurları hatırlatarak daha yardımsever bir yaklaşım içindeydi. Uygurlardan yana tavır sergileyen Çin başbakanı Li Te-yü ise İmparatora başkanlığındaki meclise;

“Eskiden memleketimiz zor duruma düştüğü zaman, Uygurlar bizim için arka arkaya büyük yararlıklar göstermişlerdi. Şimdi onlar kendi memleketlerinin mağlup olması ve ailelerinin yok olmasından sonra, artık kaçacak ve sığınacak bir yer bulamadılar. Sınırlarımıza geldiklerinden beri, bizi rahatsız da etmiyorlar. Eğer onların bize güçlkle geldikleri bir zamanda, onları birdenbire öldürüp cezalandırırsak, (İmparator)Han Hsüan-ti (MÖ.73-49)'nin (Hunların hükümdarı) Hu-han-yeh'e karşı yaptığı iyi davranışa aykırı bir harekette bulunuruz. En iyisi onlara biraz yiyecek verelim ve yavaş yavaş onların hareketlerine bakalım.” diyerek fikirlerini açıklamıştır.

¹³⁷ Bozkır kültürü gereğince levirat evlilik Hunların ataları zamanından beri uygulanagelmıştır. Çin kaynaklarına göre Hunların ilk ataları olan Hsia hanedanının yıkılışıyla ilgili bilgiler içerisinde ölen babanın ya da kardeşin dul kalan eşi ile evlenme şeklinde geçen levirat sistem, Hunlarda uygulanmaktaydı. Bkz., Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2015, s.13 vd; Ailenin ve mirasın bölünmemesi amacına matuf bu evlilik sistemi, Göktürkler ile Uygurlar döneminde de devam etmekteydi. Uygulanışı itibarıyla pek sık görünme de dul kadın ile yetim çocukların sahipsiz kalmaması, aile ve devlet sırlarının dışarı sızmamaları, yine devletin siyaseten güç ve meşruiyet kazanması gibi önemli ihtiyaçları görüyordu. Bkz., Necdet Sevinç, **Eski Türkler'de Kadın ve Aile**, İstanbul 1987, s.75 vd; Ahmet Kütük, *"Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları"*, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi IV/7**, 2022, s.43-56, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1888386>, 17.07.2022, 12:54.

¹³⁸ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.81.

¹³⁹ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri**, s.35.

Nazırlardan Ch'en İ-hsing başbakanın düşüncelerine karşı çıkararak, Uygurlardan zarar gelebileceğini söylemiş, onlara yemek verilmemesi ve onların etkisiz hale getirilmesinin en iyisi olacağını savunmuştur. Başbakanın sözleri İmparator üzerinde etkili olmuş ki, 841 senesi Eylül ayında Çin İmparatoru, zor durumda olan Uygurlara 30 bin kile¹⁴⁰ pirinç yardımı yapmıştır.¹⁴¹

T'ai-ho Konçuy, bu olumlu yaklaşım üzerine Kasım 841'de Çin İmparatoru'na mektup yazarak Uygurlara yardım edilmesini ve Üge Kağan'ın tanınmasını rica edince, İmparator Wu-tsung da Konçuyun bu dileğini kabul ederek¹⁴² Başbakan Li Te-yü'ye bir ferman¹⁴³ yazdırmış, Aralık ayında ise 20 bin kile yiyecek yardımı yaparak dağılan

¹⁴⁰ Özellikle kuru meyve ve hububat ölçümlerinde kullanılan bir ölçek, geniş bilgi için bkz., Cengiz Kallek, "Kile", TDV İslam Ansiklopedisi XXV, Ankara 2022, s.567-570.

¹⁴¹ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.56-60.

¹⁴² T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.66.

¹⁴³ Ferman; "T'ien-te ordusu tarafından gönderilen mektubunuzu aldım. Birkaç defa okudum ve derin bir üzüntüye düştüm. Memleketiniz, Chung-i Bilge Kağan devresinden beri nesillerce bizimle samimi komşuluk münasebetlerinde bulunmuştur. Biz de birkaç sevgili prensesimizi Kağanlarınızla evlendirdik. Size karşı bilhassa yakın ilgi ve şefkatimizi gösterdik. Bu büyük şefkat şimdiye kadar görülmemiştir. Ben tahta çıktıktan sonra her taraftaki varlığı yaşatmaya çalışıyorum eğer bir kimsenin isteği yerine gelmezse en iyisi bana haber vermeli. Bilhassa sizlerin dede ve babalarınız artık nesillerden beri bize tâbi olmuşlardı. Evvelce Kağanınızın ölümünü taziye etmek ve yeniden kağanlığınızı tanımak için size gönderilen elçimiz Wang Jung, dün memleketimize döndü. Halen memleketinizde karışıklık olduğunu ve bütün kabilelerin kağanınıza cephe aldıklarını öğrenmeye başladım. Başkasını felaketten kurtarmak ve komşuya yardım etmek ananevi vazifemizdir. Bunu nasıl unutabiliriz? Tam sizi himaye etmek üzere bir elçi göndermek istediğimiz zamanda, Chien-k'un, yani Kırgızların memleketinizi kasıp kavurdıklarını öğrendik. Bu olayda kağanınızın öldürüldüğünü duyduk. (T'ai-ho) Konçuy ile tahta çıkarılan yeni kağanınız da başka bir yere kaçmışlar ve henüz memleketinize geri dönmemişlerdir. Sizler kendi kuvvetiniz ile bu feci durumu düzeltmek için bir planı uygulamak için hep birlikte memleketinizden kaçtınız ve 10.000 mil mesafe uzakta bize tabi olmaya geldiniz. Ayrıca öğrendim ki, sizler (T'ai-ho) Konçuy'u Çin'e teslim etmek istediniz. Artık sadakatınız hiç değişmedi. Şimdi de çölün güneyine geçerek bizimle Çin Seddi sınırlarının yakınında bulunuyorsunuz. Hem de mektup göndererek bize olan bağlılığınızı gösterdiniz. Durumunuzun güçlüğü anlatılırken, acımdan ve kederlenmekten artık kendimi alamadım. Bence sizlerin hepiniz kahraman ve şefiniz asilzadedir. Şimdi kum sahalarında meşakkat içinde yaşıyor ve tabiat ile öz yurdunuzu hatırlıyorsunuz. Bu hatıralar nasıl silinebilir? Eğer dışarıdan gelen düşmanları mahvetmeyi ve esas memleketinizi geri almayı düşünmeseydiniz, asıl böyle büyük, sadık kalp ile bizden yardım dileyebilirdiniz? Fakat şimdiye kadar ne istediğinizi daha iyice bilemiyoruz. Bu sebepten, biz de size karşı nasıl yardım edebileceğimizi bir türlü kestiremiyoruz. Bundan başka, öyle düşünüyorum ki, sınırlarımıza yaklaşır yaklaşmaz sınır muhafız memurlarımız sizin ansızın gelmenizden şüphelenecekler ve belki de hareketinize engel olmaya çalışacaklardır; benim istediğim gibi hareket etmeyeceklerdir. Bu sebeple Hung-lu-ch'ing unvanı taşıyan Chang Ku'ya sizi himaye etmesini emrettim. Ben artık sadakatınıza çok değer veriyorum ve size karşı da sadakat ve samimiyet gösteriyorum. Gerçi aramızda bir (Çin) Seddi mevcut olup bizi birbirimizden ayırıyor. Fakat yine de sizinle görüşüyormuş gibi oluyorum. Sizler de maksadımı iyice anlayarak bütün niyetinizi elçimize teker teker anlatmalısınız. Sonra elçimiz çabuk dönsün ve isteklerinizi bize anlatsın. Kendim de isteğinizi dinlemek için bekliyorum. Duruma göre, devamlı olarak, başka tedbirler de almamız gerekirse, sizi güç durumlardan kurtarmak için bu tedbirleri derhal alacağımız tabiidir. Yapılacak masrafin azlığına çokluğuna da bakmıyacağız. Böylelikle sadakatınızı mükâfatlandırmış ve değerini de korumuş olacağız. Şimdi sonbahar olmasına rağmen, hava bazen sıcak gitmektedir. Sizlerin bütün memurlarınız, sol nazır A-p'o (Apa) Wu vb. kabilelerden Hei-oh'e-tzu (Kara Tatar) ile Ta-ta (Tatar)

halkını toparlayıp çölün güneyine inmelerine fırsat sağlamıştır.¹⁴⁴ Buna rağmen bir yıl içerisinde Uygurların Çin'e karşı yeniden hasmane bir tavır içerisine girdiğine bakılır ise o dönemde barışı bozan ve Uygurların Çin'e saldırmasına sebep olan başka gelişmelerin olduğu görülür. Çin başbakanının Uygurları sakinleştirebilmek için İmparatora sunduğu teklifteki;

“Uygurlar iki seneden beri dışarıda etrafı tehdit ederek dolaşıyorlar. Yiyecek şeyleri olmadığından, kıtlık ve yoksulluk yüzünden, Uygurların hisleri kolayca değişti. En iyisi T'ien Mou'nun, Uygurların (Çin'e) teslim olanlarını çağırarak kendisine çekmesini emrediniz. Ondan sonra, teslim olanlara da yiyecek vs. şeyleri vererek onları T'ai-yüan şehrine gönderelim. Bu halde T'ien-te bölgesinde kalamıyacaklar.” ifadeleri, Çin İmparatoru'nun yiyecek yardımı sözünü tutmadığını ve Uygurları çölde sefaletle terk ettiğini göstermektedir.¹⁴⁵

Uygur Kağanı Üge, kısa zamanda toparlanarak otağını yüz bin kişiye ulaşan boyları ile Datong şehrinin kuzeyinde yer alan Lümen Dağı'na kurdu. 842'den itibaren de belli aralıklarla doğuda Xia, Tiande, Zhenwu, Yunshuo bölgelerini yağmalayarak halkını yaralayıp, öldürdü ya da esir aldı. İmparator, Uygur tehlikesinden korunmak için Hedong Askeri Valisi Liu Mian'i *“Güney Tarafına Hükmeden Uygurlarla İlgili Elçi”*si ve Youzhou Askeri Valisi Zhang Zhongwu'yu da *“Doğu Tarafına Hükmeden Uygurlarla İlgili Elçi”* si ilan edip, ordularını Uygurlar üzerine yolladı.¹⁴⁶ Ancak Uygur taarruzu durmuyordu.

Çin İmparatoru'na Nisan 842'de sunulan rapora; Uygurların sürekli sınır tecavüzünde bulunduğu, sınır muhafızları komutanının ise İmparator'dan emir almaksızın üç bin asker ile Uygurlara taarruz ettiği bilgisi yansıdığıdır. Çare arayan Çin başbakanı, İmparator'a; Uygurların taarruzundan korunabilmek için onlara tekrar yardım edilmesi, gönüllerinin ihsan ile avlanması ve Çine meyledenlerin himayeye alınarak Çin

vb.nin sağlık ve esenlik içinde yaşamınızı dilerim. Yazıma istemeyerek son verirken selamlarımı sunarım.” bilgilerini içerir. Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.54 vd.

¹⁴⁴ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.56 vd.

¹⁴⁵ Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.62 vd.

¹⁴⁶ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.81.

içerisinde uzak bölgelere yerleştirilmesi gerektiği dileğinde bulunmuş, İmparator da başbakanın tüm önerilerini kabul etmiştir.¹⁴⁷

Çin başbakanının Uygurları cezbederek Çin'e yerleştirme politikası, kısa sürede sonuç vermişti. Çünkü Uygur beyleri ve boylarından oluşan otuz bin kişilik bir grup 842 ve 843 senelerinde Çin'e sığınmaya başlamışlardı. Çin İmparatoru onları kabul edip, hanedan ve komutanlara çeşitli hediye ve unvanlar vermiştir.¹⁴⁸

Çin'in bu asimilasyon politikasından rahatsız olan Üge Kağan, Çin'e sığınan kardeşi Ormudz Tegin'in 842 senesinde kendilerine iade edilmesini istemiş, bunun üzerine İmparator Wu-tsung Uygurlara bir ferman göndererek cevabını ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Çin başbakanının, İmparatora arz ettiği brifing; "T'ien Mou'nun ordu hakkındaki bilgileri hiç iyi değildir. Jung ve Tih gibi barbarların üstünlükleri, bozkırlarda iyi savaşmaktır. Zayıf tarafları da şehirlere hücum etmektir. T'ien Mou kendi şehrini iyi muhafaza edip her bölgedeki orduların toplanmalarına kadar beklemesi lazımdır. Fakat şimdi bütün ordusu ile bozkırlarda savaşmaya çıktı. Eğer mağlup edilirse, şehrin içi de tamamen boş kalacaktır. Bu suretle kendisini nasıl koruyabilir? Acele olarak Chung-shih unvanını taşıyan bir memuru göndererek onu durdurmanızı dilerim. Uygurlar iki seneden beri dışarıda etraflı tehdit ederek dolaşıyorlar. Yiyecek şeyleri olmadığından, ktlık ve yoksulluk yüzünden, Uygurların hisleri kolayca değişti. En iyisi T'ien Mou'nun, Uygurların (Çin'e) teslim olanlarını çağırarak kendisine çekmesini emrediniz. Ondan sonra, teslim olanlara da yiyecek vs. şeyleri vererek onları T'ai-yüan şehrine gönderelim. Bu halde T'ien-te bölgesinde kalamıyacaklar. Gerçi, Ormudz (Tegin'in) bize karşı sadık olup olmadığı bilinmiyor. Fakat ona karşı daha erken olarak, kendisine resmi bir mükâfat vermemiz lazımdır. Eğer o bize karşı gerçekten sadık değilse bu hareketimiz de başka bir fonksiyon meydana getirebilir. Çünkü o durumda biz de Uygurları sadakat ve doğruluğa teşvik etmek için cezalandırabiliriz. Uzak ve yakında bulunan bütün barbarlar bunu iyice öğrensiner ki, biz Kağanın sadece itaat etmemesi sebebiyle onları cezalandırıyoruz. Yoksa sonuna kadar Uygurları mahvetmek istemiyoruz." şeklindedir. Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.62 vd.

¹⁴⁸ Sığınanlar arasında; Uygur Teginleri Pangjuzhe ile Adunning iki boy, Uygur Tengriken'i Mijie 1 boy, Dış buyrukbaşı Zhuluogu Adie (Ediz) bir boy ve yine Kağan otoğı generali Caomoni gibi yedi boy'u Çin İmparatoru kabul etti. Bkz.; K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.81 vd; T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.81 vd.

¹⁴⁹ "(Elçimiz) Yang Kuan, Çin'e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre, bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz Chen-wu şehrinde at satarak, üç bin kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasen zirai bir memleket olduğundan sığır bizim için pek önemlidir. Halk tarafından yetiştirilen sığır da pek fazla değildir. Bazen de ktlık olduğu zamanlarda sığırın kesilmesine devam edilemez. Koyun ise, yalnız kuzey memleketlerinde yetiştirilir; Çin'de yetiştirilmez. Sınırlarımızda bulunan yabancı kabileler koyun yetiştirirler. Fakat biz, onlardan vergi olarak koyun almadık. Çünkü koyun ancak oralarda yaşayabilir. Bu sebeple isteğinizi şimdilik kabul edemiyoruz. Bundan başka, mektubunuzda Ormudz (Tegin'i) yakalayarak size göndermemiz arzusu izhar ediliyor. Fakat Ormudz, sınırlarımıza sığınarak generalliğe getirilmiş ve birkaç defa da samimiyetle bize rapor sunmuştu. Bu raporda deniliyor ki: [-Esas memleketimiz yıkılınca, hemen kaçarak ilk önce sınırlarınıza sığındım. Artık iki seneden beri, Kağan ve Prensesi takip etmiyorum. Onların benden şüphelenmelerine üzülüyorum. Kendim de çok acı çektim ve korkulu günler yaşadım. Sonunda baskı altında perişan olmaksızın size tabi olmağa karar verdim. Beni korumanızı dilerim.] Kendisi, memleketlerimiz arasında mevcut münasebetleri kundaklıyacak sözler söylemiş değildir. Bence, asıl siz devlet idare etme hassasını kaybettiniz. Size artık güvenimiz kalmadı. Daima etrafınızdaki kabilelere saldırarak onları tedirgin ettiniz ve saray erkani da size cephe aldı.

Çevresindeki devlet adamları Çin'e sığınınca yalnız kalan Üge Kağan, direnmeye ve istikrarı korumaya çalışıyordu. Ancak en yakınları da ona ihanet edip Çin'e sığınınca, dayanağı kalmadı ve otağı, Hedong Askeri Valisi Liu Mian tarafından kuşatıldı. Yakınlarının ihaneti sonucu çok sarsılan Kağan'ın itibarı neredeyse bitmişti. Artık Kağan olarak Uygurların başında kalamazdı. O sebeple kaçmak zorunda kaldı. Proto Moğol Shiwei Beyi'nin kız kardeşi ile evlenerek onlara tabi oldu. Oradan Çin'e gidip ayakta kalmaya çalıştı.¹⁵⁰

Üge Kağan gücünü kaybetmiş olsa da kutlu kanı taşıdığından dolayı halen bir Kağandı ve onun yönetim anlayışına karşı olan Uygurlar için kağanın değişmesi gerekiyordu. Türk Töresi gereğince Tanrı tarafından, başarısız olan kağanın kutu geri alındığına

Kabileleriniz de sizden ayrıldı. Bütün bunlar, memleketinizin yıkılmasına ve ailenizin paramparça olmasına sebep oldu. Şimdi siz, yurdunuzu kaybetmiş bir gurbetzade durumundasınız. Böyle güç ve buhranlı günlerde, size, tövbe edip eski hatalarınızı tekrarlamamak düşer. Bu suretle isyanların önü alınabilir. Yoksa, merhamet ve şefkat göstermemeğe devam ederseniz, kardeşleriniz birbirlerini yiyeceği gibi etrafınızda güvenilir bir maiyet de bulamayacaksınız. Ben bütün memleketleri kendi buyruğum altına aldım. Yalnız tek memleketin hükümdarı değilim. Bize tabi olanları da lüzumlu tedbir ile yatıştırıyorum. Eğer istediğiniz gibi yaparsam bu, onları koruma şefkatime aykırı bulunacaktır. Halen (Ormudz Tegin'in) teslimini özellikle kabul ettik. Maksadımız, yalnızca, onun ırkının payidar olmasını istemektir. Başka hususi bir vazife vermiyoruz; fazla bir samimiyet de göstermiyoruz. Böylece imparatorluğumuzun size karşı olan lütuf ve şefkatlerini de kaybetmemiş oluyoruz. Doğruluktan ve iyi ahlaklı olmaktan hiç kimse zarar görmemiştir. Bundan iki taraf da faydalıyor değil mi? Bunun üzerine iyice düşünüp, ona göre hareket etmek gerekir. Fazla olarak eski hanedan tarihlerinde de bunun gibi çok örnekler vardır. (Mesela), Han hanedanında Hu-yen-yeh shan-yü bizzat Çin sınırlarına gelerek tâbi olmuştur. Onun maiyetinde büyük General Wu-li-ch'ü ve Wu-li-wen-tun de birlikte tabi olmağa geldiler. (İmparator) Han Hsüan-ti'de onlara asilzade olarak ayrı ayrı unvan verdi. Hanedanımızın başlangıcında (Göktürklerden) Hsieh-li Kağan'ın düşman tarafından mağlup edilmesi dolayısıyla, Çin'e teslim olanların sayısı çoktu. Bunlardan, Sarayımıza gelen şef ve liderlerin hepsi generaliğe getirildiler. Bunların yalnızca sayıları 100 kişiden fazla idi ve herkes iyice yatıştırılıp yerleştirilmişti. Zannedirim ki, maksadımı anlıyorsunuz. (Bu sebeple) bunu bir daha anlatmak gerekmez. Mani dinine geçince, bu din T'ien-pao (MS.742-755) saltanat devresinden önce Çin'de yasak edilmiştir. Birkaç saltanat devresinden sonra, Uygurların inanarak tapınmaları dolayısıyla bu din (yeniden) serbest bırakılmağa başlandı. Chiang-huai Bölgelerinde bu dinin serbestçe faaliyette bulunması İmparator tarafından emredildi. Son zamanlarda, bu bölgelerde sunulan bir rapor aldım. Bu raporda şöyle deniliyor ki: [-Uygurların mağlup edilip yıkıldıkları duyulunca, (Mani) dini rahipleri tembellişmeğe başladılar. Yabancı rahipler oralarda dayanaklarını kaybedip yapayalnız kaldılar. Wu-ch'u gibi etrafı nehir ile çevrilmiş bu bölgelerde yaşayan halkın tabiatı biraz serttir. (Bu dine) inançlarını kaybettikten sonra, onlara bir daha bu dine girmek çok zor geliyor. Buna rağmen, rahipler yine de her yerde dinleri için çalışıyorlar. Fakat artık bu dine ilgisi kalmamıştır. (Bu sebepten) rahipler de fazla bir başarı gösterememektedirler. Ben uzak yabancı memleketlerden gelen rahiplerle daima bizzat ilgilendim. Şimdi onların belli bir yerde rahatça yaşamalarını istedim. Bunun için onların iki büyük şehirde ve T'ai-yüan şehrinde bulunan (Mani) mabetlerinde geçici olarak bu dini yaymalarını emrettim. Chiang-huai Bölgelerindeki (Mani) mabetleri ise, geçici bir zaman için kapanacaktır. Uygurların asıl memleketleri sükünet bulunca, eskisi gibi bu dinin yayılmasını tekrar emredeceğim."

Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.90 vd.

¹⁵⁰ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.83 vd.; Varis Çakan, **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, s.331.

inanılırdı. Hal böyle iken Uygur buyruk başı Yiyin Çor, diğer Uygur beyleri ile anlaşarak 847'de Üge Kağan'ı Altay Dağlarında öldürtüp yerine Kağanın kardeşi E'nian Tegin'i, Kağan ilan ettiler.¹⁵¹ Uygur halkının çoğu, Üge Kağan'ın öldürülmesinden sonra, 847 senesinde Youhou'ya gelerek Çin'e tâbi oldu. Gelemeyenler ise açlık ve sefaletten öldü.¹⁵²

3.12. E'NİAN TEGIN KAĞAN (846-848) DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI ve ÖTÜKEN UYGUR DEVLETİ'NİN SONU

Bozkır üstünlüklerini iyi kullanan E'nian Kağan, beş bin kişilik bir ordu kurabilmeyi başardı. Kağan, Moğol Kumoxi Beyi Shuoshelang'dan yardım almaktaydı. Başlarında bir kağan olduğu müddetçe Uygurlardan korunamayacağını bilen Çin, Onların destek kanallarını kesmek amacıyla 847 baharında Kumoxilere saldırdı. Böylece Uygurlar yine yalnız kalmıştı. Bu yüzden E'nian Kağan'ın ailesi, soylular, bakanlar ve halktan müteşekkil yaklaşık beş yüz kişi, 848'de Moğol Shiweilere¹⁵³ bağlandı. Çin yönetimi bunları izliyor ve ileride büyüyecek Uygur gücüne karşı önlem almaya çalışıyordu. Bu sebeple Shiweilere rüşvet vererek, Uygurların güçlenmesine engel oldular. Çin politikasını iyi bilen Uygur Kağanı, katunu ve oğlu Tegin Dusi'yi de alarak batıya kaçtı.¹⁵⁴

Uygur buyrukbaşları, Tarkanlar ve geri kalan halk 848 yılı itibariyle, başsız kalmıştı. Shiweiler, onları gruplara bölerek yedi Shiwei ailesi arasında paylaştılar. Uygurların toparlanmasına fırsat vermek istemeyen sadece Çin değildi. Onlara karşı düşmanca hareket eden Kırgızlar da takipteydi. Uygurların bu hazin yıkılış sürecini izleyen ve kağanlarının kaçtığını haber alan Kırgız buyrukbaşı Abo yetmiş bin kişilik bozkır ordusuna, halkını terk edip kaçmak zorunda kalan Kağanı yakalamalarını emretti. Shiweiler yenilgiye uğratıldıktan sonra, E'nian Kağan ve yanındaki Uygurlar yakalanıp

¹⁵¹ T. Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar* s.185.

¹⁵² K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.83 vd.; Varis Çakan, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, s.331.

¹⁵³ Kıtaların kuzeyine denk gelen memlekete Shiwei denmektedir. Proto Moğol olan, Shiweilerin, Tunguz ve Ting-ling soyundan geldiği düşünülmektedir. Bkz., Enkhbat Avirmed, *Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6. ve 9. Yüzyıllarda)*, Ankara 2011, s.11 vd. (Yayımlanmamış Doktora tezi)

¹⁵⁴ K. Yıldırım, *Uygur Kağanlığı*, s.83 vd.

esir edildi ve Gobi ölü'nün kuzey tarafına götürüldü.¹⁵⁵ Kaçabilenler ise dağınık halde dağlara ve ormanlara gizlendiler.¹⁵⁶

Dağınık haldeki diğer Uygur boyları batıya yönelerek, kendisini Kuça'da Uygur hükümdarı ilan etmiş olan, Uygur hükümdar ailesinden Ulugçı'nın yeğeni Bengü Tigin (P'ang T'e-le/Mengü/Bengü)'e katıldılar. Uygur boyları arasında da yetki, itibar ve asalet değişimi yaşanan bir süreçten geçiliyordu. Ötüken Uygurları tükenip tâbi olurken, daha önce onlara tâbi olanlar hükmetmeye başladılar. Tanrı'nın verdiği kutu Ötüken'de kaybeden Uygurlar, bundan sonra Kansu ve Turfan kolları şeklinde devam edeceklerdir.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Ö. Karayev, **Türkler ve Kağanlıkları**, s.99.

¹⁵⁶ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.180.

¹⁵⁷ K. Yıldırım, **Uygur Kağanlığı**, s.83 vd.

4. BÖLÜM

GANSU ve TURFAN UYGUR DEVLETLERİ'NİN DIŞ POLİTİKALARI

4.1. GANSU/KAN-CHOU UYGUR (SARI UYGUR) DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

Uygurlar, 840'ta Ötüken'i kaybettikten sonra sekiz yıl kadar direnmiş ancak kitleler halinde yerleşik hayata geçmek zorunda kalmışlardı. Onların savaşçılıklarını törpüleyen yerleşik hayat şartları, komşularıyla da eskiye nazaran daha uyumlu ve barış içinde yaşamalarını sağlamıştır.¹ 848'den sonra Gansu/Kansu bölgesine yerleşen Uygurlar, zaman içinde Bezeklik'i (Dunhuang)² ele geçirmiş, ardından 868-872 yılları arasında Kansu bölgesini yurt tutmuşlardır.³

Türkistan'da Ötüken Uygur hâkimiyeti sona ererken, Gansu bölgesinde yeni bir Uygur Devleti doğmaktaydı. Esasen bu yeni yükseliş için şartlar da müsait sayılırdı. Nitekim Çin'de T'ang Hanedanlığı sona erince yerine güçlü bir hakimiyet kurulamaması neticesinde Beş Sülale Çağı (907-960) diye adlandırılan sürece girilmesi, yine dönemin güçlü devletleri arasında yer alan Tibet'te baş gösteren taht kavgaları, Uygur yükselişi için fırsat olmuştu. Kaldı ki önceden bu bölgede Çin'e bağlı yaşayan Uygurların, geçmişten kalan tâbilik hukuku da vardı.⁴ O sebeple güneye Gansu Bölgesi'ne inenlerin aynı zamanda Sarı Uygurlar⁵ adıyla anılması tabii bir sonuçtur.⁶

¹ Geniş bilgi için bkz., Özkan İzgi, "Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri", **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.50.

² Dun-huang, Kansu şehrinin batı ucunda ve İpek Yolu üzerinde bulunan bölgedir. Çin'in batıya açılan kapısı durumunda olan Dun-huang tarihin en görkemli şehirlerinden biri olmasının yanı sıra önemli bir Budacılık merkeziydi. Geniş bilgi için bkz., Mehmet Zeren, Kürşat Yıldırım, "Türk Tarihi'nde Dunhuang'ın Önemi", **Türk Dünyası Araştırmaları S.213**, İstanbul 2014, 164 vd.

³ Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, (yay. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan), İstanbul 2020, s.160.

⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara 2015, s.150.

⁵ Sarı Uygur adı, Çin kaynaklarında ilk olarak "Sa-li Wei-wu-er" (Yuan shi, MS. 1226) şeklinde rastlanılmaktadır. Bkz., Mehmet Ölmez, "Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca", **Çağdaş Türk Dili S.98**, Ankara 1996, s.31 vd.

⁶ Erkin Emet, "Uygur Türkleri", **Türkler II**, Ankara 2002, s.409.

IX. ve X. yy'larda Gansu bölgesinde Uygurların yanı sıra Tatarlar da yaşamaktaydı. Türklerle birlikte yaşayan Tatarlar, tarihi süreçte hiçbir zaman Türklükten ayrılmamışlardır. 885'te Kitanların kuzeybatısında yaşayan Tatarlar, onların saldırılarına dayanamayarak dağılmışlardı. Kalanlardan bir grup Yin-shan ve Ala-shan çevresine gelmiştir. Uygurların Sabçı beg ve Öge Tigin maiyetindeki 15 aşireti ile Bengü Tigin himayesindeki 13 boyunun güneye göçleri esnasında An-shi ve Beşbalık'taki Tatarlarla ilişki kurduğu bilinmektedir. Bir süre sonra Tatarların büyük grubunu oluşturan ve Ak Tatarlar diye de adlandırılan Sha-to Türkleri ile diğer Tatar gruplarının arası bozulunca, Sha-to Türkleri o adla anılan akrabalarını kuzey bölgelerine yerleştirmişlerdir. Kitan Hanedanlığı'nın kuruluşu sırasında 918 itibarıyla bir Tatar elçinin Çin sarayına gitmesine bakılırsa, Çin sarayına gönderilen elçilik heyeti içinde sadece Uygurları değil, Tatarları da görmek mümkündür.⁷

Budizm'e ev sahipliği yapan Dun-huang mağaralarının sağladığı coğrafi avantaj, Kansu bölgesini cazip hale getirmiştir. Mani dinini bu bölgede çok yaşatamayan Uygurlar, yeniden Budizme yönelmiş hatta Budist kitaplarında Sarı Uygur Kağanı'nı "*Gök Hükümdarı*" adıyla anmışlardır. Hatta Kansu'dan Çin'e X. yy'ın başlarında giden rahipler, yeşil cübbe giyerek Budizmi yaşadıklarını göstermişlerdir.⁸ Böylece yeni vatanda erimeden kalabilme mücadelelerini Budizme dayandırdıkları görülmektedir.

4.1.1. Çin Politikası

Beş Sülale Çağı'nda Çin'in kuzeybatısında Kansu ve Doğu Türkistan'a yerleşme imkânı bulan Sarı Uygurlar, X. yüzyılda küçük bir devletçik olarak Çin hâkimiyetinde yaşıyor ve Çin yönetimindeki parçalanmışlıktan istifade ederek güçlenmeye çalışıyorlardı. Yerleşik hayatın getirdiği uyumluluk içerisinde küçük ve haraç ödeyen bir devlet olmaktan utanç duymuyor, Çinliler de onları artık bir tehlike olarak görmüyordu. Bununla beraber Çin Devleti içerisinde meydana gelen hanedan değişikliklerinin farklı uygulamalarına rağmen genel olarak devlete bağlılık ilkesine sadık kalıyor, yeşim taşı⁹ ve at ticareti ile besledikleri dostane ilişkilerini devam ettiriyorlardı.¹⁰

⁷ S. Y. Gömeç, *Uygur Türkleri*, s.151 vd.

⁸ E. Emet, "*Uygur Türkleri*", s.410.

⁹ Yeşim Taşı, kutsal dağların taşı olarak kabul edilir. Doğu Türkistan'daki Hoten şehrinde bulunan dağ, yeşim taşlarının kaynağıdır. Çin ihtiyaç duyduğu yeşim taşlarına bu coğrafyada ulaşmıştır. Yeşim taşı

İmparator, büyük Çin politikası gereği, Mart 856'da Uygurların sadakat ve faydasına dikkat çekmiş, onları nizamda tutmak için başlarında bulunan Mengli Kağan'ı tanıdığını kabul eden bir ferman yayınlamıştır.¹¹

O dönemde Çin İmparator kızları ile Uygur kağanları arasında devam ettirilen evlilik siyaseti gereği hanedana bağlılıkları zinde tutuluyor, dolayısıyla İmparatorluğun korunmasında sorumluluk ve görev veriliyordu. O sebeple X. yy'a kadar merkezi Tun-huang'da olan Uygurlar, Çinlilerin "*Vazifeye koyuluş ordusu*"nda görevliyidiler. Bu ordunun kumandanı, 905 senesinde Çin'den ayrılmış Kua, Shai, I ve Hsi adında dört şehirden oluşan Mani Dini merkezli otonom bir devlet kurmuştur. Ancak baskı yapıp, Uygur ticaretini ele geçirmeye çalışınca, Tegin kumandasında 911'de ayaklanan Uygurlar, düzenledikleri bir harekât¹² sonucunda mabetlerin bulunduğu Dun-huang (Bin Buda)'daki "*Beyaz elbise giyen İmparatorun Devleti*" adıyla anılan bu otonom krallık merkezini ele geçirmişlerdi.¹³

Bu zafer Büyük Çin Devleti'nin nezdinde Uygurların itibarını artırmıştır. 909-911 arasında Çin'e gönderilen elçilik heyetleri, ilişkilerin canlı tutulduğunu göstermektedir.¹⁴ Hatta 907-960 arasında Çin'e gönderilen elli üç Uygur elçisinin; on

pek çok alanda kullanılmıştır. Eski imparator âsâlarında, saray münecimlerinin gözlem yaparken kullandıkları "İlm-i nücum yeşimleri", Göğün oğlunun cülusunu ilan eden kudret tabletleri, ölülerin naaşlarındaki delikleri kapatan "cenaze yeşimleri", şapka, kemer süsleri, tokalar, kılıç takımları ve yüzükler başlıca kullanım alanlarını oluşturmuştur. Kadim zamanlarda tılsım ve efsun işlerinde kullanılan yeşim taşı, satın alma gücü olan insanlar tarafından her türlü küçük nesne yapmak için de kullanılmıştır. Çinliler çok sayıda küçük yeşim taşından heykellerde yapmıştır. Geniş bilgi için bakınız; Edward Hetzel Schafer, **Semerkand'ın Altın Şeftalileri Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret**, (yay. S. Acar), İstanbul 2020, s.365 vd.

¹⁰ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.153 vd.

¹¹ Ferman o dönem Uygurların içinde bulunduğu durum hakkında bilgiler de içerir; "*Uygurlar, memleketimiz için birçok başarı elde ettiler. Nesiller boyunca bizimle akrabalık kurdular. Bize tâbilik gösterdiler ve hediye takdiminde bulundular. Bunun sayesinde kuzey sınırlarımızda çoktan beri tehlikeli saldırı olayları çıkmadı. Huei-ch'ang saltanat devresinde (MS.841-846) Uygurların memleketlerinde karışıklık oldu ve Kağanları kaçtı. Ondan sonra hain memurlar idareyi elde ettiler. Böylece, Uygurların memleketlerinin çabuk imha edilmelerine sebep oldular. Son zamanlarda bize teslim olanlardan bazılarının söylediklerine göre, halen Meng-li Kagan olarak tahta çıkmıştır. Kendisine Kaganlığını tanıyan bir emirname vereceğim.*" Bkz., Tsai Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)**, Taipei 1967, s.195. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

¹² Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019, s.35 vd.

¹³ E. Emet, "*Uygur Türkleri*", s.410; Uygurlar, IX. yy'ın sonlarına doğru yeni yurtlarını kurduktan sonra da eski dinleri olan Mani dinini yeniden canlandırmaya başladılar. Çin'de 840 sonrası yasaklarla kaldırılmak istense de Uygurların doğusunda Çin İmparatorluğu'na isyan eden Çinli askerler tarafından kurulan devletin resmi dini olmuştu. Mani rahiplerinin beyaz elbise giymeleri sebebiyle bu yeni devletin hükümdarı "*beyaz elbise giyen imparator*" adıyla anılmıştır. Bkz., Bahaeddin Ögel, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988, s.194.

¹⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019, s.35 vd.

dördü Soğdlu, on altısı Türk ve onunun da Çinli¹⁵ olduğuna bakılırsa, çok uluslu bir diploması yürütüldüğü söylenebilir.

924 senesinde I. Jen-meı Kağan Çin'e elçilik heyeti göndermiştir. Çin İmparatoru'nun bu siyasi davranıştan çok memnun olduğu, gönderdiği emirnamede Uygurları ve kağanı övmesinden anlaşılmaktadır.¹⁶ Heyetin götürdüğü hediyeler arasında yeşim taşı, amonyak tuzu¹⁷, antilop boynuzları, Pers brokarları, keçe kumaş, pamuklu kumaş, yeşil ve beyaz şap gibi mallar, Uygurların yaşadığı bölgenin ticari zenginliğini göstermektedir. 924 senesinde I. Jen-meı Kağan uçmağa varınca yerine Ti-yin Kağan olmuştur.¹⁸ O da 925'te Çin'e bir elçilik heyeti daha gönderilmiş ancak ömrü vefa etmeyip 926'da ölünce yerine A-to-yü (Adug) geçmiş ve Çin'e sık sık elçilik heyetleri göndermiştir. Kaynaklarda bu çalkantılı dönemde A-to-yü Kağan'ın ölümünden bahsedilmezken, 928 itibarıyla Jen-yü adlı birinin Kağan olduğu ve Çin'e giden Uygur elçilerinin sayısının arttığı görülmektedir. Yine 931-932 yıllarında Uygur kervanlarını soymaya başlayan Tangutlara karşı Çin ile birlikte hareket etmelerine bakılırsa, Çin'in Uygur ticaretini ne derece önemseydiği anlaşılmaktadır. Nitekim 934-935 yıllarında Çin

¹⁵ Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", **Journal of Old Turkic Studies** I/2, 2017, s.151 vd., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/325413>, 17.11.2021, 23:25.

¹⁶ 924 senesi nisanında Uygur Kaganı Jen-meı, Çin'e elçilik heyeti ile hediyeler göndermiştir. Böylelikle Çin İmparatoru bir ferman yayınlamıştır. Bu fermana: "Uygur Kağanı Jen-meı, nesillerden beri devam edilen kahramanlık hasletine tevarüs etmiş olup seziş kudretine ve doğruluğa sahiptir. Kuzeydeki bağlılık ve tâbîlik havasını anlamış, güneydeki çölün lideri olmuştur. Atalarımız devletimizi kurdukları zamandan beri, Uygurlar daima bize dostluk gösterdiler. İmparator Su-tsung'un yükselme devresinde (MS. 756-762), onlar bizim için büyük yararlık gösterdiler. Ondan sonra devamlı olarak bize bağlılık gösterdiler ve hediye takdiminde bulundular. Bir silahlı çatışmaya sebebiyet vermediler. Artık tek kalp ile aramızdaki dayı ve yeğen münasebetine benzer münasebetleri bozmamaya çalıştılar. Binlerce mil uzak da (olsa), bizimle olan akrabalıklarını kuvvetlendirmeyi düşündüler. Şimdi biz yeniden tâbî olmalarının başlangıcında, işitiyoruz ki, onların idareleri altında yine de 7 kabîle bulunmaktadır. Ayrıca bütün barbarları kontrol edebilmektedirler. Sonuna kadar daima bağlı kalmışlar ve sözlerinde durmuşlardır. Muhakkak ki, bir gün tekrar kuvvetleneceklerdir. Şimdi onların kağanlıklarını tanıyan bu emirnamede, en iyisi, eski mükemmel hareketlerini yazarak onlara ebedi örnekler göstermektir. Bu maksatlardır ki, reislerine Ying-i Kagan ünvanını vermek istedim. Ayrıca, görevlendirilen elçimizin güzel bir gün seçerek hediye ile birlikte kaganlıklarını tanımasını emrettim. T'ai-en-chiao kung-pu shang-shu ünvanlı memurluğa getirerek kendisini Uygurların kaganlıklarını tanıyan elçi olarak görevlendirdim." bilgileri yer almıştır. Bkz., T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.204 vd.

¹⁷ Amonyum klorür ya da "amonyak tuzu" volkanik bölgelerdeki açıklıkların etrafında tabi olarak bulunmasının yanı sıra evcil hayvanların gübresinden de üretilmiştir. Çinliler bu akışkan maddeyi altın ve gümüş lehimlerken kullanmışlardır. Tıpta da kullanılan madde bronş tıkanıklığı ve diğer nezle çeşitlerini iyileştirmede kullanmıştır. Bkz., E. H. Schafer, **Semerikand'ın Altın Şeftalileri**, s.357.

¹⁸ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.36 vd.

elçilerinin gelerek, kervanların güvenliği için yeni önlemler almaları bunu doğrulamaktadır.¹⁹

Jen-yü Kağan 933 senesinde ölünce II. Jen-meı, tahta geçmiştir. İlk icraatlarından biri, 934 senesinde Çin'e elçilik heyeti göndermesidir. Bu heyette sekiz Mani rahibinin bulunması, Sarı Uygurlarda Maniheizm'in tekrar canlandığı kanaati uyandırmaktadır.²⁰ Uygurlar, 938 senesi itibariyle Çin'in yeni hanedanıyla da dostane ilişkiler içine girmiş, o dönemde önemli olan yeşim taşı ve at ticaretini devam ettirmişlerdir. Aynı yıl Çin tarafından gönderilen Kao Chü-huei başkanlığındaki elçilik heyeti, Çin'in kuzeybatısındaki küçük şehir devletleri hakkında bölgenin etnik, siyasi ve iktisadi durumunu da incelemiş ve Çin Hükümeti'ne rapor²¹ etmiştir. II. Jen-meı Kağan'ın adının 939 yılına kadar kayıtlarda geçtiğine bakılırsa, son kağan olduğu söylenebilir. Nitekim Sarı Uygurlar, siyasi olarak 940 senesi itibariyle Hıtay (Ki-tab, Liao)'ların, 1028'den sonra Tangutların, 1226'da da Cengizhan'ın Devleti içerisinde yer aldıkları bilinmektedir. Günümüzde ise Çin'in kuzeybatısında ve Doğu Türkistan'da varlıklarını sürdürmeye çalışmaktadırlar.²²

4.1.2. Tibet Politikası

Uygurlar 865 senesinde, Kukunor Gölü çevresinde bulunan Lido Bölgesi'nde Tibet ordusunu yenmiştir. Esir edilen Tibetli generalin kellesi alınmış ve bu tarihten sonra Kansu Bölgesi'nde Tibet ordusunun hâkimiyeti kalmamıştır. Zaten o dönem iç işlerinde karışıklık yaşayan Tibet Devleti çöküş dönemine girmiştir.²³

I. Jen-Mei Kağan idaresindeki Sarı Uygurlar, 923'te kendileri için tehlike oluşturan Tibetlilere karşı Çin ile anlaşmış ve böylece Tibetlileri kontrol etmeye çalışmışlardır.

¹⁹ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.36 vd.

²⁰ Bkz., G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.36 vd.

²¹ Bu raporda; "*Sarı Uygurlar'ın Kağanı'nın ordugahı da tıpkı Orhun'daki Uygurlar'ınki gibi, çadır bir kamp yeri idi. Atlı konar-göçer yaşantılar henüz daha değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar Uygurların sürülerine otlak vazifesi görüyorlardı. Bu dağlarda, (Göktürk Devlet'inde çok önemli bir rol oynamış olan) Şato Türkleri'nden bazı boylar da yaşıyorlardı...*" gibi hususlara dikkat çekilmiştir. Bu bilgilerden yola çıkarak Uygurların Mani dini etkisiyle savaşmayı bırakmış olsalar da aralarındaki savaşçı boylar ile beraber sürekli yaşadığı ve varlıklarını bu sayede koruyabildiği söylenebilir. Nitekim Şato Türkleri savaşçılıklarıyla ün yapmış bir boydur. Bkz., B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.217.

²² G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.36.

²³ Turgun Almas, **Uygurlar**, (yay. A. Batur), İstanbul 2013, s.413 vd.

Bu ittifak esasen Çin için de bir zaruretti. Zira Çinliler de sınırlarını koruyabilmek için Sarı Uygurlara ihtiyaç duyuyorlardı.²⁴

Mücadele dolu bir hayat geçiren Sarı Uygurlar, tabî olarak bölgelerindeki Çinliler, Moğollar ve Tibetliler ile sosyal ve kültürel etkileşime girmiştir. Özellikle Tibet kültürünün Sarı Uygurlar üzerinde büyük oranda etki yaratması, Budizm ile ilgili olmalıdır. Nitekim 928’de Uygurlar ve Tibetliler arasında cereyan eden elçilik süreci, ilişkilerin canlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.²⁵

4.1.3. Kırgız Politikası

Kırgızların 840 baskını ile Ötüken Uygur Devleti’ne son vermesi neticesinde sükûnet bulmayan Uygur-Kırgız mücadelesi, doğal olarak Çin’e de yansımış ancak Çin, her zaman olduğu gibi bu süreçte de çıkarlarına uygun düşeni desteklemiştir. Hatta birini gereği kadar desteklemiş ve işi bittikten sonra güçlenmesine fırsat vermeden zayıflatarak kendisine mecbur bırakmıştır. Kırgızların akıbeti de böyle olmuştur. Çünkü onları Uygurları yıkmak için kullandıktan sonra yüz üstü bırakmıştır. Nitekim Kırgızların 863’te Uygurlara taarruz edip onları cezalandırmak üzere Çin İmparatoru’ndan istediği izin verilmediği gibi, 866’da Çin’e hediye göndererek unvan alma talepleri de geri çevrilmiş²⁶ hatta hediye karşılığı unvan verme prensibine son vermiştir.

Uygurların IX. yy’dan X. yy’ın sonuna kadar bölgedeki Hotanlılar ve Tibetlilerin yanı sıra Tarduş, Töles, Kümül ve Tatar gibi Türk uruglarına da baskı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Kansu Uygurları, X. yy’ın başlarında Çin İmparatorluğu’nun zayıflamasından istifade ederek topraklarını genişletme siyaseti gütmüştür. Kansu bölgesindeki karışıklıklar ve sürekli mücadele hali, Sakaca olduğu söylenen Hotanca metinlere de yansımıştır.²⁷

²⁴ E. Emet, “Uygur Türkleri”, s.410.

²⁵ Eyüp Sarıtaş, **Sarı Uygurlar**, İstanbul 2012, s.111.

²⁶ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.181.

²⁷ S. Y. Gömeç, Uygur Türkleri, s.154; Kansu’daki Türklerle ilgili Hoten Metni’nde, “Saraya rapor; sadık kulunuz Thyai-Pada-tsa, Çumullara yaptığımız on günlük seyahatte dağlar arasından gelirken Büyük Altın Ülkesi’nden Kan-chou ile ilgili altın emri kolunuz aldı. Çumullar arasında Ulu devlet için verilmesi adet olan hediyeye gelince hepsi temin olunmalı idi. Sha-chou’ya geldiğimiz üçüncü günü La-swan-si şunları bildirdi. Hemen Kan-chou’ya hareket etmelisiniz. Çin’e gidecek olan elçilerimiz şimdi gidemeyecekler. Sha-chou’ya geldiğimiz yedinci günü, Kan-chou’dan Stanacu ve Barbajiyalı Sulya geldi. Sonra biz sadık kullarınız O’na Kan-chou’daki durumun nasıl olduğunu sorduk. Bize Kan-chou’daki durumun karışık olduğunu söyledi. Eski Han’a gelince o, kaçtı. Ve şimdi Türk Bayırku ve

Tun-huang bölgesinde yapılan kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarında pek çok tarihi vesikanın yanında sanat eserleri de bulunmuştur. Türk tarihi ve kültürü açısından büyük önem arz eden, Hintçe, Tibetçe, Soğdca, Kök Türkçe ve Uygurca belgeler bulunmaktadır.²⁸

Günümüzde Sarı Uygurlar, Hexi koridoru diye adlandırılan bölgede ve Qilian Dağı'nın kuzey etekleri civarında yaşamaktadırlar.²⁹

4.2. TURFAN (KAO-CH'ANG) UYGUR DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASI

840 senesinde farklı bölgelere yayılan Uygurların bir bölümü Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu topluluklar, Kao-ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları diye adlandırılmıştır.³⁰

IX. yy'ın ortalarında yeni topraklarına yerleşen Uygurlar, bulundukları bölgenin ismiyle anılmaya başladılar. Günümüz Turfan bölgesini yurt edinen Uygurlara ilk olarak, Kao-ch'ang Uygurları ismi verilmiştir. Uygurlar, 856 senesinde önceki kağanının yeğeni Mengli'yi “*Uluğ Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge*” ünvanı ile kağan seçmişlerdir. Kağan, Kao-ch'ang'ı devletin başkenti yapmıştır. Bu Uygurlara Çin kaynaklarında Pei-t'ing (Beşbalık) Uygurları da denmiştir. Kağanın yazlık merkezinin Pei-t'ing olmasından kaynaklı bu isim verilmiştir. Tibet ve Batı Türkistan arasına yerleşen bu Uygur Devleti, fazla yayılma siyaseti gütmemiştir. Bu sayede komşuları ile dostane ilişkiler kuran Uygurlar, ticaret ve sanatla uğraşarak ekomoni ve kültürel alanda hızla gelişmiştir.³¹

Uygurların, Maniheizmi benimsemeleri ve korumaları diğer devletlerle olan politikalarına da yansımıştır. Samani emiri Nasr b. Ahmed (913-943)'in dini baskıları

Saqun Üge yeni hanı başa geçirdiler. Tarduş'un, bir ügenin ve komutanın otuz adamından her biri gezeleyin Türklere kaçmaması için hanı gözetlediler. Şehir çok karışık bir durumda idi. Sadık kulunuz olan ben de Skarvara ayının yirmi sekizinci günü Sha-chou'dan Kan-chou'ya hareket ettim. Kan-chou'ya Rrahaja ayının on beşinci günü ulaştık. Ve üçüncü gün bizi Han'ın huzuruna çıkardılar. Ve getirdiğim hediyeleri, sıraya göre Han'a sundum. Ertesi sabah fermanları ve hediyei ügelere verdim.” gibi bilgiler yer almaktadır. Bkz., Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9.-11. Asırlar)**, İstanbul 2013, s.33 vd.

²⁸ S. Y. Gömeç, **Uygur Türkleri**, s.151.

²⁹ Eyüp Sarıtaş, **Sarı Uygurlar**, İstanbul 2012, s.89.

³⁰ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.39; Harun Güngör, **Türk Budun Bilimi Araştırmaları**, İstanbul 2008, s.134 vd.

³¹ Özkan İzgi, “Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.269 vd. (269-286.); Mehmet Saray, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar)** I, İstanbul 1998, s.41.

Semerkant'ta oturan Maniheiztleri zorlamış, Turfan Uygur Kağanına şikâyet edilen Samani emirine; Maniheiztlerden bir kişi bile öldürülürse Uygur yurtlarındaki tüm ibadethanelerinin yıkılacağı ve diğer ülkelerdeki Müslümanların korunmasının bırakılıp hepsinin öldürüleceği uyarısı Kağan tarafından yapılmıştır. Bu uyarı, Uygurların korumacı yaklaşımını göstermektedir.³²

4.2.1. Çin Politikası

Turfan bölgesine gelen Uygurların başında (839-840) bulunan Menglik Kağan gücünü topladıktan sonra komşuları ile dostluk politikası sürdürmüştür. O dönem Kuça şehrini elinde tutan Çin'e komşu olan bu Kağan, Çin ile eskiden beri gelen *Uygur-Çin dostluğunu* yeniden kurmayı başarmıştır. Çin İmparatorluğu'nun desteği ile 856'da hakimiyetlerini ilan eden Kağan, Çinliler'in yeni müttefiki olmuştur. Uygur Devleti'ni tanıyan Çin, Kağan'a "Ulu Tengride Kut Bulmuş Alp Gök Bilge Kağan" unvanı verdi, "*Büyük, Gökten Talih Bulmuş, Savaşçı, Çalışkan ve Bilgin Kağan*" manasına gelen bu unvanla, Türkistan tarihinde ve Türk medeniyetinde yeni ve parlak bir sayfa açılmış oldu.³³ Çin'in Tibetlilerden çekinmesi, Turfan Uygur Devleti ile dostane bir politika kurmasının en temel sebepleri arasındadır. Aynı zaman kendi çıkarlarını gözetken Çin, bu Uygurların bölgede büyümelerine de engel olmamıştır.³⁴

Çin, 751 senesindeki Talas Savaşı sonrası, Kao-ch'ang bölgesi üzerindeki siyasi ve ekonomik üstünlüğünü kaybetmişti. An-lu-shan ve Shih Ssu-ming İsyanı sonrası (755-762) Türkistan'daki güçlerini geri çekmek zorunda kalmıştı. Bunun sonucunda bu bölge Tibetliler, Uygur ve T'ang sülalesi arasında çekişmeye sahne olmuştu. 866 senesinde Uygurların başında P'u-ku Chün, Tibet gücünün bölgedeki hâkimiyetine son vererek Kao-ch'ang, Beşbalık, Bugur ve Ch'ing-tian gibi bölgelerde Uygur üstünlüğünü sağladı. Bu tarih itibarıyla bölge Uygurlaşmaya doğru gitmiştir.³⁵

Turfan Uygurları 857-866 seneleri arasında devletlerinin kuruluşunu tamamlayarak bir tehdit unsuru olan Tibetlilere son darbeyi vurmuş, batıdaki sınırları Tanrı Dağları

³² Münevver Ebru Zeren, "Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi", *Journal of Old Turkic Studies* I/2, s.151 vd. (140-157), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/325413>, 17.11.2021, 23:25.

³³ B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.193 vd.

³⁴ G. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi*, s.39; H. Güngör, *Türk Budun Bilimi*, s.134 vd.

³⁵ Erkin Ekrem, "Kao-ch'ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* S.7, Ankara 2008, s.27 vd. (5-32)

üzerindeki Urumçi şehrine kadar uzatmıştır. Ekim 866'da Tibetlilerin ağır yenilgi aldığı Uygur-Tibet savaşı yaşanmıştır. 872 senesinde Çin'in iç işlerinde karışıklık meydana gelmiş, bunu fırsat bilen Uygurlar Kan-chou'ya gelerek bu bölgeyi işgal etmişlerdir.³⁶ Bu bölge 1335 senesine kadar yaşayacak olan Turfan Uygur Devleti'nin esas çekirdeğini teşkil edecektir.³⁷

Türkistan'da hâkimiyet süren Türk devletleri Çin ile ticarete önem vermişlerdir. O zamanın ticaret anlayışına göre, Çin başkentinde İmparatora hediyeler sunulduktan sonra her iki ülke arasında ticaret ilişkileri başlamaktaydı. Bu ticaret politikasında elçilik heyetlerine genelde tüccarlarda katılmaktaydı. Anlaşmalar sonrası Çin ile komşu ülkeleri arasında pazarlarda böylelikle kurulmuş oluyordu.³⁸

Turfan Uygurları, Türkistan ticaret yolları üzerinde konumlandığı için iktisadi olarak güçlendiler. 911 senesi itibariyle bağımsız hale gelen Uygur Devleti güneyde Tibet, batı bölgesinde Karluklar ile komşuydu. Uygurlar, sanat, edebiyat ve ticaret alanında oldukça ilerlemişlerdir. Çin İmparatoru, Uygurları yakından tanımak için onların ülkesine 981 ve 984 seneleri arasında Wang Yen-te'yi elçi olarak göndermiş ve ona bir rapor hazırlatmıştır. Bu rapor Turfan Uygurlarının kültür tarihi hakkında değerli bilgiler sunmaktadır.³⁹ Türkistan'da kurulan Türk Devletleri ile Çin arasında her zaman ticaret önemli bir yerdeydi. Kao-ch'ang Uygurlarından ilk ticaret heyeti Çin'e 962 senesinde gitmiştir. Çin'e ulaşan bu Uygurlar, A Tutuq başkanlığında giden heyet 42 kişiden oluşmuş ve saraya hediyelerini sunmuşlardır. 965, 981, 985, ve 1004 senelerinde ticari heyetler Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıtır ticari ilişkilerine devam ettiklerini alıyoruz. 965 senesinde ikinci bir heyet rahip Fa-yuan başkanlığında gitmiştir. Bu heyetin beraberinde getirip saraya sundukları eşyalar arasında kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişinin bulunduğu anlatılmaktadır. 965 senesinde durağanlaşan iki ülke arasındaki ilişkiler, 981 senesi ile Kao-ch'ang'dan Çine gönderilen elçilik heyeti ile yeniden can bulmuştur. Kao-ch'ang hükümdarı olan Arslan Han yine bu heyet sayesinde Çinliler tarafından tanınmıştır. Kağan gelenek gereği kendisini Çin İmparatorluğu'nun damadı olarak tanıtmıştır. 983 senesinde bir başka elçilik heyetinden

³⁶ T. Wen-Shen, **Li Te-Yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar**, s.198 vd.

³⁷ B. Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, s.193 vd.

³⁸ Özkan İzgi, "*Kao-ch'ang Uygurları*", s.272.

³⁹ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.39.

söz edilmekte, 984 senesinde ise Tatar elçisi ve Uygur elçisinin Çin'e gelip hediyeler sunduğu anlatılmaktadır.⁴⁰

4.2.2. Moğol Politikası

Uygurlar yerleştikleri bu bölgede yaklaşık 350 sene yaşadktan sonra Kara Hıтай hükümdarı Yeh-lü Ta-Shih'ye 1206 senesi itibariyle bağlanmışlardır.⁴¹ Sonrasında yine Turfan Uygur Devleti'nin 1209'da Cengiz Han'a bağlandığı ve 1368'e kadar Moğol hâkimiyetinde varlıklarını sürdürdükleri görülmüştür.⁴²

Moğol Devleti içerisinde görülen Uygur etkisi dış ilişkilere, posta sistemine ve siyasete oldukça yansımıştır. Nitekim, Moğol kararnamelerinin 1290'lı ya da 1302'ye tarihlendirilenleri Uygurca yazılmıştır. XII ve XIV. yy'larda yazılan Moğol belgelerinin Uygurca olduğu, Uygurların Moğol Devleti üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir.⁴³

Kao-ch'ang Uygurlarının hükümdarı Barçuk İdikut⁴⁴, adamlarıyla birlikte Cengiz ordusunda görev almış ve pek çok zafer kazanmışlardır. 1211 senesinde ise Cengizhan'ın kızı Al Hatun ile evlenerek onun damadı olmuştur.⁴⁵ (Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi olarak bugün halen yaşamaktadırlar.) Moğollara gönderilen Uygur elçisi Cengizhan'a ithafen şu sözleri söylemiş ve kızını istemiştir.

“Sanki bulutlar dağılmış,

Annemiz güneş tekrar gözükmüş gibi,

Sanki buzlar çözülmüş,

Nehrin suyu tekrar bulunmuş gibi,

Cengizhan'ın adı ve şöhreti bize sevinç getirdi. Cengizhan bana emrederler mi?

⁴⁰ Özkan İzgi, “Sung Devrinde Kao'ch'ang'dan Çine Giden Elçiler”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi S.6**, İstanbul 1975, s.105-110; G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.39.

⁴¹ Özkan İzgi, “Kao-ch'ang Uygurları”, s.271.

⁴² G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.40; H. Güngör, **Türk Budun Bilimi**, s.135

⁴³ Marton Ver, **Old Uyghur Documents Concerning The Postal System Of The Mongol Empire**, Belgium 2019, s.44 vd.

⁴⁴ Uygur hükümdarlarının sülale adı ya da ünvanı olan iduk-kut kelimesi, “kutlu ve mübarek olan” anlamındadır. Bkz. Reşit Rahmeti Arat, “Iduk-Kut Ünvanı Hakkında”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXIV**, İstanbul 1986, s.23-33.

⁴⁵ G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi**, s.40; H. Güngör, **Türk Budun Bilimi**, s.135.

Altın kuşağından bir iplik,

Al elbisesinden bir artık parça

(Acaba bana da) lutfederler mi? Senin beşinci oğlun olarak, bütün gücümü sana hasretmek isterim! ...”

Cengizhan bu sözlerden çok memnun olarak; *“Ben ona kızımı vermek ve kendisini beşinci oğlum yapmak isterim. İdu’kut, altın gümüş ile, büyük ve küçük incilerle, diba ve damasko kumaşlarıyla ve ipekli kumaşlarla buraya gelsin!”* cevabını iletmiştir.⁴⁶

Büyük Moğol İmparatorluğu’nun kurucusu Cengiz Han, devletini kurarken etrafında yetenekli, tecrübeli ve bilgili kişileri bir araya getirmeye önem vermiştir. Onun zamanının Türkistan’da geniş coğrafyalara yayılan Uygur Türkleri devlet yönetiminde, kültür ve ticarete en üst seviyedeydi. Günümüz Doğu Türkistan sınırları içerisinde yer alan Beşbalık, Koçu, Karaşehir, Küsen, Kaşgar ve Hotan bölgelerinde yaşayan Uygur devlet adamları, âlimleri ve tüccarlarının ilgisini çeken Cengizhan’ın devletinde üst düzey görevlerde yer almışlardır. Hatta Cengizhan’a, baş vezirlerinden olan Yilu Çusay’ın; *“Bir orduya ok ve yay yapan usta lazım olduğu gibi devleti idare etmek için de yetişmiş devlet adamı lazım”* dediği kaynaklarda geçmektedir.⁴⁷

Çinlilerin Çien-fo-dungg dediği Bin Buddha Mağaraları, Dun-huang’ın yaklaşık 15 km uzağında yer almaktadır. Gerçekte bin olmasa da beşyüze yakın mağarayı içerisinde barındıran bölge çok eski zamanlardan beri Budist keşişlerin yaşam alanı idi. Tapınakların bulunduğu bölgeye uzak ülkelerden gelen dindar hacılar toplanırdı. V.-XI. yy’lar arasında gelen hacıların katkılarıyla inşa edilen tapınaklardır.⁴⁸

⁴⁶ **MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ**, (yay. A. Temir), Ankara 2016, s.159 vd.

⁴⁷ Varis Çakan, “Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü”, **Asya Araştırmaları Dergisi** **III/1**, s.22 vd. 19-28.

⁴⁸ L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, (yay. S. Karatay), Ankara 1998, s.262 vd.

SONUÇ

Tarihî süreç içerisinde Uygurlar hem kültürel hem de siyasi alanda önemli bir yere sahip olmuşlardır. Kendinden önceki Türk devlet geleneğini sürdüren Uygurlar, konar göçerliğin yanında zamanla şehirler kurarak tamamen yerleşik yaşamayı tercih eden, “*uygar*” kelimesini dilimize kazandıran bir medeniyet kurmuşlardır.

Uygur Devleti boylar birliğinden oluşmuştur. Bu sebeple Uygur dış politikası öncelikle dönemin güçlü boylarını hakimiyet altına alma hedefi üzerine kurgulanmıştır. Kurucu boyların yanında Basmıl ve Karluk gibi boylar üzerinde de hakimiyetin sağlanmasından sonra kurulan Ötüken Uygur Devleti siyasi alanda söz sahibi olmuştur. Devlet kuruluş dönemi dış politikasında Çin ile iş birliği içerisinde kalarak boylar üzerinde hakimiyet kurmuştur. Yükseliş dönemi dış politikasında, Çin’in içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık sebebiyle zor durumda oluşunu lehine çevirmiştir. Uygurlar bu dönemde Çin İmparatorluğu üzerinde baskı politikasını sürdürmüş, ekonomik açıdan da İmparatorluğu zayıflatmıştır. Uygur Devleti başa geçen kağanlar sayesinde istikrarlı bir şekilde güçlenmeye devam etmiştir. Böylelikle güçlenen devlet, bölge devletleri ile dış politikasını şekillendirmiştir.

Politika temelini üç önemli saç ayağının olduğunu görmekteyiz. Birincisi siyasi evlilik yolu ile sarsılmaz ilişkiler kurmak, ikinci olarak ticari ilişkiler sayesinde ekonomiyi güçlendirmek ve üçüncü olarak da askeri ilişkiler ile devletin gücüne güç katmaktır. Türk devletlerinde eskiden beri uygulanan bu politika Uygurlar döneminde de sürdürülmüş ve hatta Çin İmparatorluğu bu politika sonucunda Uygurlara bağımlı hale gelmiştir. Çin’in o dönemde Uygurlara ödediği vergiler nedeniyle hazinesinde para kalmadığı ve memurlarına maaş veremediği de bilinmektedir.

Ticari alanda söz sahibi olan Uygur Devleti, Çin’e at göndererek karşılığında binlerce top ipek almıştır. An-Lu-shan İsyanının bu ticaretin kurgulanışında büyük etkisi vardır zira Uygurların askeri gücüne muhtaç olan Çin İmparatorluğu’nun, Kağanın isteklerine boyun eğmekten başka çaresi yoktur. Yükseliş döneminde at-ipek ticaretinde neredeyse tek taraflı bir ticaret uygulanmış, Uygurların istediği fiyatlardan at satışı gerçekleşmiş ve istenilen miktarda ipek kumaşlar da Çin’den alınmıştır. Genelde at-ipek ticaretinin yanında Uygurlar, Çin’den süs eşyaları ithal etmiş ve yeşim taşı da ihraç etmişlerdir. Özellikle Hoten’den çıkarılan yeşim taşları Çin’e ihraç edilen malların başında gelmektedir. Uygurların Çin’deki ekonomik faaliyetlerini Soğdların yürüttüğü

bilinmektedir. Uygur-Soğd ilişkileri sonucunda ekonomisini oldukça güçlendiren Uygur Devleti, Soğdluların ticari kabiliyetlerinden faydalanmıştır. Bu sebeple Soğdlar Çin’de Uygur koruması altında serbest ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hatta onların faizle Çinlilere borç para verdikleri göz önünde bulundurulduğunda Çin ekonomisinde söz sahibi oldukları sonucuna varılabilir.

Uygurların Çin’e yardımları sırasında tanıştıkları Maniheizm ile kültür alanında farklılık yaşanmıştır. Soğdlular ve Çinliler arasında yaygın olan bu dinin, hayvani gıdalarla beslenmemeyi ve öldürmemeyi emretmesi en önemli özelliğidir. Konar göçer yaşayan ve savaşçı bir millet olan Türklere pek hitap etmese de zamanla uygulanan dış politikanın kültüre etkisiyle bu dinin Uygurlar arasında kültürel bir değişime sebep olduğu açıktır. Uygurların, Soğd ve Çinlilerle etkileşimi sayesinde şehir kültürünü benimsemeleri ve tamamen yerleşik yaşama geçmeleri, kültür dış politikası bağlamında değerlendirildiğinde, kültürlerin uygulanan dış politikadan etkilendiğini gösterir.

Maniheizmi, Böğü Kağan’ın devlet dini haline getirmesi aristokrat çevre tarafından kabul görse de ilk zamanlarda konar göçer yaşayan Uygurlar içerisinde pek rağbet görmemesi muhtemel ki bu dinin sadece siyasi olarak kabul edildiğini gösterir. Zira Kağan, Soğdluları ve Çin’deki Maniheistleri yanına çekerek Çin’de daha çok nüfuz sahibi olmayı planladığı düşünülebilir. Nitekim nüfuz sahibi olduktan sonra Çin’e akın politikası gerçekleştirmek isteyen Kağan bu politikasını gerçekleştiremeden, Onun siyasetine karşı çıkan muhalifleri tarafından, yakınlarıyla beraber öldürülmüştür. Onun öldürülmesi, Uygur Devleti’nde bir kırılmaya neden olmuştur. Darbe olarak nitelendirilen bu olay sonucunda Türk tarihinde ilk olarak Arslanlılar Hanedanı tahta oturmuş ve yönetimi ele geçirmiştir. Böylece onun politikası da Uygur Devleti içinde yok edilmiş ve bu Kağandan sonra Çin’e akın gerçekleştirilmemiştir.

Böğü Kağan’ın halefleri Çin ile dostane bir dış politika kurgulamışlardır. Bu politika sonucunda ticari ilişkiler devam etmiş aynı zamanda Kudilişis siyaseti gerçekleştirilmiştir. Ancak bu dönemden sonra dış politikada Çin İmparatorluğu’nun üstünlüğü görülmektedir. Zira isyanın bastırılmasından sonra gücünü toplayan Çin İmparatorluğu’nda artık Uygur gücünün azaldığı görülmektedir. Uygur Devleti içinde Böğü Kağan’ın tahtan indirilmesi ile başlayan karışıklıkların etkisiyle Çin İmparatorluğu eski gücüne kavuşmaya başlamıştır. Böylece dış politikada iki taraf arasında değişimler başlamıştır. 780 itibarıyla Çin İmparatoru Uygur Devleti ile olan

ilişkileri en aza indirdiği görülür. Uygur Kağan'ı Tun Baga Tarkan'ın ilişkileri tekrar canlandırmak adına sık sık elçilik heyeti göndermesi ve Kudilişis siyasetini devreye koymak istemesi bunun en önemli göstergesidir.

Başka bir açıdan bakıldığında dış politika; başa geçen hükümdarların psikolojik durumlarına göre de şekil almıştır. Buna en güzel örneklerden biri Moyen Çor Kağan'ın tahta geçişi ve uyguladığı politikadır. Kağan babasının ölümü sonrası tahtın varisi olan abisi Tay Bilge Tutuk ile iktidar mücadelesine girmiştir. Tay Bilge'nin yanında yer alan, Türk boyları ile savaşmak zorunda kalmış, uzun uğraş sonucu tahta oturmuştur. Tahta oturuşunun zorluklar içinde olması muhtemel ki Kağanın daha çok güçlenmesine devletlerarası uyguladığı politikada daha dikkatli ve sözü geçer olmasına temel oluşturmıştır. Sonrasında tahta oturan oğlu Böğü Kağan ise babasının tersine tahta geçmek için kardeşler arası mücadele vermemiş ve kolaylıkla tahta oturmuştur. Belki de onun bu kolay hakimiyeti ülke içinde ve dışında uyguladığı politikanın daha ılımlı, hoşgörülü olmasının yolunu açmıştır. Mani dini ile tanışan Kağan Uygurların, sosyal ve kültürel hayatında bir kırılma noktasına sebep olmuştur. Uygurların yerleşik düzene geçmeleri bu din ile olmuştur. Edebiyat, sanat ve medeniyet alanında pek çok eser bırakan Uygurlar, kendilerinden sonra gelen devletlere medeniyet öncülüğünü bu sayede yapmışlardır. Özellikle aristokrat çevre tarafından kabul gören din, Uygurların güncel yaşantısında değişikliğe ve devletin askeri alanda güç kaybına neden olmuştur. Her ne kadar kültürel alanda ülke güçlense de bu Böğü Kağan zamanından sonra Uygurlar arasında bir çözülme başlamıştır.

Yine başa geçen hükümdarın psikolojisinin dış politikaya etkisine bakılırsa; Çin hükümdarı Te-tsung'un daha bir prens iken Böğü Kağan'dan gördüğü hakaret, Tibet yanlısı dış politika sergilemesine ve Uygurlara cephe almasına yol açmıştır. O dönemde uygulanan dış politika Çin ve Uygur Devleti arasında soğuk rüzgarlar estirirken Tibet açısından güçlenmeye hatta Çin ve Uygurlar için tehdit oluşturmaya sebep olmuştur. 780'li yıllar sonrası Uygur-Çin-Tibet üçgeni arasında gerçekleşen Türkistan siyasetinde Çin ile iyi ilişkiler kurmak isteyen Uygur Kağanı, Tibet'e karşı cephe almış bu da devletin zayıflamasına neden olmuştur. Tibet-Çin-Uygur üçgeni içerisinde şekil alan dönemde Uygurlar hem ticari hem de askeri alanda güçlerini korumaya çalışmışlardır. Beşbalık, Kuça gibi şehirler jeopolitik önemlerinden dolayı bu üç devlet arasında mücadeleye sahne olmuştur.

Uygurların dış politikasında Kudiliş siyaseti değerlendirildiğinde, bu politikanın yararlarının yanı sıra zararlarının da olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ticari ve askeri faaliyetleri düzene koyma adına iki ülkeninde yararına gerçekleşen bu evlilik ile bir bakıma saldırmazlık anlaşması yapılarak sınırlar güvence altına alınıyor ve gelen prensesin Çin İmparatorluğu üzerindeki gücünden yararlanılıyordu. Uygur Devleti'nde diğer Türk devletlerinden farklı olarak kağana gelin olarak gönderilen prenseslere Katun ünvanı verilmesi dikkat çekmektedir. Bunun sebebi olarak, gelen prensesin Çin ülkesinde yüksek bir ünvana sahip olması gösterilebilir. Zira, Çin İmparatoru'nun birinci dereceden yakını; kızı, kız kardeşi ve ölen İmparatorun kız kardeşi Uygur Kağanlarına gelin olarak gönderilen prenseslerdir. Katun olarak kabul edilmesi için yapılan törenler yine Uygur tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Katun ünvanı vermek için ilk olarak Uygur olarak kabul görmesi beklenen prenses için belli ritüeller uygulanmıştır. Evlilik törenlerinde karşımıza çıkan uygulama, Çinli prensesin T'ang giysisini çıkarıp Uygur giysisi giyerek, Kağanın ve milletin karşısına çıkması, aynı zamanda tahta çıkan kağana uygulanan hanlama töreninin bir benzerinin bu prenseslere yapılması Uygurlaştırma olarak kabul edilebilir.

Uygur ülkesine gelen bu Çinli prensesler her ne kadar görünüşte dostluk ilişkilerini geliştirmek adına gelse de aslında altta yatan temel neden casusluk faaliyetleridir. Çin'den gelin gelen her prenses beraberinde Çinli hizmetlilerini Uygur ülkesine getirmekteydi. Gelen bu hizmetliler ve prensesler her dönem ülkelere sadık kalmışlardır. Uygur ülkesinde yaşanan gelişmeler hakkında Çin İmparatorluğu'na raporlar sunmuşlardır. Böylelikle Çin, Türk boyları hakkında genel bilgileri elde edip her zaman uyguladığı boylar arasına nifak sokma politikasını uygulamıştır. Neticede Kırgızları kışkırtarak Uygurların kutlu il Ötüken'den çıkmalarına sebep olmuştur. Çin politikalarında sıklıkla karşımıza çıkan bu uygulamayı Çin lehine kullanarak ülkesine yapılabilecek seferlere karşı önlem almayı ihmal etmemiş ve koruma politikası sürdürmüştür.

840 sonrası Ötüken'den çıkmak zorunda kalan Uygurlar, Turfan ve Kansu gibi bölgelerde tekrar güçlenerek hayatta kalmışlardır. Bu bölgelerde kurdukları devletlerin dış politikasını genelde yayılma siyasetinden ziyade, komşu devletlerle uyum politikası üzerine kurgulamışlardır. Bu politikanın altında hiç kuşkusuz benimsedikleri din

siyaseti yatmaktadır. Neticede Buda dini, 840 senesinden itibaren Uygurlar arasında yayılmaya başlamış ancak Uygurlar, bu dini Gök Tengri İnancına ve ona bağlı olarak yaşayış dinamiklerine göre yeniden şekillendirmişlerdir. Uygurların yeni dine getirdiği en önemli değişiklik, savaşçı kavimlerin asla vazgeçemeyeceği protein ağırlıklı beslenme zorunluluğu olup, hayvani gıdaların devam ettirilmesidir. Böylece Buda ve Mani dinlerinde özellikle et yemenin ve savaşmanın yasak olması prensibi, Gök Tengri İnancına göre yeniden yapılandırılarak uygulanmıştır. Böylece Uygurlar olarak, Budizm içerisinde et yiyen “*Yaylacı Budistler*” yapısını icat etmişlerdir. Bununla birlikte Çin’e olan ihtiyaçları da azalmıştır.

Dış politika devletlerin var olma sürecinde kurgulanışı ve uygulanışı açısından çok önemli bir yere sahiptir. Uygurlar düzenli teşkilata ve etkili dış politikaya sahip bir devlet olmuşlardır. Devlet politikasını askeri-ticari-siyasi alanda üç saç ayağına oturtan Uygurlar, başta Çin olmak üzere Tibet gibi komşu devletlerle etkili bir dış politika sürdürmüşlerdir. Askeri, ekonomik ve siyasi alanda güçlenen Uygurlar, dönemin önemli devletleri arasındaki yerini almış, böylece Türk tarihinin önemli bir devresini teşkil etmişlerdir. *Uygur* kelimesini dilimize kazandıran Uygurlar, kültür, sanat ve mimari alanında da oldukça gelişerek çağının ötesinde eserleri günümüze kadar getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

- AGACANOV, S. G., “*Orta Asya Oğuz Boyları Tarihinin Bazı Meseleleri*”, (yay. Y. Akbaba, G. Açıkgoz), **Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi S. 12**, Konya 2020, s.299-316.
- ALAADDİN ATA MELİK CÜVEYNİ, **Tarih-i Cihan Güşa-I**, (yay. M. Öztürk), Ankara 1988.
- ALMAS, Turgun, **Uygurlar**, (yay. A. Batur), İstanbul 2013.
- ALPTEKİN, Cahit, “*Ongutlar’ın (Ögütler) Kökenleri Hakkında Kaynaklar ve Sha-t’o-Ongut Akrabalığı Üzerine Araştırmalar*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi S. 22**, İstanbul 2013, s.489-510.
- AMANOĞLU, Ebulfez Kuh, “*Uygur Devletinin İlk Kağanlarının (744-840) Ad ve Ünvanları Üzerine*”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi S. 16**, Erzurum 2001, s.151-155.
- ARAT, Reşit Rahmeti, “*Iduk-Kut Ünvanı Hakkında*”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXIV**, İstanbul 1986, s.23-33.
- ARDEL, Ahmet “*Türk Ülkelerinin Tabii Coğrafyası*”, **Türk Dünyası El Kitabı I**, Ankara 2001, s.9-67.
- ARİSTOV, N.A., **Türk Halklarının Etnik Yapısı**, (yay. A. Batur), İstanbul 2014.
- AVİRMED, Enkhbat, **Kök Türk ve Uygur Çağındaki Moğol Asıllı Halkların Siyasi ve Kültürel Durumları (6. ve 9. Yüzyıllarda)**, Ankara 2011. (Yayımlanmamış Doktora tezi)
- AYDEMİR, Adem, “*Oğuz Adı Üzerine*”, **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi S.274**, İstanbul 2009, s.56-59.
- AYDEMİR, Adem, “*Ötüken ve Ötüken Adı Üzerine*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi S.187**, İstanbul 2010, s.197-222.

- AYDIN, Erhan, ““Yağlakar” Adı ve Karı Çor Tegin Yazıtındaki “Karı” Sözcüğünün Anlamı Üzerine”, **Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, IX/23, Almanya 2020, s. 146-154.
- AYDIN, Erhan, “Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, **Turkish Studies II/4**, Erzincan 2007, s.1262-1270.
- AYDIN, Erhan, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Unvanlar ve Unvan Niteleyicileri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 2011, s.5-26.
- AYDIN, Erhan, **Eski Türk Yer Adları**, İstanbul 2016.
- AYDIN, Erhan, **Eski Türklerde Gündelik Hayat**, İstanbul 2022.
- AYDIN, Erhan, **Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)**, Konya 2014.
- AYDIN, Erhan, **Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları**, İstanbul 2019.
- AYDIN, Erhan, **Uygur Yazıtları**, İstanbul 2018.
- AYDIN, Mehmet Sabir, **Devlet, Demokratik Değerler ve Eski Türkler**, Ankara 2011.
- BALCI, Tuğba Gökçe, **Tabgaçlar Bozkırdan Çin Tahtına**, İstanbul 2021.
- BANG, W., G. R. Rahmeti, **Oğuz Kağan Destanı**, İstanbul 1936.
- BARTHOLD, V. V., **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, (yay. A. Batur), İstanbul 2021.
- BARTHOLD, W., **Türkistan Halklarının Tarihi**, (yay. G. Aynakulova), İstanbul 2018.
- BAYAT, Fuzuli, “Uz-Ğuz-Oğuz Kavim Adının Etimolojisi”, **Karadeniz Araştırmaları S.3**, Çorum 2004, s.71-77.
- BAYBURTLUOĞLU, Hasan, “MÖ I. Binden MS VII. Yüzyıla Kadar Tohoristan’ın Siyasi Tarihi”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi I/1**, 2019, s.1-12. bkz. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/630028>, 25.03.2022, 15:26
- BAYKARA, Tuncer, “Eski Türk İktisadi Hayatı ve Şehir”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi S.6**, İstanbul 1975, s.75-104.
- BAYKUZU, Tilla Deniz, “Çin Topraklarındaki Bazı Türk Soylularının Kurganları (VII-VIII. Yüzyıl)”, **Tarih İncelemeleri Dergisi XXI/1**, İzmir 2006, s.1-18.

- BAYKUZU, Tilla Deniz, “*T’ang Hanedanlığının Büyük Türk Generali Pu-ku Huai-en*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi S.54**, Ankara 2014, s.377-400.
- BAYKUZU, Tilla Deniz, **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Konya 2013.
- BAZİOTLAR, Louis, ““*Oğuz*” ve “*Türk*” Sözlere Üzerine Notlar”, (yay. E. Kabakçı), **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi S.39**, Ankara 2015, s.33-40.
- BECKWITH, Christopher I., **Tibet İmparatorluğu Tarihi Orta Çağ’da Tibetliler, Türkler, Araplar ve Çinliler Arasındaki Büyük Güç Olma Mücadelesinin Tarihi**, (yay. A. F. Doğan), İstanbul 2020.
- BİNLER, Mehmet Ziya, **Türk Dünyası Aile ve Akrabalık Terimleri Sözlüğü**, İstanbul 2007.
- CAFEROĞLU, Ahmet, **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü**, Ankara 1968.
- CEYLAN, Ertuğrul, “Çin Kaynaklarına Göre İslamiyet’in Çin’e Girişi”, *Current Research in Social Sciences* II/2, 2016, s.27-36, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/229333>, 16.12.2021, 13:54.
- CHALIAND, Gerard, **Göçebe İmparatorluklar Moğolistan’dan Tuna’ya MÖ V. Yy-XVI. yy**, (yay. E. Sunar), İstanbul 2001.
- CHAVANNES, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, (yay. M. Koç), İstanbul 2020.
- CİHAN, Cihat, “*Türk Devlet Felsefesi Açısından Kök Türk Devletinin Dış Politikası*”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi III/1**, Afyon 2001, s.59-71.
- CİHAN, Cihat, “*Türk-Sasani Askeri İttifakları ve Sasani Ordusunda Türkler*”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XII/32**, Hatay 2015, s.89-107.
- CİNKARA, Abdullah, “*Uygurlar ve İpek Yolu*”, **Asya Araştırmaları Dergisi III/2**, Ankara 2019, s.329-345.

- ÇINKARA, Abdullah, **İpek Yolu ve Uygurlar İsimli Uygurca Eserin Transkripsiyon, Aktarma ve Değerlendirmesi**, Ankara 2019. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- CLAUSON, Gerard, **An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish**, Oxford 1972.
- CRAWFARD, Harriet, **Sümer ve Sümerler**, (yay. N. Uzan), Ankara 2010.
- CUMANİYAZOVA, Firuze, “*Tarihi Kuzey Hindistan’da Bulunan Arkeolojik Buluntular ve Onların Köktürkler’le Özdeşleştirilmesi Üzerine*”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi S.4**, Karaman 2014, s.14-18.
- ÇAKAN, Varis Abdurrahman, **Orta Asya Türk Tarihine Giriş I- İslam’a Kadar**, Ankara 2019.
- ÇAKAN, Varis, “*Uygur Türklerinin Moğol İmparatorluğundaki Rolü*”, **Asya Araştırmaları Dergisi III/1**, s.19-28.
- ÇAKAN, Varis, **Orta Asya Türk Tarihinin Kaynakları**, Ankara 2022, s.102 vd.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “*Tabgaç Devleti*”, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2003, s.38-39.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, “*Uygur Sarayına Gelin Giden Çinli Prensesler ve Bunun Arkasındaki Politik Gerçekler*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi S.28-29**, İstanbul 1974, s.63-70.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2003.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Prof. Dr. Masao Mori’nin Göktürkler Ders Notları**, İstanbul 2019.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri**, İstanbul 2013.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Uygur Devleti Tarihi ve Kültürü**, İstanbul 2019.
- ÇORUHLU, Yaşar, **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, İstanbul 2013.
- DE GUIGNES, Joseph, **Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi I-II-III**, İstanbul 2019.

Des Deutschen Archaeologischen Instituts, **e-Forschungs Berichte**, 2014.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, “*Az Boyunun Sırrı (VIII. Yüzyıl)*”, **Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma**, Ankara 2006, s.11-16.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, “*Ting-ling, T'ieh-le ve Tele*”, **Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Altı Çalışma**, Ankara 2006, s.29-36.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, **Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. –VIII- yüzyıllar)**, Ankara 2005.

DOBROVITS, Mihaly, “*Göktürk ve Uygurlar'da Buyruk Terimi ve İdari Fonksiyonları*”, **Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı S.1**, Ankara 2011, s.7-15.

DONUK, Abdulkadir, “*Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S.33**, İstanbul 1981, s.103-152.

DONUK, Abdülkadir, **Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler**, İstanbul 1988.

DURMUŞ, İlhami, “*Sümerlerin Kökeni ve Kültürü*”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi S.5**, 2018, s.177-200.

EBERHARD, Wolfram, “*Birkaç Eski Türk Ünvanı Hakkında*”, **Belleten IX/35**, Ankara 1945, s.319-340.

EBERHARD, Wolfram, “*Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci*”, (yay. O. G. Özgüdenli), **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi S.18**, İstanbul 2008, s.1-8.

EBERHARD, Wolfram, “*Toba'lar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer?*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi I/2**, (yay. İ. Berk), Ankara 1943, s.19-30.

EBERHARD, Wolfram, **Çin Tarihi**, Ankara 2019.

EBERHARD, Wolfram, **Çin'in Şimal Komşuları**, (yay. N. Uluğtuğ), Ankara 1996.

EBU'L GAZİ BAHADIR HAN, **Şecere-i Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü)**, (yay. Z. K. Ölmez), Ankara 1996.

- EKER, Süer, “Orta Asya’nın Gizemli Halkı; Soğdlular Soğd ve Soğdca”, **Türkbilg S.24**, Ankara 2012, s.77-92.
- EKREM, Erkin, “Kao-ch’ang Devleti: Kuruluşu ve Yıkılışı”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları S.7**, Ankara 2008, s.5-32.
- EMET, Erkin, “Uygur Türkleri”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.406-414.
- ERCİLASUN, Konuralp, **Ch’ing Hanedanı Zamanında Kaşgar (19. Yüzyıl Başına Kadar)**, Ankara 2003. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- ERGİN, Muharrem, **Dede Korkut Kitabı**, İstanbul 1988.
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Abideleri**, İstanbul 2015.
- ERGÜVEN, Nasih Sarp, “Uluslararası Hukukun Tarihsel Boyutuyla Diplomasinin Kurumsal Gelişim Süreci”, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi VII/7**, Ankara 2016, s.111-141.
- ERKOÇ, Hayrettin İhsan, **Yenisey’den Seyhun’a Türkler Kırgızlar, Türkişler, Karluklar ve Oğuzlar**, İstanbul 2021.
- ERKUL, Ali, “Eski Türklerde Aile”, **Türkler III**, Ankara 2002, s.159-175.
- ERÖZ, Mehmet, **Türk Ailesi**, İstanbul 2000.
- ERTEK, T. Ahmet, “Asya”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.506-512.
- Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-Shu) 194a Türkler Bölümü**, (yay. İ. Togan, G. Kara, C. Baysal), Ankara 2006.
- GENÇ, Reşat, “Türk İnanışları ile Milli Geleneklerinde Renkler ve Sarı-Kırmızı-Yeşil”, **Erdem Atatürk Kültür Merkezi Dergisi IX/27**, Ankara 1997, s.1075-1114.
- GOLDEN, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (yay. O. Karatay), İstanbul 2018.
- GÖKALP, Ziya, **Türk Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 2015.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Altı Bag Bodun Üzerine”, **Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi S.458**, Kayseri 2016, s.4-8.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Bögü Kagan Yazıtı: Tez (Tes) II”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi S.124**, 1997, s.29-32.

- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Geçmişte ve Günümüzde Uygur Türklerine Genel Bir Bakış*”, **Vahdet Keleşyılmaz Armağanı Bilim Uğruna 30 Yıl**, Ankara 2018, s. 101-120.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*İsiler ve İskitler Hakkında*”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi S.21**, Ankara 2013, s.1-7.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*İsiler-Apa İsiler*”, **Türk Kültürü XXXI/364**, Ankara 1993, s.486-487.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Kök Börüler ve Arslanlar*”, **Göktürk Devleti’nin 1450. Kuruluş Yıldönümü Sempozyum Bildirileri 7 Ekim 2000/Ankara**, Ankara 2001, s.76-85.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar*”, **Erdem XII/36**, Ankara 2000, s.929-946.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Miran Metinleri Üzerine Bir Çalışma*”, **Türk Kültürü S.394**, Ankara 1996, s.79-85.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Terhin Yazıtının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*”, **Geçmişten Günümüze Türkistan Tarihinin Bilinmeyenleri Tarih Bilincine Adanan Bir Ömür Prof. Dr. Abdülkadir Donuk Armağanı**, İstanbul 2017, s.75-104.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Türk Tarihinde Tölösler*”, **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi S.1**, Ordu 2016, s.41-55.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Uygur Kağan Soyunun Problemleri*”, **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.9**, Ankara 2009, s.258-259.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Uygur Türklerinin Destanları ve Kültürü Hakkında Özet*”, **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi S. 7**, Nevşehir 2016, s.45-54.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Kırgız Türkleri Tarihi**, Ankara 2014.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Türk Destanlarına Giriş**, Ankara 2015.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Türk-Hun Tarihi**, Ankara 2012.
- GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, **Uygur Türkleri Tarihi**, Ankara 2005.

- GÖMEÇ, Saadettin, “*Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Bayırkular*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi XVI/27**, Ankara 1992, s.1-3.
- GÖMEÇ, Saadettin, “*Kök Türkçe Kaynaklarda Geçen Boy ve Kavim Adları: Azlar*”, **Belleten LVIII/221**, Ankara 1994, s.51-54.
- GÖMEÇ, Saadettin, “*Türk Ailesine Genel Bir Bakış*”, **Aile Yazıları/7**, Ankara 2015, s.3-12.
- GÖMEÇ, Saadettin, “*Türk Tarihinde Sek El-Çik-Çigil Meselesi*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi XVIII/2**, Ankara 2011, s.49-60.
- GÖMEÇ, Saadettin, **Kök Türk Tarihi**, Ankara 2011.
- GÖMEÇ, Saadettin, **Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri**, Ankara 2002.
- GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, Ankara 2012.
- GROOT, J. M. De, **2500 Yıllık Çin Belgelerinde Hunlar ve Türkistan**, (yay. G. A. Asena), İstanbul 2010.
- GROUSSET, Rene, **Bozkır İmparatorluğu**, (yay. M. R. Uzman), İstanbul 2014.
- GUIGNES, Joseph De, **Hunların Türklerin Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi I**, (yay. H. C. Yalçın), İstanbul 2019.
- GUMİLEV, L. G., **Hunlar**, İstanbul 2013.
- GUMİLEV, Lev Nikolayeviç, **Eski Türkler**, (yay. A. Batur), İstanbul 2019.
- GÜL, Adem, **Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri (Hun-Göktürk-Hazar ve Uygurlar)**, Kayseri 2015. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- GÜLSEVİN, Gürer, “*Sümerce il Türk Dilinin Tarihi İlişkisi*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s.673-677.
- GÜNAY, Ünver, Harun, Güngör, **Başlangıçlardan Günümüze Türklerin Dini Tarihi**, Kayseri 2015.
- GÜNDÜZ, Şinasi, “*Maniheizm*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXVII**, Ankara 2003, s.575-577.
- GÜNGÖR, Harun, **Türk Budun Bilimi Araştırmaları**, İstanbul 2008.

HAMILTON, James, “*Tokuz-Oğuz ve On-Uygur*”, **Türk Dilleri Araştırmaları 7**, (yay. Y. Koç-İ. Bircan), İstanbul 1997, s.187-232.

<https://www.dainst.org/en/projekt/-/project-display/60891> , 08.09.2022, 12:34.

İLİMLİ USUL, Dilber, **İlhanlı Döneminde Uygurlar**, Konya 2016. (Yayımlanmamış Doktora tezi)

İNAN, Abdülkadir, “*Al Ruhü Hakkında*”, **Makaleler ve İncelemeler I**, Ankara 2020, s.259-267.

İNAN, Abdülkadir, “*Tuğ-Bayrak (Sancak)*”, **Makaleler ve İncelemeler II**, Ankara 1998, s.298-302.

İNAN, Abdülkadir, “*Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim-Kelime Üzerine*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten IV**, Ankara 1956, s.179-195.

İNAN, Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara 2006.

İNAYET, Alimcan, ““*Uygur*” Sözcüğünün Kökeni ve Anlamı üzerine Yeni Bir Yaklaşım”, s.1-7. https://turuz.com/storage/beyhadi/2016-3/bey-2016-1/Uygur_Sozcugunun_Kokeni_Ve_Anلامي_Uzerine_Yeni_Bir_Yaklasim_Alimcan_Inayet.pdf, 10.02.2022, 21:36.

İZGİ, Özkan, “*Kao-ch’ang (Turfan) Uygurları*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.269-286.

İZGİ, Özkan, “*Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.41-53.

İZGİ, Özkan, “*Sung Devrinde Kao’ch’ang’dan Çine Giden Elçiler*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi S.6**, İstanbul 1975, s.105-110.

İZGİ, Özkan, “*Uygur Kağanlarının T’ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.245-268.

İZGİ, Özkan, “*XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2014, s.95-114.

- İZGİ, Özkan, “*XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le Yaptığı Ticari Münasebetler*”, **Orta Asya Türk Tarihi Araştırmaları**, Ankara 2017, s.95-114.
- İZGİ, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 1989.
- İZGİ, Özkan, **Kutluk Bilge Kül Kağan Böğü Kağan ve Uygurlar**, Ankara 1986.
- İZGİ, Özkan, **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987.
- KAÇALIN, Mustafa S., “*Divanü Lugati’t-Türk*”, **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.446-449.
- KAFALI, Mustafa, “*EBU’L GAZİ BAHADIR HAN*”, **TDV İslam Ansiklopedisi X**, İstanbul 1994, s.358-360.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “*Asya (İslam Öncesi Türk Devletleri)*”, **TDV İslam Ansiklopedisi III**, İstanbul 1991, s.516-518.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “*Asya Türk Devletleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı I/A-32**, Ankara 2011, s.135-221.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2015.
- KALKAN, Mustafa, “*Türk Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşei Meselesi*”, **Türk Kültürü XXXIV/393**, Ankara 1996, s.11-18.
- KALLEK, Cengiz, “*Kile*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXV**, Ankara 2022, s.567-570.
- KAMALOV, Ablet, “*Uygur İmparatorluğu (744-840)*”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.390-405.
- KARADENİZ, Yılmaz, “*I. Hüseyin Dönemi’nde İpek Yolu Üzerinde Sasani-Göktürk Mücadelesi (531-579)*”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi IV/16**, 2011, s.209.
- KARATAY, Osman, “*Ötüken Yıy: Dağ, Orman ve Ülke*”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, Sakarya 2007, s.131-139.
- KARATAYEV, Olcobay, “*Tarbagatay Kırgızları ve Kökeni*”, **Sibirya Araştırmaları Dergisi I/3**, Konya 2013, s.1-16.
- KARAYEV, Ömürkul, **Türkler ve Kağanlıkları**, (yay. M. Kalkan), İstanbul 2008.

- KAŞGARLI MAHMUD, **Divanu Lugati't-Türk**, (yay. A. B. Ercilasun-Z. Akkoyunlu), Ankara 2015.
- KAYA, Ceval, “*Köktürkçe İsi/İşi~Kisi/Kişi Üzerine*”, **Belgü Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S.5, Ardahan 2020, s.19-26.
- KIDIRALI, Darhan, Gaybullah Babayar, **Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulan Damgalı Anıtı**, Astana 2015.
- KIYAK, Abdülkadir, “*İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay ile İlgili İnanışlar*”, **Karadeniz**, s.133-143. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/155428>, 17.02.2022, 18:13.
- KİTAPÇI, Zekeriya, **Doğu Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslamiyet**, Konya 2014.
- KLYASHTORNY, S. G., “*Orhon Anıtlarında Türklerin Krallık Soyunun Adı*”, **Belleten XXXVIII/1990**, Ankara 1994, s.137-139.
- KLYASHTORNY, S. G., T. İ. Sultanov, **Kazakistan Türk’ün Üç Bin Yılı**, İstanbul 2013.
- KOCA, Salim, “*Büyük Hun Devleti*”, **Türkler I**, Ankara 2002, s.688-709.
- KONUKÇU, Enver, **Kuşan ve Akhunlar Tarihi**, Ankara 1973.
- KRAMER, Samuel Noah, **Tarih Sümer’de Başlar**, (nşr. H. Koyukan), İstanbul 2002.
- KURAT, Akdes Nimet, “*Gök Türk Kağanlığı*”, s.2-58, https://www.academia.edu/38733068/G%C3%96KT%C3%9CRK_KA%C4%9E_ANLI%C4%9EI_Akdes_Nimet_Kurat, 28.06.2022, 12:30.
- KURTOĞLU, Yasemin, **Eski Orta Asya Türk Devletleri’nde Aile**, Ankara 2019.
- KUTLUK, Ahmet Süleyman, **En Eski Çağlardan XIX. Yüzyıl’a Kadar Doğu Türkistan Medeniyeti ve Uygurlar**, İstanbul 2020.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, “*Dış Politika Nedir? Türkiye’deki Dünyü ve Bugünü*”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, XXXV/1, Ankara 1980, s.308-335.
- KÜTÜK, Ahmet, “*Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evlilikler ve Uygulama Esasları*”, **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi** IV/7, 2022,

s.43-56, bkz., <https://dergipark. org.tr/tr/download/article-file/1888386>, 17.07.2022, 12:54.

LASZLO, F., “*Dokuz Oğuzlar ve Gök Türkler*”, (yay. H. Eren), **Belleten XIV/53**, Ankara 1950, s.37-43.

LİGETİ, L., **Bilinmeyen İç Asya**, (yay. S. Karatay), Ankara 1998.

MACKERRAS, Colin, “*Relations Between The Uighurs and Tang China (744-840)*”, http://journals.manas.edu.kg/mjtc/oldarchives/2004/11_772-2041-1-PB.pdf , 03.11.2021, 23:14.

MACKERRAS, Colin, “*Uygurlar*”, (çev. Ş. Tekin) **Erken İç Asya Tarihi**, (yay. D. Sinor), İstanbul 2019, s.425-458.

MACKERRAS, Colin, **The Uighur Empire According to The T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1972.

MAU-TSAI, Liu, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, (yay. E. Kayaoğlu-D. Banoğlu), İstanbul 2019.

MEMİŞ, Ekrem, **Eskiçağda Mezopotamya (En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)**, Bursa 2015.

MEMİŞ, Ekrem, **Genel Tarih**, Konya 2002.

MIZRAK, Egemen Çağrı, **Bozkır Kavimleri M.Ö. VII Yüzyıldan M.S. VI. Yüzyılın Ortalarına Kadar Batı Türkistan ve Kuzey Hindistan'daki Bozkırlılar**, İstanbul 2017.

MOĞOLLARIN GİZLİ TARİHİ, (yay. A. Temir), Ankara 2016.

MORİ, Masai, **Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları**, (yay. G. Çandarlıoğlu), İstanbul 2019.

NALBANT, Bilge Özkan, ““*Oğuz*” Sözcüğünün Kökeni Üzerine Yeni Düşünceler”, **Türkbilig S.20**, İstanbul 2010, s.47-59.

NASKALI, Esko, “*Sasaniler*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVI**, İstanbul 2009, s.174-176.

- NECİPOVİÇ, Necip Emir, **Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü**, (yay. İ. Kurban), Ankara 2013.
- NEMETH, Gyula, **A Honfoglalo Magyarsag Kialakulasa Yurt Tutan Macarlığın Oluşumu**, (yay. H. Ş. Ç. Çapraz), İstanbul 2019, s.62.
- ODABAŞI, Zehra, “*Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Unvanlar*”, **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi V/9**, 2019, s.165-192.
- ONAT, Ayşe, “*Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri*”, **Belleten LI/200**, Ankara 1987, s.612-624.
- ONAY, İbrahim, “*Uygurlar ve T’ang Hanedanlığı Arasındaki Diplomatik İlişkiler ve Elçiler*”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi VI/15**, Türkiye 2018, s.501-519.
- ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986.
- OSMANOV, Kılıç, “*Bozkır Kavimlerinden Azlar*”, **Türklük Bilimi Araştırmaları S.17**, Ankara 2005, s.119-133.
- OSTROGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, (yay. F. Işıltan), Ankara 1999.
- ÖGEL, Bahaeddin, “*İlk Töles Boyları Uygur, Ting-ling ve Kao-ch’e’ler*”, **Belleten XII/48**, Ankara 1948, s.795-831.
- ÖGEL, Bahaeddin, “*Sekel’lerin Ataları Hakkında (Sikil, Esgil Boyları)*”, **Belleten IX/36**, Ankara 1945, s.469-484.
- ÖGEL, Bahaeddin, “*Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler Uygur’ların Menşe Efsanesi*”, **AÜDTCFDXI/1-2**, Ankara 1948, s.17-26.
- ÖGEL, Bahaeddin, “*Uygur Devletinin Teşekkülü ve Yükseliş Devri*”, **Belleten XIX/75**, Ankara 1955, s.331-379.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I**, Ankara 2015.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1988.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 2001.

- ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, Ankara 1948.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanının Türk Müşavirleri**, İstanbul 2002.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul 1971.
- ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 2014.
- ÖLMEZ, Mehmet, “*Sarı Uygurlar ve Sarı Uygurca*”, **Çağdaş Türk Dili S.98**, Ankara 1996, s.31-37.
- ÖLMEZ, Mehmet, “*Soyurgal*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2009, s.388-389.
- ÖZDEN, Dursun, **Uygur Karızlarına Yolculuk**, İstanbul 2006.
- ÖZEY, Ramazan, **Asya Coğrafyası**, İstanbul 2019.
- ÖZKAN, Volkan, **Türk Kültüründe Bozkurtun Yeri ve Önemi**, İstanbul 2018. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- ÖZTÜRK, Murat, “*Siyasi Evliliklere Sistemik Bir Örnek: Asya Hun Devleti İle Çin Han Devleti Arasında Evlilik Antlaşması*”, **Toroslardan Tanrı Dağına Genel Türk Tarihi Araştırmalarına Adanmış Bir Ömür; Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75. Yaş Armağanı**, İstanbul 2017, s.123-136.
- PALAZ ERDEMİR, Hatice, **VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003.
- ROUX, Jean-Paul, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, (yay. A. Kazancıgil, L. Arslan Özcan), İstanbul 2020.
- SALMAN, Hüseyin, “*Basmıllar ve Beşbalık Bölgesinin Diğer Türk Boyları*”, **Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi S.6**, İstanbul 1991, s.165-201.
- SALMAN, Hüseyin, **Türgişler**, Ankara 1998.
- SARAY, Mehmet, **Doğu Türkistan Türkleri Tarihi (Başlangıçtan 1878'e Kadar) I**, İstanbul 1998.
- SARITAŞ, Eyüp, **Sarı Uygurlar**, İstanbul 2012.

- SCHAFER, Edward Hetzel, **Semerkand'ın Altın Şeftalileri Göktürkler ve Uygurlar Döneminde Uluslararası Ticaret**, (yay. S. Acar), İstanbul 2020.
- SEVİNÇ, Necdet, **Eski Türklerde Kadın ve Aile**, İstanbul 1987.
- SÜMER, Faruk, “*Dokuz Oğuzlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi IX**, İstanbul 1994, s.500-502.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, İstanbul 1999.
- ŞAHİN, Çiğdem, “*Gök-Türk Devleti Diplomasisi (552-630)*”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi S.40**, Ankara 2018, s.125-156.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Göktürk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri (542-745)*”, **Belleten Türk Dili Araştırmaları Yıllığı S.1**, Ankara 2011, s.81-104.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Karlukların Coğrafi Dağılımı Üzerine*”, **Türkiyat Mecmuası XXIV/1**, İstanbul 2014, s.75-89.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Soğd*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXVII**, İstanbul 2009, s.348-349.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Talas Savaşı*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XXXIX**, İstanbul 2010, s.501.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. Yüzyıllar)*”, **FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi S.3**, İstanbul 2014, s.311-322.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Turfan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.414.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Türkistan*”, **TDV İslam Ansiklopedisi XLI**, İstanbul 2012, s.556-560.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “*Uygurlar*”, **Türkler II**, Ankara 2002, s.373-389.
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Bozkırın Kağanlıkları Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler, Uygurlar**, İstanbul 2019.
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III- M.S. X. Asır)**, Ankara 2013.

- TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türk Ülkesine Gelen Çinli Elçilerin Raporlarına Göre Gök-Türk-Çin İlişkileri (552-630)**, İstanbul 1988. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler I-II-III**, Ankara 2018.
- TAŞAĞIL, Ahmet, **Uygurlar-840'tan Önce-**, İstanbul 2020.
- TEKİN, Talat, “*Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi*”, **Belleten (46/184) XVI/51**, Ankara 1982, s.795-838.
- TEKİN, Talat, “*Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi*”, **Belleten XLVI/184**, Ankara 1982, s.795-839.
- TEKİN, Talat, **Hunların Dili**, Ankara 1993.
- TEKİN, Talat, **Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk**, İstanbul 1998.
- TEKİNOĞLU, Hüseyin, **Uygurlar**, İstanbul 2019.
- THOMSEN, Vilhelm, “*Moğolistandaki Türkçe Kitabeler*”, (yay. R. Hulusi), **Türkiyat Mecmuası III**, İstanbul 1935, s.81-118.
- THOMSEN, Vilhelm, **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, (yay. V. Köken), Ankara 2011.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi**, İstanbul 1981.
- TOGAN, A. Zeki Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, İstanbul 2019.
- TOKUDA, Hisaji, **Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)**, Ankara 2010. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- TUNA, Osman Nedim, **Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi ilgisi ile Türk Dili’nin Yaşı Meselesi**, Ankara 2011.
- TURAN, Osman, **Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsani Esasları**, İstanbul 2018.
- TÜRKER, Nurcan, “*He Qin Politikası Çerçevesinde Hun-Çin İlişkileri ve Wang Zhao Jun*”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi II/2**, İstanbul 2013, s.215-229.

- TÜRKER, Nurcan, **Han Hanedanlığı Döneminde Hunlarla Yürütülen He Qin Politikası (Akrabalık ile Sağlanan Barış Politikası) ve Sonuçları**, Ankara 2013. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- TÜRKOĞLU, İsmail, “*Kırgızlar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi II**, Ankara 2019, s.62-64.
- UYGUR, Feyzullah, **Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)**, İstanbul 2015. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- VASARY, Istvan, **Eski İç Asya’nın Tarihi**, (yay. İsmail Doğan), İstanbul 2016.
- VER, Marton, **Old Uyghur Documents Concerning The Postal System Of The Mongol Empire**, Belgium 2019.
- WEN-SHEN, Tsai, **Li Te-Yü’nün Mektuplarına Göre Uygurlar (840-900)**, Taipei 1967. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- YILDIRIM, Kürşat, “*Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi XII/1**, İstanbul 2012, s.419-440.
- YILDIRIM, Kürşat, “*Tatar Adının Kökeni Üzerine*”, **Türkiyat Mecmuası XXII/2**, İstanbul 2012, s.171-190.
- YILDIRIM, Kürşat, “*Türk Menşeli Bazı Çin Aileleri: Hun, Lı, Jin ve Yuwen*”, **Türkiyat Mecmuası XXVI/ 1**, İstanbul 2016, s.447-458.
- YILDIRIM, Kürşat, **Doğu Türkistan’ın Tarihi Coğrafyası (MÖ. III.-MS. X. Yüzyıl)**, İstanbul 2016.
- YILDIRIM, Kürşat, **Uygur Kağanlığı (744-840)**, İstanbul 2021.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, İstanbul 2015.
- YILMAZ, Anıl, “*Gök Türk Tarihi Coğrafyası*”, **Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi I/1**, İzmir 2015, s.27-65.
- YÜKSEKKAYA, Gülden Sağol, “*Çok Tartışılan Bir Ad: Oğuz*”, https://www.academia.edu/44683944/%C3%87OK_TARTI%C5%9EILAN_B%C4%B0R_AD_O%C4%9EUZ , 10.02.2022, 22:01.
- ZEREN, Mehmet, Kürşat Yıldırım, “*Türk Tarihi’nde Dunhuang’ın Önemi*”, **Türk Dünyası Araştırmaları S.213**, İstanbul 2014, s.163-180.

ZEREN, Münevver Ebru, “*Eski Türkçe böğü/büğü ve bokuk/bokug/bukuk/bukug Sözcüklerinin Kullanım ve Anlamları Hakkında*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi S.44**, Konya 2018, s.77-91.

ZEREN, Münevver Ebru, “*Uygurlarda Maniheizm Etkisi Altında Gelişen Din-Devlet İlişkisi*”, **Journal of Old Turkic Studies I/2**, 2017, s.140-157, bkz., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/325413>, 17.11.2021, 23:25.

ZEREN, Münevver Ebru, **Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

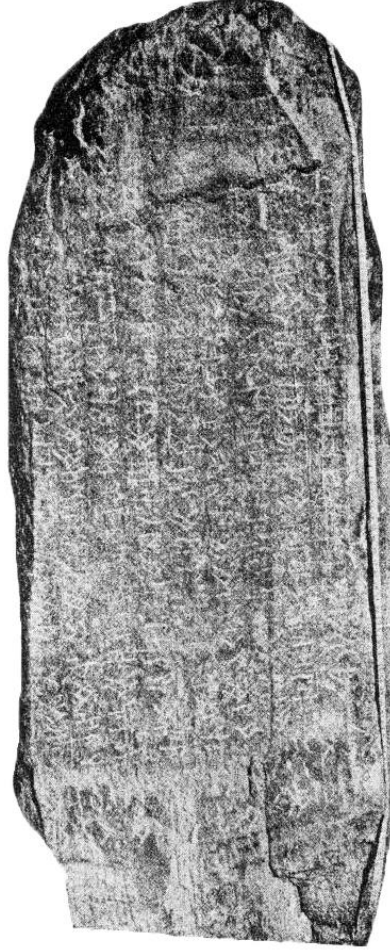

EKLER

Ek 1: Uygur Tengrikenleri ve Tiginleri, Bezeklik Mağarası Duvar resmi¹

¹ Münevver Ebru Zeren, **Maniheizm ve Budizm'in Uygurlar'ın Kültür Hayatına Etkileri**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2015, s. 707 vd. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

Ek 2: Uygur dönemi yazıtlarından Suci Yazıtı.²

² Hüseyin Namık Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 1986, s 159.

Ek 3: Yağlakar boyunun Tamgası.³

Ek 4: Karabalgasun duvar alanı genel görünüm.⁴

³ Darhan Kızıralı, Gaybullah Babayar, **Türk Bengü Taşı: Şiveet-Ulan Damgalı Anıtı**, Astana 2015, s. 69.

⁴ Des Deutschen Archaisologischen Instituts, **e-Forschungs Berichte**, 2014, s.95.

Ek 5: Karabalgasun şehri buluntuları.⁵

Ek 6: Karabalgasun, kale içindeki tuğla döşeme.⁶

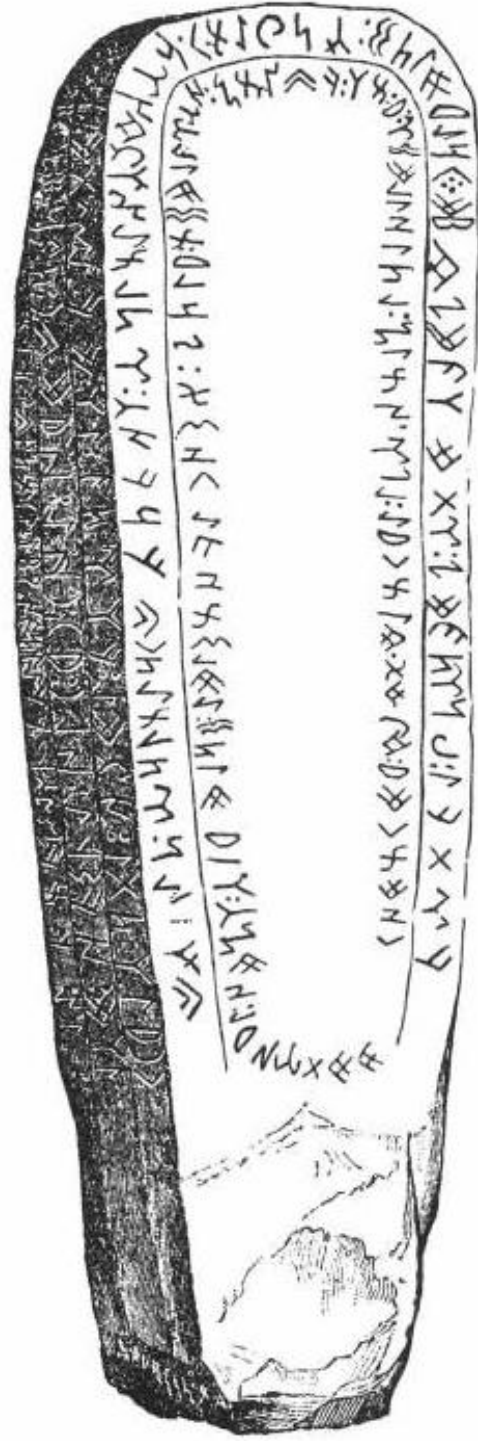
⁵ Des Deutschen Archäologischen Instituts, **e-Forschungs Berichte**, 2014, s.95.

⁶ Des Deutschen Archäologischen Instituts, **e-Forschungs Berichte**, 2014, s.96

Ek 7: Karabalgasun Yazıtı⁷

⁷ <https://www.dainst.org/en/projekt/-/project-display/60891>, 08.09.2022, 12:34.

Ek 8: Altın Köl Yazıtı.⁸

⁸ H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.421.

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 31/08/2022

Tez Başlığı: UYGURLARIN DIŞ POLİTİKASI

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 171 sayfalık kısmına ilişkin, 31/08/2022 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 8'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- 2- ☒ Kaynakça hariç
- 3- ☒ Alıntılar hariç/dâhil
- 4- ☒ 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Ardahan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nde belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Neslihan Kıran
Öğrenci No: 18200500002
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Genel Türk Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Dr. Öğr. Üyesi Suat VURAL

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

ARDAHAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 31/08/2022

Tez Başlığı: UYGURLARIN DIŞ POLİTİKASI
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Neslihan KIRAN
Öğrenci No: 18200500002
Anabilim Dalı: Tarih
Programı: Genel Türk Tarihi
Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Dr. Öğr. Üyesi Suat Vural

Detaylı Bilgi: <https://www.ardahan.edu.tr/birim.aspx?id=1002003>
Telefon: 0-4782117522 Faks: 0-4782117523 E-posta: sbe@ardahan.edu.tr

İNDEKS

A

Akhun, 31
 Alp Bilge Kağan, 120
 Alp Tarkan, 122
 Altay Dağları, 79, 142
 Altı Bag Bodun, 46, 47, 49, 53, 176
 Altın Köl Yazıtın, 124
 An Lu-shan, 57, 83, 85, 172
 Apa Isiler, 8, 52, 53, 54, 176
 A-pu-sse, 46, 51, 71
 Aral Gölü, 64
 A-shih-na, 90
 A-shih-te, 83, 90, 102, 114
 Asya, 14, 24, 25, 26, 27, 30, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 45,
 46, 59, 62, 63, 64, 65, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 78,
 89, 91, 96, 97, 102, 103, 109, 111, 118, 128, 130,
 142, 144, 151, 155, 170, 171, 173, 174, 175, 178,
 179, 181, 183, 184, 187
 Aşina, 33, 39, 73
 A-tie (Etiz), 46
 Azlar, 34, 51, 177, 182

B

Baga, 5, 7, 13, 45, 56, 65, 66, 90, 101, 102, 103, 104,
 105, 106, 107, 109, 110, 113, 114, 121, 133, 158
 Basmıl, 37, 46, 68, 72, 73, 156
 Basmıllar, 8, 54, 55, 58, 72, 73, 77, 79, 184
 Bayırku, 45, 47, 48, 51, 66, 68, 71, 150
 Beşbalık, 107, 150, 152, 155, 159
 Bilge Kağan, 14, 15, 22, 34, 35, 36, 40, 46, 51, 69, 70,
 77, 90, 98, 102, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 118,
 119, 120, 121, 123, 124, 125, 129, 131, 138, 151,
 171, 185
 Bizans, 31, 32, 36, 69, 183, 184
 bod, 38
 bodun, 38, 46
 boy, 5, 18, 33, 38, 39, 40, 41, 45, 46, 47, 49, 51, 54,
 55, 56, 57, 64, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 80, 84, 85,
 107, 135, 140
 Böğü Kağan, 5, 7, 10, 13, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 107, 113, 117,
 157, 158, 159
 Budizm, 59, 99, 114, 115, 136, 145, 149, 160, 162,
 188
 Bugu, 8, 42, 45, 47, 52, 68, 71, 73, 90
 Bumin Kağan, 31, 46, 78
 buyrukbaşı, 132, 134, 140, 143

C

Ch'ang-an, 83, 95, 97, 98, 108, 123
 Ch'i-pi, 42

Ç

Çiğil, 39
 Çin, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25,
 26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40,
 41, 42, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55,
 56, 57, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71,
 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99,
 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 111, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121,
 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131,
 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142,
 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
 153, 156, 157, 159, 160, 171, 172, 175, 177, 179,
 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187
 Çor, 75, 79, 81, 88, 136, 142

D

Dokuz Oğuz, 35, 46, 51, 53, 54, 55, 62, 64, 70, 71, 81,
 101, 103, 104
 Dokuz Uygur, 9, 67, 68, 70, 71

E

E'nian Kağan, 142, 143
 Ediz, 42, 45, 47, 49, 50, 51, 71, 114, 140

G

Gaolan Eyaleti, 55
 Gobi Çölü, 137
 Göktürk, 6, 7, 9, 13, 14, 15, 17, 20, 22, 28, 30, 31, 32,
 33, 35, 36, 37, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51,
 54, 55, 56, 57, 58, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 77,
 78, 83, 88, 90, 110, 148, 156, 174, 176, 177, 180,
 184
 Göktürkler, 30

H

Han Hanedanlığı, 30
 He Qin Politikası, 29, 30, 186
 Hesa Tegin, 129, 130, 133
 Ho-li, 56

Hu Tegin, 11, 130, 131, 132, 133

Hui-ho, 22, 43, 47, 48, 50, 52, 57, 59, 65, 66

Hun, 6, 7, 24, 27, 28, 29, 30, 33, 36, 39, 41, 45, 46,
50, 55, 56, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 78, 89, 119,
135, 137, 177, 181, 182, 183, 184, 186, 187

I

il, 27, 36, 38, 39, 67, 77, 160, 178

İl Ögesi, 112

İlteber, 42, 43, 52, 55, 68

İlteriş, 49, 69, 77

İstemi Kağan, 32

J

Jen-mei Kağan, 147, 148

Jen-yü, 148

K

Kanglı, 41, 65

Kansu, 56, 57, 111, 123, 128, 143, 144, 145, 149, 150,
160, 173

Kapgan Kağan, 33, 34, 50

Karabalgasun, 15, 16, 22, 24, 73, 99, 102, 104, 115,
116, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 129, 164, 165,
166, 167

Karabalgasun Yazıtı, 99, 102, 117, 119, 167

Karakurum, 26, 28, 59

Karaşar, 56

Karluk, 9, 37, 46, 53, 54, 55, 57, 68, 71, 72, 73, 79,
82, 107, 111, 112, 114, 116, 117, 156

Karluklar, 57

Kaşgar, 31, 107, 134, 150, 155

Katun, 77, 88, 126, 133, 134, 159

Kırgız, 9, 11, 39, 45, 54, 55, 80, 107, 114, 115, 116,
117, 133, 134, 135, 137, 143, 149, 177

Kırgızlar, 5, 20, 79, 80, 116, 117, 128, 133, 135, 143,
156, 175, 186

Konçuy, 125, 126, 127, 128, 130, 132, 138

Kuca, 107

Kudiliş Siyaseti, 75

Kutlug Bilge, 78, 85, 86, 102, 106

Kutluk Bilge Kağan, 112, 114

Kutluk Bilge Kül Kağan, 44, 78

Ku-tu-lu, 102, 105, 106, 114, 115, 116, 117, 118

Kültigin, 14, 27, 50, 51, 69

Külüg, 39, 90, 98, 109, 110, 111, 112, 118, 119, 120,
121, 124, 125, 131, 133, 151

Kürebir, 11, 45, 65, 66, 74, 130, 131, 132, 133, 134

L

Li Yü, 92

M

Mani, 90, 91, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 110, 118,
119, 120, 121, 122, 129, 136, 141, 145, 146, 147,
148, 158, 160

Maniheizm, 95, 98, 99, 101, 102, 110, 111, 114, 115,
121, 122, 147, 148, 151, 157, 162, 178, 187, 188

Mengli Kağan, 146

Mo-du, 29, 30, 40

Moğol, 5, 11, 25, 41, 47, 50, 51, 58, 73, 81, 137, 142,
153, 154, 155, 170, 173, 179, 181, 184

Moğolistan, 14, 15, 16, 25, 39, 40, 41, 44, 65, 69, 76,
78, 82, 135, 172, 185, 186

Moyen Çor, 5, 7, 13, 16, 75, 76, 77, 79, 80, 81, 82, 84,
85, 86, 88, 113, 117, 158

Mu-Tsung, 122

N

Ning-kuo Prenses, 88

O

oğuş, 38, 51

Oğuzlar, 22, 40, 48, 51, 53, 70, 71, 72, 79, 81, 82,
101, 103, 175, 181, 184

Orhun, 14, 22, 27, 35, 36, 40, 45, 46, 50, 51, 52, 57,
58, 61, 64, 67, 70, 72, 73, 78, 81, 88, 100, 148, 175

Ö

Ötüken, 5, 7, 9, 22, 24, 27, 33, 36, 43, 53, 65, 72, 78,
104, 133, 134, 135, 143, 144, 149, 156, 160, 170,
171, 180

P

P'u-ku Huar'-en, 90

Prenses, 84, 88, 113, 120, 128, 129, 137

Pu-sa, 42, 68, 69, 99

S

Sarı Uygurlar, 5, 13, 56, 111, 145, 148, 149, 150, 173,
183, 184

Sasaniler, 31, 182

Selenge, 20, 21, 22, 23, 27, 45, 48, 58, 59, 64, 65, 67,
69, 73, 76, 78

Sha-t'o, 52, 107, 112, 123, 132, 133, 170

Sha-tolar, 107, 132

Shiweiler, 143
 Sir Tarduş, 43, 45, 55, 66
 Soğd, 9, 10, 83, 96, 97, 99, 100, 104, 108, 109, 121,
 157, 175, 185
 soyurgal, 73

Ş

Şa-to, 107
 Şatolar, 111
 Şine Usu Yazıtı, 53, 76

T

T'ai-ho, 122, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 137,
 138
 T'ang, 17, 18, 20, 21, 44, 46, 50, 52, 56, 59, 64, 69,
 70, 74, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95,
 96, 97, 98, 102, 103, 104, 105, 108, 113, 119, 126,
 128, 129, 131, 132, 133, 134, 144, 152, 159, 172,
 175, 179, 181, 182
 Tabgaç, 41, 42, 47
 Tangutlar, 34
 Tarduşlar, 42, 43, 49, 52, 55, 65, 69, 78
 Tarım, 24, 26, 69, 77, 102, 111, 114, 128
 Tay Bilge Tutuk, 9, 75, 76, 77, 78, 158
 Tengriken, 106, 125, 140
 Tez, 5, 6, 16, 67, 78, 79, 176
 Tez II Kitabesi, 67
 Tibet, 9, 10, 11, 17, 25, 61, 65, 69, 84, 97, 98, 103,
 105, 106, 107, 108, 110, 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 127, 128, 129,
 130, 134, 144, 148, 149, 151, 152, 153, 159, 160,
 172
 Ting-Ling, 65
 Tola Irmağı, 14, 49, 51, 52, 55
 Tongra, 35, 42, 45, 47, 48, 51, 66, 68, 71
 Tongralar, 8, 45, 51

Töles, 8, 30, 40, 41, 42, 44, 45, 47, 48, 49, 51, 52, 54,
 55, 56, 57, 65, 66, 67, 69, 70, 72, 150, 183, 185
 Tula, 9, 48, 59, 68, 69, 70, 71, 78
 Tun Baga Tarkan, 5, 7, 13, 101, 102, 103, 104, 105,
 106, 107, 109, 110, 113, 114, 158
 Tun-huang, 146
 Turfan, 5, 7, 13, 26, 53, 54, 58, 59, 67, 114, 115, 143,
 150, 151, 152, 153, 160, 178, 185
 Türgiş, 9, 35, 39, 79, 80, 90, 107, 133
 Türgişler, 34, 46, 77, 79, 80, 82, 175, 184
 Türkistan, 5, 6, 18, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 33, 39,
 40, 41, 47, 55, 61, 69, 74, 75, 77, 81, 82, 84, 87,
 95, 97, 107, 110, 114, 115, 116, 117, 118, 119,
 134, 144, 145, 146, 148, 151, 152, 153, 154, 155,
 159, 171, 177, 180, 181, 182, 184, 185, 186, 187

U

urug, 38, 44, 65, 72, 113, 135
 Urungu, 39, 132, 133, 134
 Uygur Devleti, 5, 15, 16, 21, 43, 47, 53, 65, 72, 74, 75,
 77, 78, 79, 80, 83, 86, 88, 96, 99, 100, 101, 103,
 107, 109, 110, 114, 115, 118, 120, 130, 132, 134,
 144, 149, 151, 152, 153, 156, 157, 158, 159, 173

Ü

Üge Kağan, 5, 13, 135, 136, 137, 138, 140, 142

W

Wenzong, 130

Y

Yabgu, 31, 53, 72, 73, 78, 85, 86, 92, 125, 129
 Yağlakar, 22, 39, 45, 65, 68, 72, 73, 74, 90, 113, 114,
 164, 170
 Yedisu, 102

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Neslihan KIRAN

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Ardahan Üniversitesi İnsani Bilimler
ve Edebiyat Fakültesi- Tarih Bölümü

Yüksek Lisans Öğrenimi : Ardahan Üniversitesi Lisansüstü
Eğitim Enstitüsü- Tarih Ana Bilim
Dalı- Genel Türk Tarihi Bilim Dalı

Bildiği Yabancı Diller : İngilizce

Bilimsel Faaliyetleri :

İş Deneyimi

Stajlar :

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar :

İletişim

E-Posta Adresi :

Tarih : 31.08.2022